

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Бараєв В.М., Кривчик Г.Г. Українська традиція формування інституту глави держави і сучасність	3
Мосюкова Н.Г. Особливості українського етногенезу	9
Донченко С.П. Дещо з історії лібералізму	12
Морозов О.В. Митна складова в структурі державних прибутків Російської імперії у першій половині XVIII ст.	16
Кондратюк Ю.С. Основні функції органів управління Волинської єпархії щодо церковнопарафіяльного діловодства наприкінці XVIII – початку XX ст.	19
Портнова Т.В. Економічне становище та соціальна структура пореформеного селянства очима української інтелігенції (друга половина XIX ст.)	22
Дворкін І.В. Музейна справа в Наддніпрянській Україні XIX – початку XX ст.	26
Яценко С.І. Етнічні німці України та Росії у конфліктах і компромісах великої політики: Брест-Литовські мирні переговори	28
Кічера В.В. Ліквідація монастирів і доля монахів ордену Василіян на Закарпатті за радянської доби	31
Дутчак В.В. Українська революція на Катеринославщині та Херсонщині (огляд подій 1919р.)	36
Красносілецький Д.П. Антибільшовицький повстанський рух загону Іванова на початку 1920-х рр.	40
Трепачева О.Д. Загибель євреїв Дніпропетровської області в роки німецької окупації 1943 – 1944 рр.	44
Марченко Р.В. Проекти нового Основного Закону незалежної України: 90-ті рр. XX ст.	48

ФІЛОСОФІЯ

Айтов С.Ш. Историческая антропология в пространстве социально-гуманитарных наук	51
Мусаева Н.М. Сущность и структура суфизма	54
Халапсис А.В. Духовная жизнь и «ресурс» цивилизации	58
Власова Т.И. Социокультурный анализ произведения в контексте философской теории	61
Тарасова Н.Ю. Соціокультурне ідентифікування суспільства: проблеми технократичної моделі	65
Власова О.П. Гендерные исследования и проблема равенства полов	69
Купцова Т.А. Природа мужественности в современных гендерных исследованиях	72
Житарюк І.В. Освіченість у системі цінностей культури сучасної людини	76
Гончаренко П.В. Мелос постмодернізму як поєднання традицій різних культур	80
Кузьменко В.В. О границах прав формального мышления в философии Г.В.Ф.Гегеля в связи с математическим рассуждением	83
Бойко М.П. Суспільно-культурне становлення українського народу в позиціях М.Костомарова та П.Куліша	87

СОЦІОЛОГІЯ

Жила О.А. Інституціоналізація державної мови України: тенденції та проблеми	91
Прошин Д.В. «Как dandy лондонский одет...»: мода, дендизм и общественное мнение в романе в стихах «Евгений Онегин»	94

ПОЛІТОЛОГІЯ

Тупиця О.Л. Профспілки в умовах демократичного політичного режиму	99
Гадяцький В.І. Екзистенційні причини тоталітаризму та його подолання	102
Міхненко Л.В. Пенсійна політика у програмах парламентських політичних партій	106
Ярошко О.З. Залучення громадян України до участі у формуванні зовнішньополітичного курсу держави	110
Zherebkin M.S. The discourse of 'transitology': achievements and limits for a political analysis of the post-soviet region	115
Бондар С.С. Статус опозиції в Україні: доцільність правової регламентації	120
Пробийголова Н.В. Події майдану як прояв політичної соціалізації молоді	125
Карпак О.М. Особливості політичної адаптації особистості в умовах трансформації суспільства (регіональний вимір)	127
Лясота А.Є. Політична стабільність - мета перехідних суспільств (у контексті демократизації на прикладі Чехії, Польщі, Угорщини та України)	131
Лендєл М.О. Вплив соціально-політичного середовища на формування інститутів місцевого самоврядування у Чеській та Словацькій республіках	135

CONTENTS

HISTORY	Baraev V.M., Krivchick G.G. Ukrainian Tradition of Forming of the Institute of the Head of State and Contemporary	3
	Mosukova N.G. Features of Ukrainian Ethnogenes	9
	Donchenko S.P. Something from the Liberalism's History	12
	Morozov O.V. The Customs Part in the Structure of the State Incomes of the Russian Empire in the First Half of the 18th Century	16
	Kondratyuck Yu.S. The Main Functions of the Volyn Diocese Management Bodies Concerning of the Church Parish Office-work at the End of the 18th – at the Beginning of the 20th Centuries	19
	Portnova T.V. Economic Conditions and Social Structure of the Post–Emancipation Peasantry in the Descriptions of Ukrainian Intellectuals (the Second Half of the 19th Century)	22
	Dvorkin I.V. The Naddniprianska Ukraine Museum Affairs in the 19th and early of the 20th Centuries	26
	Yatsenko E.I. Ethnic Germans of Ukraine and Russia are in Conflicts and Compromises of Large Policy: the Brest-Litovsk's Peaceful Negotiations	28
	Kichera V.V. Removal by Soviet Authority of Basilian Monasteries and Destiny of the Monks in Trans-Carpathian Region	31
	Dutchack V.V. Ukrainian Revolution in Katerinoslav and Kherson Regions (Review of Actions of the 1919 Year)	36
	Krasnosilets'ky D.P. Anti-Bil'shovic Rebel Movement of the Ivanov's Group at the Beginning of 1920s	40
	Trepkachyova O.D. Ruin of the Jews in Dnepropetrovsk Oblast During the German Occupation (1941-1943)	44
	Marchenko R.V. Projects of the New Main Law of the Independent Ukraine: 90s of the 20th Century	48
PHILOSOPHY	Aitov S.Sh. Historical Anthropology in the Space of Social-Humanities Sciences	51
	Musaeva N.M. Essence and Structure of Sufism	54
	Halapsis A.V. Spiritual Life and the 'Resource' of Civilization	58
	Vlasova T.I. Socio-Cultural Analysis of Work in the Context of Philosophical Theory	61
	Tarasova N.U. Socio-Cultural Identification of Society: Problems of Technocratic Model	65
	Vlasova O.P. Gender Researches and the Problem of Equality of Sexes	69
	Kuptsova T.A. Nature of Masculinity in Contemporary Gender Researches	72
	Zhytariuck I.V. Formed in the System of Values of Culture of Modern Man	76
	Goncharenko P.V. Melos of Postmodernism as the Connection of Traditions of Different Cultures	80
	Kuz'menko V.V. About Boundaries of Rights of Formal Thinking in Hegel's Philosophy in Connection Mathematical Reasoning	83
SOCIOLOGY	Bojko M.P. Social-Cultural Becoming of Ukrainian People in Positions of M.Kostomarov and P.Kulich	87
	Zhila O.A. Institutionalization of Official Language of Ukraine: Tendencies and Problems	91
	Proshin. D.V. 'As a dresser made London's dandy...': Fashion, Dandyism and Public Opinion in 'Eugene Onegin'	94
POLITICAL SCIENCES	Tupytsya O.L. Trade-Unions in Conditions of Democratic Political Regime	99
	Gadyats'ky V.I. Existential Reasons of Totalitarianism and Its Overcoming	102
	Mihnenko L.V. Pension Policy in the Programs of Parliamentary Political Parties	106
	Yaroshko O.Z. The Inclusion of the Citizens of Ukraine to Participation in the Foreign Policy Formation Process	110
	Zherebkin M.S. The Discourse of 'Transitology' and Its Meaning for a Political Analysis of the Countries under Transition: Achievements and Limits (on the Example of the 'Colour Revolutions' in the Countries of the Former USSR)	115
	Bondar S.S. Status of the Opposition in Ukraine: Appropriateness Juridical Regulation	120
	Probijgolova N.V. The Maidan's Actions as Appearance of Political Socialization of Youth	125
	Karpyack O.M. Personality Political Adaptation Features in Conditions of Transforming of Society (Regional Outline)	127
	Lyasota A.E. Political Stability as the Aim of Transforming Societies (in the Context of Democratization on examples Czech Republic, Poland, Hungary and Ukraine)	131
	Lend'el M.O. Influence of the Social and Political Environment on the Formation of Local Government Institutions in Czech and Slovak Republics	135
	ABSTRACTS	141

ІСТОРІЯ

Г.Г.КРИВЧИК, В.М.БАРАЄВ

УКРАЇНСЬКА ТРАДИЦІЯ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУЧАСНІСТЬ

Кривчик Геннадій Георгійович – завідувач кафедри українознавства Придніпровської академії будівництва та архітектури, доктор історичних наук, професор, академік АН вищої освіти України

Бараєв Володимир Миколайович – доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Дослідження всіх питань, що пов'язані з розвитком і діяльністю інституту глави держави, має великий теоретичний і практичний інтерес. У теоретичному аспекті аналіз процесу розвитку інституту глави держави впродовж «багатовікової історії українського державотворення» (як указується в Преамбулі Конституції України) надасть змогу наповнити конкретним змістом відповідні категорії конституційно-правової теорії, наблизити їх до вітчизняних реалій. Практичне значення дослідження проблеми доводиться сучасною дискусією навколо політичної реформи в Україні, започаткованої саме доповненнями й змінами в Конституції щодо форми правління, статусу глави держави, уряду тощо. Як на нашу думку, розуміння історії інституту глави держави в загальному контексті процесу державотворення в Україні дозволить надати політичній реформі більш послідовного, цілісного і системного характеру, чи, принаймні, зрозуміти її внутрішні суперечності і труднощі. Адже, як слушно зауважував свого часу відомий англійський історіософ А.Тойнбі, «не так воно просто відректися від власної спадщини. Коли ми намагаємося відкинути минуле, воно... поволі повертається до нас у завуальованій формі» [19, 877]. Особливої гостроти проблемі сьогодні додає те, що, за словами першого Президента України Л.Кравчука, наші глави держави скомпрометували президентську посаду доценту і «сьогодні народ сприймає президента як людину, котра думає лише про себе, про свою челядь, про своїх близьких» [10].

Щоб глибше розібратися з причинами зазначеного сумного й вельми небезпечного для нинішньої української держави явища, потрібно, очевидно, дослідити насамперед генезу інституту глави держави в Україні та ставлення до нього в різні періоди вітчизняної історії з боку політичної еліти й усього суспільства. Для цього досить багато фактичного і теоретико-аналітичного матеріалу

дають праці дореволюційних істориків та юристів, так само як і вчених наступних періодів. Серед них твори М.Грушевського, В.Ключевського, С.Соловйова, М.Владимирського-Буданова, О.Єфіменко, М.Чубатого, Б.Грекова, П.Толочка та інших. Досліджуючи широке коло питань історичного та державно-правового розвитку, вони, зрозуміло, не залишали осторонь і орган глави держави, його статус, функції і повноваження. Проте, попри досить велику кількість публікацій, чимало важливих аспектів проблеми досі залишаються недостатньо дослідженими. Серед них – питання про фактичне та юридичне становище інституту глави держави. Як слушно зауважує М.Чудаков, однозначну відповідь на запитання про те, яке місце глави держави в системі державного механізму, дати неможливо [21, 526]. Тому й визначення цього поняття пропонуються доволі абстрактні. Наприклад, таке: глава держави - «це вищий її представник всередині і поза країною і поруч з тим є символом єдності нації, держави» [9, 566]. Наведене та йому подібні визначення є цілком достатніми для класифікації, виокремлення даного державного органу. Потрібен конкретний аналіз з урахуванням висновку Н.Михальнової про те, що складність розуміння посади глави держави обумовлюється його статусом саме як автономного політичного інституту, перебуває на чолі державної ієрархії, а не просто державного службовця [15, 254]. Однак виникає необхідність передусім дослідити історичний характер формування та розвитку вказаного інституту, адже для з'ясування його юридичної форми, повноважень, фактичного статусу, реального місця у державному апараті мало вивчити відповідні розділи, глави і статті конституції та політичні системи. Необхідно також здійснити історико-правовий аналіз. Власне, саме це й становить у загальному вигляді проблему, на розгляд якої зосереджуються автори даної розвідки. практично не досліджувалася.

Виходячи з вищесказаного, автори вбачають мету свого повідомлення у з'ясуванні основних особливостей розвитку цього інституту протягом усього державотворчого процесу. Відповідно до такої мети можна визначити й конкретні завдання статті, кожне з яких прив'язує мету до певного історичного періоду.

Починаючи із зародження елементів інституту глави держави у наших далеких пращурів, доцільно вказати, що з реаліями протодержавного буття вони, ймовірно, зустрілися, потрапивши до складу Великої Скіфії. Тобто, примітивної, архаїчної, ранньоробовласницької держави, яка належала до давньосхідної державно-правової моделі, але перебувала на значно нижчому рівні розвитку порівняно з такими державами цієї ж моделі, як Єгипет, Вавилон, Фінікія, Китай. Проте Скіфія, так само, як і її наступниці, була для праслов'ян чужою державою. Отже, на найбільш ранніх етапах зародження державно-правової цивілізації наші пращури, з одного боку, запозичували елементи примітивної давньосхідної державної моделі з уявленнями й традиціями формування, зміни та здійснення верховної влади включно, з іншого – вбачали в державі щось неприйнятне й вороже.

Серед перших можна вказати на поєднання зовні суперечливих тенденцій до виборності й усунення таким саме шляхом глави держави, але й водночас визнання необмеженості його влади під час її здійснення. Останнє особливо виявлялося за умов, коли верховна влада належала сильному й ефективному діячеві у добу Великої Скіфії, наприклад Атею. Таким чином, питаннями про співвідношення влади і права, влади і закону або про те, що корисніше: краший муж чи краший закон, над чим замислювався Аристотель у своїй «Політиці» – ані скіфи чи сармати, ані наші предки не переймалися [2, 477]. Доводиться визнати: на відміну від предків сучасних європейських націй східні слов'яни практично не відчували позитивного впливу античної державно-правової цивілізації. Стосовно ж ворожого відношення до публічної політичної влади, то це виявлялося в тому, що у давніх слов'ян, коли вони на якийсь час звільнилися з-під іноземного панування у V–VI ст. н.е., ніяких її інститутів і не було. Про останнє, зокрема, свідчать відомі письмові джерела з історії антів і слов'ян. Так, Прокопій Кесарійський в «Історії війн» стверджував, що племена слов'ян не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві [17, 14]. Щоправда, свідчення про наявність вождів-рексів у антів мають у «Історії готів» Йордана, але, ймовірно, тут йдеться про раду старійшин антських племен на чолі з Бозом, котрого Йордан і назвав «рексом».

Тому, очевидно, не так уже далекі від істини помірковані норманісти, пов'язуючи виникнення державності у східних слов'ян з дружинами стародавніх германців – нащадків готів, а особливо з варягами. Утворюючи протодержавні формування – племінні княжіння, княжіння у союзах племен і «вресіті-решті», їх об'єднанні (відомі з арабських джерел Куявію, Славію й Артанію у IX ст.) – вони виходили з традиційної для Європи моделі суспільної влади: король або рекс (військовий вождь і, можливо, верховний жрець) – рада старійшин та народні збори (військо племен) [1, 181]. З тією лише особливістю, що князь з дружиною (від

давнього германського *drot drotter*), а тому – і з радою, як старшою дружиною, являли собою у багатьох випадках (можливо, у більшості) чужоземний елемент, тоді як народні збори (віче) репрезентували місцеве населення, що об'єднувалося вже не тільки родоплемінними, але й територіальними (земельними) зв'язками.

В основних рисах вказана модель існувала й у наступні періоди княжої доби – відносно цілісності ранньофеодальної «імперії Рюриковичів» та феодальної роздрібненості. Змінювалися тільки обсяги функцій і повноважень, а тому – і співвідношення названих інститутів у системі публічної влади. Якщо спочатку на інститут княжої влади покладалися переважно зовнішні функції – організація і здійснення воєнних походів разом із забезпеченням зовнішньої безпеки племені чи союзу племен та торгових шляхів, то згодом не менш важливими стали функції налагодження внутрішнього миру та злагоди, суспільного порядку, фінансового управління, культурно-освітньої функція, поєднана з духовною, правосуддя, нормотворчість. Отже, в ті далекі часи зародковій формі виникли основні суттєві елементи родових та індивідуальних статусів глав держав. Серед них – верховне керівництво збройними силами (реальне або формальне) та зовнішньою політикою (спочатку невід'ємно пов'язане з організацією воєнних походів та відсіччю ворожих нападів та, укладанням мирних політичних, торговельних і культурних договорів). Звідси зростає і представницький статус князя. Хоча сьогодні важко встановити, чи у повному обсязі репрезентували ті або інші землі князі, чи їх представництво обмежувалося лише певними аспектами. Відносно великого князя у науці мається гіпотеза, за якою він був верховним представником княжого роду, а не всієї Русі. Але, можливо, у цьому зв'язку мав рацію Б. Греков, коли стверджував, що князь представляв правлячу знать, феодальну аристократію. Отже, й владу він мав таку, на котру погоджувалася феодальна аристократія [5, 307]. Представництво держави взагалі стає можливим лише на стадії відокремлення публічної влади від приватної, або, за С. Соловйовим, переходу від родового побуту до державного.

На ранніх стадіях державотворення формувались й елементи повноважень князя у сфері соціального управління. На думку А. Преснякова, він здійснював трохи не оперативне управління своєю землею чи уділом. Але, напевно, більш близький до істини Б. Греков, який закликав не перебільшувати роль князя у цій сфері регулятивної діяльності [5, 292]. Адже тогочасна економіка та соціальна сфера не дуже й вимагали його втручання у справи. Головне полягало в тому, щоб були налагоджені зовнішні умови управління в межах приватних або громадських господарчих одиниць. Наприклад, охорона прав власності й володіння, умови дотримання договірних зобов'язань тощо. На нашу думку, в такому розумінні розглядалися повноваження монарха з публічного управління і в Європі, хоча їм і надавалося велике значення. Г. Бракстон, автор відомого трактату «Про закон і звичаї Англії», навіть доводить, що слово «*rex*» (король) походить від «*vene regendo*» («добре управляти»), а не «*regnando*» («панувати, владарювати») [3, 159]. У подальшому, як відомо, склалися різні моделі участі глави держави у здійсненні

виконавчої влади - від здійснення суто формальних актів до реального керівництва нею. Те ж саме можна сказати й про повноваження у сфері правосуддя. З тим лише застереженням, що у сучасну добу вже ніде у світі глава держави не виконує функції верховного судді, хоча певними правами він наділений. Наприклад, правом помилування, що означає зміну судового рішення.

Аналізуючи еволюцію інституту княжої влади у князівствах Південно-Західної Русі (сучасної України), доводиться визнати наявність деяких підстав для висновку у С.Соловйова про певну уповільненість державотворчих процесів тут, на відміну від Суздальської Русі. В останній, як відомо, вже за А. Боголюбського виявились автократичні тенденції до централізації публічної влади навколо інституту князя. Тоді як у Південній Русі переважав тип дружинного ватажка, котрий мало турбувався про посилення державно-публічних начал у своєму князівстві [18, 187]. З цією особливістю історик пов'язував і відносно швидке взяття Києва у 1169 р., а потім перехід Південної Русі під владу литовських князів.

У питанні про межі княжої влади дослідники однастайні: у періоді, що розглядається (Стародавній Русі), вона обмежувалася переважно інституціонально. Тобто, або княжою радою (думою), або вічем (загально-земським представництвом, яке зазвичай формувалось «городом» – столицею землі), або одночасно першим і другим. Щодо статусу княжої ради вчені висловлювали різні погляди. Одні (серед них М. Владимирський-Буданов, певною мірою М.С.Грушевський, М.Чубатий) кваліфікували її як державний орган, інші – як просте зібрання бояр-дружинників, а з XI ст. – і бояр-земців, найближчого оточення князя, з яким він радився у важливих питаннях. Відомий дослідник історії українського права Р.Лашенко у цьому зв'язку вважав обґрунтованим висновок М. Грушевського про думу як обов'язкову учасницю княжого управління, але без сталої форми, визначеної компетенції та постійного складу [12, 119]. На нашу думку, такі розбіжності пояснюються станом торішньої організації влади, яка поєднувала публічні та приватні засади, що взагалі є характерною рисою феодалізму. Тому й складно віднайти ту межу, що відокремлювала зібрання найближчих друзів і соратників від державного органу, що функціонує на сталій основі, до того ж, врегульованого в правовому відношенні.

Разом з тим можна погодитися з висновками деяких відомих учених про те, що в південно-руських князівствах, особливо Галицькому, Волинському, з 1199 р. – об'єднаному Галицько-Волинському, почасти Київському – боярська дума чи рада відігравали у справлянні влади дуже значну роль. М. Владимирський-Буданов писав навіть про перевагу тут боярської влади над князівською [4, 83]. Принаймні стосовно Галицько-Волинського князівства це цілком слушний висновок не тільки щодо останніх князів, але навіть і Романа та його старшого сина, відомого Данила Галицького. А в заключному періоді існування князівства реальна перевага боярської аристократії виявлялася і в суто формальному аспекті: всі найважливіші акти князі (*duces*, королями вони вже не титулювалися) підписували разом зі своїми великими боярами («*cum baronibus et commilitibus nos-*

tris»). Отже, немає нічого дивного в тому, що Галичина, а невдовзі й Волинь увійшли до близького за державним устроєм Королівства Польського.

Інший вищий орган, який теж обмежував владу князя – віче, був менш сталим, оформленим і регулярним, ніж рада. На нашу думку, окремі історики, зокрема М.Грушевський, М.Чубатий, Р.Лашенко, перебільшують його значення в організації політичної влади княжої Русі. Р.Лашенко, наприклад, стверджував, що це «верховний орган землі – держави, найдорогоцінніше й найважливіше явище народної самобутності» [12, 147]. Здається, тут відчувається певний вплив концепції В.Сергєєвича, викладеної в його праці «Віче і князь», та близьких до неї поглядів М.Костомарова. Однак, наполягаючи на такій ролі віче, скажімо, М.Грушевський водночас визнавав, що воно, як виявилось, було не в змозі перетворитися на парламент, встановити постійний контроль діяльності князя, утворити власні виконавчі органи тощо.

Земельні громади, або, якщо точніше – громади головних міст землі – «городів» – інколи, збираючись на віче, усували князя від влади, запрошували іншого, заявляли йому свої клопотання, укладали з ним договір, «ряд», вирішували подекуди питання війни та миру, хоча в більшості випадків це було прерогативою князя. Але знову ж таки у переважній більшості випадків княжий «стіл» набувався шляхом спадкування, волевиявлення найбільш впливових князів, силовим захопленням тощо. Тільки не волевиявленням «земщини». А щодо «рядів», то слід зауважити наступне: зазвичай вони обмежувалися взаємним зобов'язанням «не творити зла» один одному. І лише віча Новгород та Пскова, починаючи з другої половини XII ст., укладали дійсно щось схоже на державно-правовий договір, яким детально регламентувались повноваження князя та права і обов'язки віча [4, 69].

У південно-руських князівствах віча, коли вони закликали князя (а це, власне, робило тільки київське віче), фактично не обмежувало його владу за умов певної ефективності й неутручання у громадське життя. Складається враження, що обидва ці суб'єкти задовольнялися взаємним визнанням автономії. Зрозуміло, віче вимагало від князів забезпечити зовнішню безпеку, що було особливо актуальним для «окраїнних» князівств. Але побилось це не надто ефективно.

Практика державотворення у княжу добу свідчить, що наші предки не страждали надмірною любов'ю до княжої влади, розглядали її, можливо, як необхідний та водночас і неприємний елемент в організації суспільного життя. Так само, як і в попередні часи, вони не замислювалися над питаннями співвідношення влади і закону, законності у публічному управлінні, народного представництва тощо. Не вкорінилися у вказаному періоді й уявлення про божественну природу верховної влади. З боку підданих це не сприяло формуванню належної шани до влади, а з боку останньої – почуття відповідальності. Руські князі, як відомо, прийняли православне християнство, завдяки чому позбулися того виховного впливу, який здійснювала на європейських монархів могутня католицька церковна організація. Вони, навпаки, самі керували церквою, відігравали вирішальну роль у кадрових призначеннях на церковні посади й мали

досить своєрідні релігійні погляди, що увібрали в себе чимало старих язичницьких уявлень. Тому не випадково, що в ієрархії світових православних митрополій Київська займала одне з останніх місць і розглядалася в Константинополі як «варварська». Доречним у цьому контексті буде й визнання цивілізаційних впливів Сходу на Київську Русь. Оскільки варяги, що відіграли велику політичну роль у східнослов'янському державотворчому процесі, самі перебували на стадії варварства, то вони не змогли створити надійні цивілізаційні перешкоди для таких впливів. Тому виглядає обґрунтованою думка відомого політолога, українця за походженням О.Пріцака про неможливість визначити статус і повноваження київського князя: на кого він був більш схожий - на хазарського кагана чи на скандинавського конунга? У всякому разі, зазначав учений, - це було якесь своєрідне поєднання, яке мало чим нагадувало Західну Європу [11, 30].

Таким чином, підбиваючи проміжні підсумки аналізу, необхідно визнати, що в княжу добу, яка закінчувалася переходом від ранньої до більш високої стадії феодалізму, інститут глави держави перебував на початковому етапі формування. Власне, і сама держава вказаної доби була далекою від того, що розуміється під цим поняттям. Відомий російський вчений Т. Грановський зазначив, що вираз «феодальна держава» є досить умовним, оскільки феодалізм «заперечував державу». Пануючий стан ставив свої права і привілеї вище держави, а інші стани були дуже обмежені в правах, отже вони разом і не становили «органічного цілого», виразом чого є держава [13, 28]. В Європі державотворення мало відносно сприятливі умови. Тому й держава поступово набувала адекватних ознак, так само як і інститут її глави. Напівпублічні-напівприватні «сюзерени», «державці», «господарі» перетворилися на одноосібних носіїв державного суверенітету, суверенів, що стало необхідною передумовою переходу до народного суверенітету.

На Русі, особливо Південній, державотворчі процеси разом із татаро-монгольською навалою суттєво видозмінилися і загальмувалися. На теренах Київщини й Переяславщини князівська влада була фактично знищена. Населення тут безпосередньо підпорядковувалося татарам і управлялося самоврядними структурами, в яких на перший план висунулися не колегіальні органи, а одноосібні - «отамани». На інших землях важливим чинником при здобутті княжого стола стала воля татарських ханів. Вона була, як слушно зауважував М. Чубатий, майже вирішальною [20, ч.1, 68]. Отже, й князі перетворювалися у більшій мірі на представників чужої влади, що особливо відчувалося на Чернігово-Сіверщині. Не було вільним від ханської влади і Галицько-Волинське князівство, адже саме Данило Галицький визнав себе «холопом» Батия [7, 66]. Власне, золотоординці своїми декількома погромами і спустошеннями князівства зробили неможливим його перетворення в осередок «збирання» південно-руських земель.

За Литовську та Польську добу вітчизняної історії ситуація принципово не змінилася. Галичина, Західна Волинь і Західне Поділля у складі Польського королівства дуже швидко втратили залишки автономії і перетворилися на звичайні адміністративно-територіальні одиниці - воєводства. На українських землях у складі

Великого Князівства Литовського певний час існували удільні князівства. Остаточне удільний період тут закінчився у 1470 р. з ліквідацією останнього великого Київського князівства. Хоча іноді в науковій літературі й висловлюється думка, що протягом цього періоду у латентній формі продовжувала існувати «українська державність», але насправді удільні князі - практично всі з литовського великокнязівського роду Гедиміновичів - були, скоріше, намісниками великого князя, ніж самостійними володарями. Адже вони перебували від нього в реальній залежності, що була зафіксована юридично. На відміну від Русі, яка певною мірою нагадувала союз держав, Велике князівство Литовське, за визначенням М. Чубатого, являло «союзну державу», але, додамо, з домінуванням литовського центру [20, ч.2, 4]. А тому, власне, українське державотворення припинилося вже у Князівстві Литовському, так само, як трохи раніше - у Польщі.

Його відновлення прийнято пов'язувати з Визвольною війною під проводом Б.Хмельницького. Тоді, дійсно, Військо Запорозьке перетворилося на суб'єкт публічного права з ознаками держави (територією, організацією публічної влади, обмеженим суверенітетом і податками). Сам інститут гетьманства можна вважати самобутньою формою організації вищої влади. Але чи можна його тлумачити як інститут глави держави? Сумнівно, оскільки навіть Б.Хмельницький розглядав себе в якості козацького вождя. А козацтво схильне було вважати себе окремим народом із власним родоводом, не пов'язаним з «гречкосіями» та «свинопасами». Попри те, що М.Грушевський намагався довести, що гетьман був главою нової всестанової державної організації, главою всього народу, а не тільки козацького війська, водночас він іменував козацтво «напівдиким ордою», де все трималося на довірі, на стихійній оцінці вождя.

Обрання гетьмана було справою не усієї нації й навіть не всього козацтва, а лише козацької верхівки (генеральної старшини, полковників, інших представників козацької знаті), а тому гетьманська влада була обмеженою, далекою від монархічної. Саме такий порядок спробував пізніше юридично закріпити П.Орлик у відомій «Конституції». Ми не схильні проводити прямі історичні аналогії, однак не можемо не навести ремарку з конституції щодо недопущення узурпації влади з боку гетьмана: «Коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські, утиски... , зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків» [16, 193].

З часів Петра І статус гетьмана змінився у бік обмеження їх повноважень - три останні українські гетьмани перетворилися на «особливий вид губернаторів» автономної провінції Російської імперії [4, 240]. Доба гетьманату була не досить тривалою, щоб закласти підвалини певної традиції. А крім того, влада гетьманських урядів поширювалася лише на Лівобережну Україну (сучасну Полтавську, Чернігівську і західну частину Сумської області), тобто не була загальноукраїнським надбанням.

Перебування українських земель у складі двох імперій також не сприяло розвитку власних традицій верховного владарювання. У державно-політичному житті Австро-Угорщини українці брали вкрай обмежену участь. У Російській імперії ця участь була привілеєм лише дворянства з його монополією на державну службу і табельні чини. Зрозуміло, що й сам інститут необмеженої імператорської влади представляв виключно державу, а не «націю» чи «країну» або суспільство. Тому, коли внаслідок революції 1905-1907 рр. у Росії виникли зародки народного представництва і уряд (Рада Міністрів) змушений був з ним рахуватися, певною мірою розрізнити інтереси царствующого дому і загальнодержавні, виявилася й серйозна небезпека збереження монополії імператора на окремі важливі напрямки державної політики, особливо зовнішню і військову. Так, всупереч позиції першого Голови Ради Міністрів П.Столипіна щодо неприпустимості участі Росії у великій війні, цар та його міністерство закордонних справ все-таки втягли країну у світову війну. З катастрофічними, до речі, для неї і для себе наслідками.

Досвід державного владарювання в Російській імперії певним чином здійснив вплив на пошуки моделі інституту глави держави. Це відбулося й у відомому конституційному проекті М.Драгоманова, за яким главою держави міг стати конституційний монарх або виборний Глава Всеросійського Державного Союзу з обмеженими повноваженнями; і в проекті Основного Закону «Самостійної України» і в конституційному проекті М.Грушевського. Для них характерна спрямованість на затвердження принципів конституціоналізму, верховенства парламенту, відповідальності виконавчої влади перед ним аж до права прийняти рішення про притягнення міністрів до кримінальної відповідальності, децентралізації, максимально можливих автономій і самоврядування. Зокрема, М. Грушевський у одній зі своїх праць писав: «Ми відкидаємо поліцейсько-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, залишаючи адміністрації міністерській тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалів, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування» [6, 259].

Зрозуміло, що місце глави держави в таких моделях було досить скромним. Це виявилось й у Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. Вона хоча й не стала чинною, але цікава як пам'ятка права, за яким главою держави мав стати Голова Всенародних Зборів, що формував Раду Народних Міністрів, тобто фактично був прем'єр-міністром.

На відміну від УНР, в Українській державі гетьмана П.Скоропадського була спроба заснувати український конституційний монархізм дуалістичного типу. Невдовзі В.Липинський розробив конституцію особливого українського трудового «класократичного» монархізму. Однак, вочевидь, доба зазначеної моделі вже минула, а тому сам В.Липинський наприкінці життя схилявся до британської моделі конституційного монархізму, за якою монарх царствує, але не владарює.

Досвід II УНР (Директорії) дозволив розробити досить цікаву модель державного устрою. В проекті «Основного Державного закону УНР», що був створений комісією на

чолі з А.Ніковським, передбачався інститут виборного глави держави. Крім функцій представництва, він мав здійснювати виконавчу владу і був відповідальний перед парламентом і Радою Міністрів. Але тут його роль обмежувалася «вищим доглядом за законністю урядування». Голову Ради Міністрів глава держави мав призначати за поданням законодавчого органу, міністрів – за поданням першого, так само як і усувати. Всі акти глави держави підлягали обов'язковій контрасигнації міністра, відповідального за їх законність. Вето на прийняті парламентом закони могли долати кваліфікованою більшістю голосів (2/3), після чого закон подавався не главі держави, а Раді Міністрів. Тож зазначимо: це проект конституції парламентарно-президентської республіки з досить обмеженими повноваженнями Президента.

У цілому негативне ставлення до інституту глави держави найбільш повно виявилось у державному механізмі радянських республік і СРСР. Прийнято вважати, що радянським державним правом встановлювався інститут колективного глави держави – Президії УВК СРСР чи союзних республік, після 1936 р. – Президій Верховних Рад. Але, на нашу думку, тут більш доречно говорити про наділення функціями й повноваженнями верховного представництва вищого органу державної влади, яким, після скасування з'їздів Рад, визнавалися Верховні Ради. Адже їх Президії формувалися із депутатського складу.

Тому фактичний лідер країни міг взагалі не входити до складу цього органу. Так, найбільший, як його називають, «диктатор» Й. Сталін до Великої Вітчизняної війни мав лише депутатський мандат і формально не займав жодної державної посади. Практика суміщення посад керівника КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР почалася за Л. Брежнєва, але до союзних республік вона дійшла вже в останні роки існування і СРСР, і КПРС. Власне, з цього й починається історія заснування в них інститутів одноосібних глав держав – президентів. Здебільшого – з широкими і значними повноваженнями в усіх гілках формально поділеної державної влади. Формально зазначена обставина наближує їх до президентського типу республік, але по суті маскує авторитарні режими. Останнє в поєднанні з неефективним державним владарюванням і управлінням і призвело до перманентної політичної кризи в Україні, свідками чого ми є упродовж останніх років.

Які висновки можна зробити з цього загального аналізу становлення та розвитку інституту глави держави в державотворенні України? По-перше, даний процес, як і процес державотворення в цілому, характеризується значними перервами поступовості. Це не надало йому ознак цілісності та системності і не сприяло формуванню відповідних державно-правових традицій. По-друге, масова свідомість нерідко ототожнювала інститут глави держави з фактичним лідерством в країні. Тому, коли після тривалої перерви засновувався інститут одноосібного глави – президента, основний акцент було зроблено на його повноваження, а не на питаннях ефективності державного апарату, відповідальності тощо. Сталося так, що президент не тільки президентсько-парламентарної республіки, якою визначалася Україна за Конституцією 1996 р., але й парламентсько-президентської, якою формально стала Україна у 2004 р., має обсяг повно-

важень значно більший, ніж глава президентської республіки – США, не згадуючи вже про Президента Франції. Разом з тим у нас щодо президентської влади досі не створено механізмів «стримування й противаг». На кшталт, наприклад, тих, що існують у США. Не говорячи вже про те, що у президентських та президентсько-парламентських республіках губернатори зазвичай обираються населенням, а не призначаються одноосібно главою держави з числа «любих друзів». По-третє, наш аналіз вказує на різні державні традиції у різних регіонах України. У західних, скажімо, регіонах зберігаються певні устремління до т.з. «націократичної» моделі організації державної влади, яку сповідувала у свій час ОУН. І яка передбачає інститут сильного, майже авторитарного «вождя» нації. Натомість ментальності населення південно-східних регіонів притаманні досить сильні залишки общинних, потім радянських традицій. Насмілимося припустити, що жителі промислових регіонів України скоріше погодяться на фактичне ефективне лідерство, ніж на юридичне закріплення авторитарної влади. По-четверте, досвід функціонування інституту глави держави на всіх етапах історії свідчить про недостатній рівень правосвідомості як владарюючих, так і підвладних.

До речі, це помітив ще маркіз де Кюстин. Відвідавши у 1839 р. Росію, він зауважив, що правосвідомість тут підміняється державною дисципліною, яку потенційно може знести хвиля анархії [12, 24]. Відсутність такої дисципліни в Україні зараз навряд чи свідчить про наявність розвинутої правосвідомості. Очевидно, ми, як і наші предки, залишаємося далекими від вимоги Аристотеля про те, що «... правителі мають керуватися загальними правилами, і краще те, що є чужим для пристрастей, ніж те, чому вони властиві за природою; в законі їх немає, а у будь-якій людській душі вони неминуче мають». Тому краще, «щоб владарював закон, а не хтось один із громадян» [2, 478-481]. У нас же, як свідчать останні політичні події, питання закону, «загальних правил» безнадійно поступилися питанню про розподіл і перерозподіл повноважень між «гілками влади», до яких практично всі чомусь зараховують і інститут Президента. І останнє: у сучасних умовах, коли немає підстав говорити про наявність політичної української нації, відповідно, відсутні й підстави для претензій на представництво нації чи символізацію її єдності. Представництво народу може здійснювати лише парламент, оскільки його склад відбиває інтереси всіх регіональних і соціальних спільнот.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Аннерс Э. История европейского права. – М.: Наука, 1996. – 395 с.
 Аристотель. Политика // Соч.: В 4-х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С.375-644.
 Брактон Г.О. О законах и обычаях Англии // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Юриздат, 1961. – С.140-176.
 Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – РнД.: Феникс, 1995. – 640 с.
 Греков Б. Киевская Русь. – М.: Политиздат, 1953. – 568 с.
 Грушевський М.С. Державність // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія. – Львів: Світ, 1996. – С.257-260.
 Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 т. – Т.3. – К.: Наук. думка, 1993. – 587 с.
 Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 р.
 Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: в 4-х томах. – Т.1-2. / Отв. ред. Б.А.Страшук. – М.: БЕК, 1995. – 778 с.
 Кравчук Л. Президентский пост полностью скомпрометирован // 2000. – 2007. – 24 авг. – А1-2.
 Кремін В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернатива поступу. Критика історичного досвіду. – К.: Промінь, 1996. – 384 с.
 Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998. – 254 с.
 Лекции Т.Н.Грановского по истории позднего средневековья. – М.: Наука, 1971. – 339 с.
 Маркиз де Кюстин. Николаевская Россия. – М.: Терра, 1990. – 288 с.
 15. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ. – М.: Юрист, 1998. – 352 с.
 16. Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького... // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький. – Т.1.- К.: Ін Юре, 1997. – С.186 – 202.
 17. Прокопій Кесарійський. Історія війн // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т.1. – С.14-15.
 18. Соловьев С.М. Взгляд на историю установления государственного порядка в России до Петра Великого // Соловьев С.М. Чтение и рассказы по истории России. – М.: Правда, 1988. – С.159-204.
 19. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории // Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения. – М.: Городец, 2002. – С.877-896.
 20. Чубатий М. Огляд історії українського права: в 2-х частинах. – Мюнхен: УВУ, 1947. – 88; 175 с.
 21. Чудаков М.Ф. Конституционное государственное право зарубежных стран. – Мн.: Харверст, 1998. – 784 с.

Н.Г.МОСЮКОВА

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ

Мосюкова Наталія Геннадіївна – викладач кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України, кандидат історичних наук

Гармонійне співіснування націй – одне з найважливіших завдань для будь-якого суспільства. Щоб його вирішити, необхідно оптимально враховувати інтереси всіх етнічних спільнот, які мешкають у тій чи іншій державі. Проводити виважену етнополітику неможливо без знання специфіки розвитку різних етносів.

Проблеми походження, психології, класифікації етносів були предметом дослідження як радянських, так і пострадянських етнографів та етнологів, але у працях більшої частини вчених відсутня відповідь на питання щодо періодів етногенезу, причин утворення етносів, різного ступеня їх розвитку та ін. Відповіді на запропоновані питання можна знайти, проаналізувавши теорію пасіонарності Л. Гумільова, а довести вірність цієї теорії – шляхом дослідження етногенезу тих чи інших етносів, у даному випадку – українського.

Історичний процес будь-якого народу – явище складне та багатовимірне, його аналіз – справа не тільки історичних наук, але і природнонаукових. Л.Гумільов шляхом емпіричних узагальнень побудував ідеалізовану криву етногенезу. По осі абсцис відкладено час уроках, по осі ординат – форму енергії, яка стимулює процеси етногенезу. До цих ознак він включає якісні характеристики етнічної системи (від неспроможності задовольнити прагнення до жертвовності); кількість субетносів (підсистем етносу); частоту подій етнічної історії. Л. Гумільов вказує на можливість визначити лише тенденцію до підйому або спаду, більшу чи меншу ступінь пасіонарної напруженості, він підкреслює, що міра, якою можна було б визначити величину пасіонарності, ще не знайдена [3, 80-82].

У статті «Етапи українського етногенезу» автором за допомогою аналізу подій, які відбувалися на теренах України, а також підрахунку подій було визначено та доведено, що український етнос у ході свого розвитку пройшов такі фази: підйом – 1362 – 1555 рр.; акматична – 1556 – 1775 рр.; надлом – 1776 – 1919 рр. Зараз триває інерційна фаза розвитку, яка почалася у 1920 р. [10, 142].

Для підрахунку подій було використано хронологічний довідник [1] та книгу «Новітня історія України» [11]. Події, які відбувалися на українських землях, розділені на «активні» та «пасивні». «Активні» - це події, пов'язані з війною, військові походи, повстання, події політичного життя, страйки і т. ін.; «пасивні» - події, пов'язані з розвитком культури та господарства.

Мірою пасіонарності, на мій погляд, є відношення сукупності подій, які відбивають активність етносу до сукупності подій, які характеризують пасивність етносу. Отримані розрахунки дозволять побудувати криву українського етногенезу. Результати підрахунків представлені у таблицях 1 і 2 (події XX ст. зведені в окрему таблицю для отримання більш точних даних).

Таблиця 1. «Активні» та «пасивні» події 1200 -1899 рр. на українських землях

Період	«Активні» події	«Пасивні» події	Відношення «активних» подій до «пасивних»
1200-1299 рр.	20	15	1,3
1300-1399 рр.	10	11	0,9
1400-1499 рр.	22	24	0,9
1500-1599 рр.	47	53	0,9
1600-1699 рр.	252	64	3,9
1700-1799 рр.	83	130	0,6
1800-1899 рр.	263	489	0,5

Таблиця 2. «Активні» та «пасивні» події 1900 – 2000 рр. на українських землях

Період	Кількість подій, які характеризують активність етносу	Кількість подій, які характеризують пасивність етносу	Відношення «активних» подій до «пасивних»
1900 – 1909 рр.	236	105	2,2
1910 – 1920 рр.	1075	137	7,8
1921 – 1929 рр.	126	295	0,4
1930 – 1939 рр.	116	222	0,5
1940 – 1949 рр.	378	398	0,9
1950 – 1959 рр.	76	276	0,3
1960 – 1969 рр.	104	308	0,3
1970 – 1979 рр.	94	298	0,3
1980 – 1989 рр.	169	293	0,6
1990 – 2000 рр.	414	147	2,8

При розташуванні подій згідно з визначеними періодами українського етногенезу отримаємо дані, які відображені в таблиці 3. Слід пам'ятати, що українські землі протягом століть входили до складу інших держав і знаходилися в орбіті їх політики. У цьому зв'язку з цим було визначено окремо суто українські і загальні події тієї країни, до складу якої в той чи інший час входили українські землі. Таке розмежування було проведено для фази підйому (1362 – 1555), коли більша частина українських земель перебувала під литовсько-польським впливом, а також для періоду надлому та інерційної фази (з 1776 р. до сьогодення), коли більша частина України майже увесь означений час входила до складу Росії, а потім СРСР.

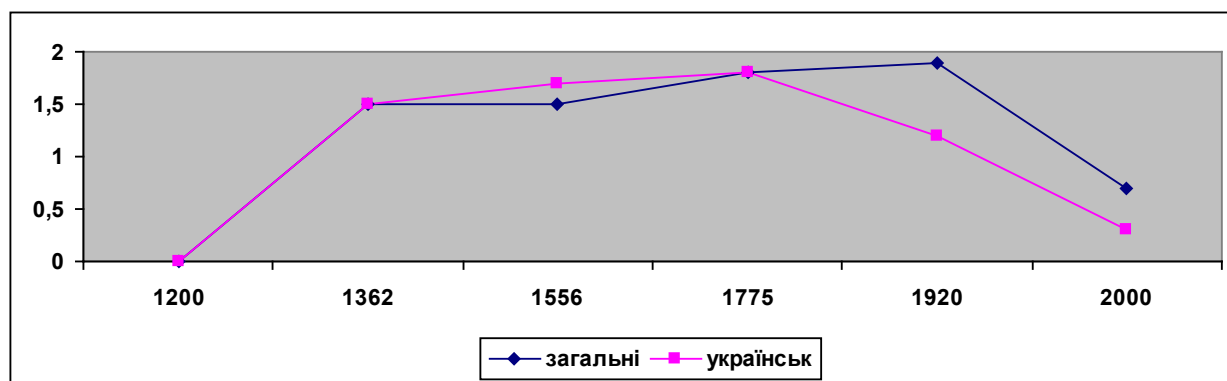
1556 – 1775 рр. – це акматична фаза українського етногенезу [10]. Вона пов'язана з існуванням Запорозької Січі та Гетьманщини, які в цей час певною мірою проводили самостійну зовнішню політику, мали своєрідну форму внутрішньої організації. В акматичній фазі саме козак репрезентував український етнос і саме діяльність козаків визначає більшість подій даного періоду. Це дає підстави не розглядати вплив сусідніх держав на події в Україні у 1556 – 1775 рр.

Графік українського етногенезу (з урахуванням суто українських та загальних подій, які відбувалися на українських землях) представлений на малюнку 1. Підрахунки подій проводилися для певних періодів, тому точки на малюнку розташовані у центрі відповідного періоду.

Таблиця 3. «Активні» та «пасивні» події українського етногенезу

Період	Кількість подій, які характеризують активність етносу		Кількість подій, які характеризують пасивність етносу		Відношення «активних» подій до «пасивних»	
	загальні	українські	загальні	українські	загальні	українські
Інкубаційний період (1200 – 1362 рр.)	20		13		1,5	
Підйом (1362 – 1555 рр.)	51	42	35	25	1,5	1,7
Акматична фаза (1556 – 1775 рр.)	350		191		1,8	
Надлом (1776 – 1919 рр.)	1482	880	760	760	1,9	1,2
Інерційна фаза (поч. у 1920 р.)	1477	588	2237	2237	0,7	0,3

Мал. 1. Графік українського етногенезу

Порівняльна характеристика представлених графіків дає можливість зробити висновок про те, що Литва, Польща та Росія впливали на перебіг подій на українських землях.

У 1362 р. більша частина українських земель опинилася під владою Великого князівства Литовського. У 1385 р. між Литвою та Польщею було підписано Кревську унію, яка поклала початок подальшому зближенню цих держав, яке закінчилося їх об'єднанням у Річ Посполиту (1569 р.). Після 1385 р. вплив Польщі на Україну стає помітнішим. Таким чином, для більш детального аналізу фази підйому українського етногенезу

(1362 – 1555 рр.) треба розглянути періоди етногенезу Литви та Польщі.

Вихідними даними для дослідження польського етногенезу є висновки Л. Гумільова про пасіонарний поштовх VIII ст. н.е., який пройшов через Піренейський півострів, Північно – західну Францію, Північну Німеччину, Скандинавію і в результаті якого утворився «християнський суперетнос». На думку Л. Гумільова, етноси Західної Європи об'єдналися за ідеологічним принципом – католицизмом, яке в X ст. прийняли західні слов'яни. За Л. Гумільовим західні слов'яни – чехи та поляки – частина християнського суперетносу.

У XI – XIII ст. пасіонарність «Християнського світу» перебувала в акматичній фазі, з XIV ст. «християнський суперетнос» перейшов у фазу надлому, почалась епоха утворення сучасних європейських націй [6, 410, 435; 2, 72, 76].

Надлом етногенезу – це період, коли після енергетич-

ного або пасіонарного перегріву етнос заспокоюється. В цю епоху етнос живе інерцією минулого злету та кристалізує її в пам'ятниках мистецтва, літератури та науки [5, 104]. Л. Гумільов вважає, що поляки напередодні переходу у фазу надлому зберегли первинний рівень пасіонарності, тому що не брали активної участі у європейських чварах, але цей рівень з самого початку був відносно низький [3, 219].

Початком фази надлому для Польщі я вважаю 1320 р., коли багаторічне прагнення польського суспільства до єдності завершилося коронацією Владислава Локетекка. Було припинено усобиці польських князів,

відбувалося ускладнення структури держави (формування станів, станове представництво у законодавчій сфері, розширення шляхетських привілеїв). XIV – XV ст. характеризується розвитком господарства, збільшенням кількості міст, їх ростом. Польща проводила активну зовнішню політику, її позиції у Центральній Європі значно зміцнилися [12, 86 - 114]. Зовнішня політика Польщі була навіть занадто активною як для періоду надлому. Особливо це стосується війн з Тевтонським орденом. Пояснення цьому знаходиться у досить тісних стосунках Польщі з Литвою у XIV – XVI ст.

Підрахунок існування литовського етносу слід починати приблизно з 1200 року (за даними Л. Гумільова саме на початку XIII ст. відбувся пасіонарний поштовх, який пройшов через Прибалтику [4, 139]. Фаза підйому литовського етногенезу пов'язана, на мій погляд, із правлінням князя Гедиміна. В цей період у князівстві відчувалась потреба централізації влади, суспільство переходило на якісно новий рівень свого існування, у часи правління Гедиміна починають використовувати нову назву його держави – Велике князівство Литовське, Жемайтійське та Руське [13, 250 - 251, 263]. Умовною датою періоду підйому можна вважати завершення князювання Гедиміна (1341 р.). В період підйому Велике князівство Литовське значно розширюється – до нього були приєднані частина земель Чернігово – Сіверщини, Київщина, Переяславщина, Волинь, Поділля. Литва веде активну зовнішню політику. Про це говорять численні походи проти хрестоносців (у т. ч. перемога у битві при Грюнвальді у 1410 р.), Кримського ханства, війни з Московією, унії з Польщею. За цей період у Великому князівстві Литовському відбувалися усобиці, що також є ознакою перебування держави у фазі підйому [8; 14]. Цей період завершився у XVI ст. У 1569 р. Литва та Польща підписали Люблінську унію. Утворилася нова держава – Річ Посполита.

Таким чином, у XIV – XVI ст. відбулося накладання кривих етногенезу Польщі та Литви. Литва, яка на той час перебувала у фазі підйому, «додала пасіонарності» Польщі, яка перейшла від акматичної фази до надлому. Саме тому період надлому для Польщі виявився надто бурхливим. Але Литва при цьому втратила частину своєї пасіонарної енергії і акматична фаза для неї по суті не відбулася. Литва була «поглинута» Польщею.

XVI ст. для Речі Посполитої – це період розвитку законотворчості, господарства, «золотий вік» розвитку культури. Але шляхта не проявляла належної зацікавленості до нових інтелектуальних тенденцій, у шляхетському середовищі домінували настрої самозадоволення. На порозі XVII ст. поступальний розвиток шляхетської Речі Посполитої значно уповільнився, все сильніше давало про себе знати бажання жити у мирі [12, 195, 220]. Є всі підстави вважати, що на межі XVI – XVII ст. Річ Посполита перейшла від фази надлому до фази обскурації.

Для українського етногенезу 1362 – 1555 рр. – це фаза підйому. В цей час більша частина українських земель входила до складу Великого князівства Литовського, яке також перебувало у фазі підйому. Але Литва, яка мала протягом XIV – XVI ст. тісні взаємини з Польщею (пасіонарність якої знижувалась), віддавала їй свою пасіонарну енергію. Підрахунки подій за 1362 – 1555 рр.

свідчать, що відношення суто українських «активних» подій до «пасивних» складає 1,7, що перевищує аналогічний показник подій, які відбувалися у Литовсько – Руській державі (1,5) (див. табл. 3).

Процес відтягування Польщею пасіонарної енергії торкнувся і українських земель, але українці вчасно змогли позбутися впливу Польщі. Ще у складі Литви українські землі мали певну автономію, князі цих земель навіть в міру можливого налагоджували самостійні міжнародні відносини, а у XV – XVI ст. на вільних від польської влади землях формується українське козацтво, яке повною мірою можна вважати представником українського народу. Наведені обставини дозволили українському етносу зберегти свій «енергетичний потенціал», не віддати свою пасіонарну енергію Польщі (як це зробила Литва) і в 1556 р. перейти до акматичної фази свого етногенезу. Зроблені висновки підтверджує і підрахунок «активних» й «пасивних» подій для Польщі [12, 97 - 159] й Литви [13, 283 – 323; 8, 476 – 534; 14, 524 - 565]. У 1362 – 1555 рр. (фаза підйому українського етногенезу) відношення «активних» подій до «пасивних» для Польщі складало 0,5; для Литви – 1,5; для України – 1,7.

Фаза надлому українського етногенезу (1776 – 1919 рр.) тісно пов'язана з етногенезом російського народу.

Для Росії етапи етногенезу визначив Л. Гумільов у своїй книзі «Від Русі до Росії» [4]. Пасіонарний поштовх 1200 р., який став початком українського та литовського етногенезу, привів до утворення і російського етносу. Л. Гумільов доводить, що інкубаційний період розвитку російського етносу охоплює 1200 – 1380 рр., фаза підйому – 1380 – 1500 рр., акматична фаза – 1500 – 1800 рр., фаза надлому – 1800 – 2000 рр.

Отже, фаза надлому українського та російського етногенезу починається майже одночасно. При цьому відношення «активних» і «пасивних» подій для Росії періоду надлому українського етногенезу (1776 – 1919 рр.) вище, ніж для України – відповідно 1,7 та 1,2 (підрахунок подій для Росії проводився по книзі «Хроніка історії Росії» [7]. Тому більш пасіонарна Росія не відтягувала українську пасіонарність, навпаки, підсилювала її, використовуючи на власний розсуд. І ця пасіонарність не була уже суто українською. Дуже вірно характеризує ситуацію, яка склалася на українських землях в означений період І. Лисяк-Рудницький: «У XIX ст. освічені прошарки суспільства – дворянство, молода буржуазія та велетенська більшість інтелігенції – стояли на платформі російської державно – національної та культурно – національної приналежності. Навіть т. зв. українофіли, які становили дрібну меншість серед тодішньої інтелігенції, розуміли українство лиш як регіональну різновидність у рамках усеросійщини» [9, 18 - 19].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що наведений у статті матеріал, зроблений автором розрахунки та висновки ще раз підтверджують вірність теорії пасіонарності Л. Гумільова, але тепер уже не тільки на матеріалі з історії України, але й з історії Польщі, Литви та Росії. Було доведено, що події, які відбувалися в цих країнах під час перебування в їх складі українських земель, змінили криву українського етногенезу. Фаза, в якій перебувала та чи інша держава під час впливу на Україну, має ве-

лике значення. Так, Польща, яка на попередніх етапах свого етногенезу витратила значну кількість пасіонарної енергії, забирала її у Литви, з якою мала досить тісні зв'язки у XIV – XVI ст. Така доля могла спіткати і Україну, але їй вчасно вдалося уникнути цього (великою мірою завдяки утворенню козацтва). Інша ситуація склалась у взаєминах між Україною та Росією. Етноси,

які перебували в одній фазі етногенезу, підсилили свою загальну активність, але при цьому суто національна енергетика України значною мірою була послаблена.

Запропонована стаття не ставить крапку в історичних дослідженнях з використанням математичних, природнонаукових методів, вона спонукає до продовження досліджень у заданому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

- Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – 688с.
 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – СПб.: Кристалл, 2001. – 768с.
 Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – СПб.: Кристалл, 2003. – 416с.
 Гумилев Л.Н. От Руси до России. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 320с.
 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – СПб.: Кристалл, 2002. – 416с.
 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Кристалл, 2001. – 640с.
 Зуев М.Н. Хроника истории России. – IX – XX вв. – М.: Дрофа, 1995. – 400с.
 История Европы: Эпоха Возрождения. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 656с.
 Лисяк – Рудницький І. Історичні есе. – В 2 т. Том 1. – К.: Основи, 1994. – 554с.
 Мосюкова Н.Г. Етапи українського етногенезу // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 1-2, с.135 – 142.
 Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрогжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663с.
 Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. – М.: Весь мир, 2004. – 542с.
 Эпоха Возрождения: Европа, Азия, Африка. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 672с.
 Эпоха Реформации. Европа. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2002. – 624с.

С.П.ДОНЧЕНКО

ДЕЩО З ІСТОРІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Донченко Світлана Павлівна – завідувача кафедрою історії України
 Дніпродзержинського державного технічного університету, доктор історичних наук

Багатопартійність для України на сучасному етапі – це і старе, і водночас нове явище. Старе, оскільки багатопартійна система існувала ще на початку XX ст., але за радянської влади була добре забута. Та попри все набула вже певного досвіду і свого національного колориту. А новим явищем можна вважати з огляду на те, що багатопартійна система виникла знову в однопартійній державі у другій половині 80-х рр.

Загалом політичні партії як форма політичної організації суспільства найхарактерніші саме для XX ст. У розвинутих країнах партійні структури нині – механізм регулювання відносин між суспільством і державою, а конкуренція між ними – можливість вирішення державних проблем на користь народу і держави.

З-поміж широкого загалу різноманітних політичних партій початку XX ст. в Україні значну частину становили партії центру та лівоцентристські, а саме: ліберальні партії та об'єднання (кадети, октябристи, прогресисти і подібні до них партії, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія, Товариство україн-

ських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів).

Проблема розвитку лібералізму в Україні вивчається давно. Історична наука має найкращі надбання попередніх поколінь українських і російських учених не тільки у царині суто лібералізму, а й різних політичних партій та історії революційних подій. Передусім слід згадати праці таких науковців, як Г.Ю.Бурмистрова, В.С.Гусакова, П.Л.Варгатюк, В.Ф.Верстюк, Р.І.Ветрова, Ю.М.Гамрецький, Н.Г.Думова, В.С.Дякін, Г.З.Йоффе, І.М.Кисельов, А.П.Корелін, М.Ю.Козицький, В.В.Комін, О.Л.Копиленко, С.М.Королівський, С.В.Кульчицький, І.Ф.Курас, В.І.Попік, М.А.Рубач, В.Г.Сарбей, В.Ф.Солдатенко, Л.М.Спірін, В.Є.Спицький, В.І.Старцев, С.А.Степанов, А.Є.Тичина, С.Г.Томпсінський, В.Л.Харитонов, Є.Д.Черменський, В.В.Шелохаєв, П.М.Шморгун, В.К.Якунін та багатьох інших.

Ми спробували розглянути процес зближення ліберальних ідей і соціал-демократичних протягом століть. Теорія лібералізму на початок XX ст. найбільш повно віддзеркалювала інтереси більшої частини

суспільства: нагальні потреби глибокої демократизації, його швидкого економічного розвитку, вирішення основних проблем (економічних, соціальних, національних). Але лібералізм не залишався статичним, він постійно змінювався і вдосконалювався.

Як відомо, батьківщина лібералізму, провідної ідейно-політичної традиції Заходу, – Велика Британія [1, 28].

Упродовж століть ця країна була лідером у висуненні нових форм лібералізму і батьківщиною багатьох його теоретиків (Дж. Локк, А. Сміт, Д. Рікардо, І. Бентам, Д. Мілль). Британські політики і мислителі й надалі започатковували нові ліберальні програми.

Так, представники головної у XVII–XIX ст. течії лібералізму, яку можна визначити як буржуазну, або елітарну, розвивали трактування, які на практиці перетворювали «невід’ємні права і свободи» в досягнення тих верств суспільства, які були при владі. Друга течія, котру можна охарактеризувати як демократичну, виступала з ідеєю, що головні і невід’ємні права мають поширюватися на кожного індивідуума, а метою громадянського суспільства і держави є створення відповідних умов [1, 29].

Особливо важлива роль у формуванні ліберальних принципів належить двом англійським революціям – середини і кінця XVII ст. У документах англійського парламенту, виступах лідерів опозиції напередодні революції середини XVII ст. висунуто цілу низку характерних для лібералізму економічних, соціальних, політичних і релігійних вимог. Основні з них: недоторканність власності, свобода промисловості й торгівлі, невтручання в економічні справи громадян, договірне і виборне формування державної влади, визнання представницького органу – парламенту – головним носієм державного суверенітету, а також створення відповідального перед парламентом уряду, ліквідація влади монархії над церквою, гарантія громадянських і політичних прав особи.

Із роздумів Дж. Локка про власність випливають три важливі висновки. По-перше, приватна власність має трудове походження, а тому її справедливості важко оскаржити. По-друге, без виникнення і визнання приватної власності розвиток суспільства неможливий. По-третє, перетворення індивідуумом обробленої ним землі або вироблених продуктів на приватну власність не зменшувало інтересів і можливостей інших індивідуумів [1, 31].

Середина XIX ст. ознаменувалася тріумфом буржуазного лібералізму. Сформована як критика феодального суспільно-державного устрою, ідеологія лібералізму виходила з феномена свободи, де мірою і гарантом індивідуальної, особистої свободи ставала приватна власність. Лібералізм як практика втілювався в принципах вільного ринку, конкуренції, плюралізму, парламентського демократизму, розділення гілок влади і рівності перед законом. Державі при такому розумінні співвідношення свободи, особистості та суспільства залишалася роль «нічного сторожа», який стоїть на варті прав та інтересів особи в межах закону [2]. Головними рисами стали «возвеличення» індивідуалізму, проголошення індивідуальної незалежності та успіху.

У другій половині XIX ст. суперництво двох тенденцій у лібералізмі посилювалось, а з часом їхнє співвідношення

все більше змінювалося на користь соціально-реформаторського напрямку. В останній третині XIX ст. соціальний лібералізм заявив про себе не тільки в ідеології, а й у політиці. Його політичні набутки пов’язані з ім’ям І. Гладстона, лідера ліберальної партії.

У роки перебування І. Гладстона на посаді прем’єр-міністра доктрина соціального лібералізму почала втілюватись у практичні реформи. Вони проводились у двох головних напрямках: по-перше, заходи в інтересах трудового населення, по-друге, обмеження переваг британської аристократії [1, 38].

Водночас XIX ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом.

Національність для європейських лібералів – так само індивідуальне буття, буття, поза яким неможливе існування людини [3, 42].

Але XIX ст. уособлює собою також інтенсивний розвиток і вдосконалення іншої ідеології – соціал-демократичної. Кінець XIX ст. – це початок перегляду цілої низки положень і висновків, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом та канонізованих у творах їхніх ортодоксальних послідовників. Порушив питання перегляду положень марксизму один з видатних мислителів європейської соціал-демократії Е. Бернштейн. Саме він став одним з популярних проводарів від соціалізму до лібералізму, він наблизив соціалізм до лібералізму. Водночас ідеологи соціального лібералізму Великої Британії Д. Гобсон і Л. Хобхауз не соромились називати себе соціалістами [4, 51–54; 1, 39].

У чому ж проявились лібералізація соціал-демократії та соціалізація лібералізму? Так, Е. Бернштейн вважав, що капіталізм стає життєздатнішим, рішуче відкинувши поширену думку про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату за умов капіталізму. У збільшенні кількості та ролі акціонерних товариств, у практиці випуску дрібних акцій він вбачав важливий орієнтир демократизації капіталізму, який веде, на його думку, до збільшення кількості власників, зростання життєвого рівня трудящих, пом’якшення класових суперечностей, а відтак насамкінець сприяє соціалістичній трансформації буржуазного суспільства. Е. Бернштейн був упевнений, що вже за його життя здійсниться більшість соціалістичних вимог, якщо не під цією назвою, то фактично.

Інакше дивився Е. Бернштейн і на революцію. Шлях революційного насилля, зазначав він, прискорює дію та подолання окремих перешкод у процесі соціальних битв, однак можна знищити уряд, привілейовану меншість, але не можна знищити народ.

Він ніколи не ставив під сумнів правомірність визнання соціалізму метою та ідеалом. Як різнопорядкові елементи соціалізму Е. Бернштейн виділяв доктрину і теорію. До першої він відносив перспективи розвитку соціалістичного руху, а до другої – право на оцінку сутності тих чи інших соціальних явищ і процесів.

Виступаючи фактично за ліберальний, гуманний і демократичний соціалізм, що формується в надрах існуючого ладу, Е. Бернштейн розумів процес як по-

ступове усуспільнення, обумовлений як об'єктивними тенденціями розвитку капіталістичного господарства до кооперації, так і демократизацією суспільства під впливом організованого пролетаріату і його партії. Це, як бачимо, має суттєві розходження з поглядами К. Маркса та Ф. Енгельса, для яких соціалізм – не еволюція, не поступовість, а якісний стрибок, переривання поступовості в історичному процесі.

Демократія, за Е. Бернштейном, – це засіб і водночас мета. Вона є засобом розвитку соціалізму, і вона є формою його здійснення. Демократичний соціалізм знімає питання про співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, проголошуючи тотожність демократії та соціалізму. Єдиний правильний і доцільний шлях до соціалізму, вважав Е. Бернштейн, є шлях демократії.

На його думку, з розвитком демократії класова боротьба повинна набувати інших форм і вестися словом, у пресі, за допомогою виборчого права. Класові інтереси відступають, сила спільних інтересів зростає. Класова диктатура, зазначав Е. Бернштейн, належить до більш низької культури, ніж та, яка визнає правомірність переходу до більш досконалого суспільства не шляхом конвульсивних проявів, а шляхом поступового переходу.

Ідею про диктатуру пролетаріату Е. Бернштейн вважав політичним атавізмом: завоювання пролетаріатом політичної влади може бути тільки наслідком соціалізму, що розвивається в надрах буржуазного суспільства, а не його політичною передумовою [4, 56–57].

У свою чергу, відмінність соціального лібералізму XIX ст. від класичного буржуазного лібералізму починається з різного трактування приватної власності. Ліберально-соціальна концепція власності вказує на дві складові – приватну і суспільну. Головні теоретики британського соціального лібералізму першої чверті XX ст. Д. Гобсон і Л. Хобгауз проголосили: ніяка приватна власність не може визнаватися «чистою» й «абсолютною», оскільки суспільство і різні його класи багатьма способами беруть участь у її створенні, примноженні, охороні.

Вони вважали, що держава має право регулювати функціонування і розвиток приватної власності з урахуванням інтересів суспільства і передусім прошарків, які мають безпосереднє відношення до її створення.

Соціальний лібералізм продовжував вбачати в приватній власності найважливіший засіб, що забезпечує суспільний прогрес, матеріальний статок, незалежність соціального і політичного вибору та поведінки індивідуума. (Право робітників на працю, а бідних – на прожитковий мінімум).

Головні завдання суспільства і держави в очах соціальних лібералів – це боротьба з безробіттям, забезпечення зайнятості, гарантія прожиткового мінімуму – старим, інвалідам, бідним, всім, хто не в змозі забезпечити його самотужки.

Соціальний лібералізм протиставив концепції «негативної свободи» концепцію «позитивної свободи». Вона означає, що держава, прагнучи надати можливість для реалізації індивідуальних здібностей представникам різних класів, зобов'язана відкрити шлях до освіти, медичного обслуговування, інших життєво важливих сфер тим соціальним прошаркам, які в силу свого по-

ходження і матеріального стану не можуть забезпечити собі «рівні стартові можливості».

Уже з початку XX ст. британський соціальний лібералізм сприйняв поняття «соціальна справедливість», яке було чужим класичному буржуазному лібералізму. Це не соціальна рівність, оскільки ліберали проти механічного зрівняння і відстоюють ідею винагороди індивідуума за підприємливість і таланти. Проте соціальні ліберали затвердили принцип державного перерозподілу національного багатства в напрямі ліквідації крайньої нерівності, забезпечення прожиткового мінімуму і соціального захисту всіх громадян, достатньої винагороди тих соціальних категорій, наприклад учителів, учених, лікарів, робітників соціальної сфери, які опиняються в ролі пасинків ринкового механізму.

Соціалізація лібералізму в XX ст. не відмінила його схильності до принципу пріоритету особистості відносно суспільства, держави. «Лібералізм, – проголошено в маніфесті ліберальної партії, – виступає за свободу. Лібералізм цікавлять люди, проте не в своїй масі, а як індивідууми. Ліберали відкидають філософські міфи про вищу цінність держави, нації, аристократії або робітничого класу; для них цінністю є тільки особа людини. Людині ж для повного висловлення і розвитку своєї особистості необхідне вільне суспільство – суспільство, в якому вона зможе щось сказати в справі його управління й зіграти певну роль в одній із його громад» [1, 40–41].

Таким чином, на початку XX ст. соціал-демократія виступає за еволюційний розвиток, гуманність та демократію і – проти диктатури класу, а ліберали не визнають власність абсолютною, захищаючи «соціальну справедливість». Тобто лібералізм, зародившись як ідеологія буржуазії, а соціал-демократія як ідеологія пролетаріату, поступово зближувались, і на початку XX ст. представляли інтереси третього стану, але різних його полюсів.

Однак кризи кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. змусили переглянути ліберальне трактування ринкових сил як основи гармонійного розвитку суспільства. У світі нових проблем і нових потреб відбулась трансформація класичного лібералізму – до соціальної орієнтації.

Сучасний лібералізм – явище складне і неоднозначне. Можна сказати, що він, залишаючись незмінним у проголошених принципах, на практиці увібрав у себе принципи захищеності та соціальної забезпеченості кожного члена суспільства з боку держави [2].

В основі світобачення лібералів, як і раніше, лежить визнання самоцінності особи, індивідуальної свободи як вищої цінності та головної умови економічного, інтелектуального і духовного прогресу.

В основі лібералізму – терпимість, гуманізм, демократизм, інші принципи, які зробили його привабливою для багатьох ідеологією. З іншого боку, лібералізм – це певний політичний рух, партійно-політична система.

Демократія і лібералізм взаємозв'язані. Проте істинна демократія, яка слугує людині, неможлива без опори на ліберальні ідеї. Такий демократизм несе у собі серйозну небезпеку виникнення в її надрах політичної деспотії.

Лібералізм – це сукупність принципів і цінностей, які забезпечують максимально можливу індивідуальну

свободу, а демократія – засіб реалізації цих принципів [5]. Держава повинна бути нездатною до пригнічення людини.

Загальний підхід лібералів до економіки відомий. Суть його полягає в тому, що свобода приватної власності, свобода підприємницької діяльності, свобода ціноутворення, свобода слова і волевиявлення є основою економічного і соціального добробуту суспільства. Економічна свобода – основа будь-якої іншої свободи.

Лібералізм виник як пряме продовження багатовікових традицій вільнодумства й боротьби за свободу. Він стверджується в протиборстві з політичним свавіллям і тоталітаризмом, економічним гнобленням і духовним поневоленням людини, послідовно виступаючи за суверенні права і свободи особистості. Лібералізм увібрав у себе і на сьогодні найбільш повно й глибоко висловлює загальнолюдські ідеали та цінності.

Протеструктурна криза світової економіки 70–80-х рр. XX ст. (на думку Г. Гребенькова) [6] вимагала більш радикальних засобів її лікування, тому стала об’єктивною основою появи ліберального консерватизму як політичної філософії й суспільно-державної практики.

У минуле спливала ідея «класичного лібералізму» щодо природності стабілізації суспільства, яке стало на шлях «раціональності», що, начебто, належить до принципів лібералізму.

Консерватизм як форма прояву лібералізму за сучасних умов виявляється значно продуктивнішим. Консервативний лібералізм, як і класичний, також проти втручання держави в економічне життя, але він за рішуче втручання в політику, оскільки політичний режим, наділений волею і має стратегію дій, справить свій вплив на хід економічних реформ, не вдаючись до прямого регулювання економічного життя суспільства.

Тож фактично консервативний лібералізм – як політичний засіб і система держмеханізмів влади – є захисником ліберальної філософії і політики в сучасній, охопленій кризою, Україні.

Проте лібералізм – як ідейний напрям – поєднав у собі всі поняття, якими живе сучасне західне суспільство, але перенесення західних ідей і досвіду на політичний ґрунт України може привести до серйозних помилок [2]. Відтак треба звернутися до свого, національного досвіду ліберального руху. А події останніх місяців 2004 року показали, що в Україні потреби в лібералізмі надзвичайно великі.

ЛІТЕРАТУРА:

- Согрин В.В. Британский либерализм: этапы развития и течения // Новая и новейшая история. – 1996. - № 4. – С.28-42.
- Демченко М., Наріжний Д. Либерализм в Украине: за и против // Альтернатива – региональная политическая газета, 1994, № 3(4), февраль.
- Федосова Е.И., Ревякин А.В. Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины XIX в. // Новая и новейшая история. - 1999. - № 6. – С.39 – 88.
- Вопросы избирательного права // Вестник партии народной свободы. – 1906. - № 3. – С.184 – 186.
- Либерал-экспресс. Вестник Либеральной партии Украины, 1992, № 2.
- Гребеньков Г. По поводу либерального консерватизма и реализма в политике // Взгляд, 1995, №10 (69), март.

О.В.МОРОЗОВ

МИТНА СКЛАДОВА В СТРУКТУРІ ДЕРЖАВНИХ ПРИБУТКІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У першій половині XVIII ст. в Росії, внаслідок адміністративних та економічних реформ, поступово змінюється ідеологія фінансової політики держави. Еволюційним шляхом в урядових колах формується уявлення про бюджетний процес як безперервний, плановий і складний. Процес, що повинен мати керований і прогнозований характер. Разом з тим змінюється і погляд на роль митних прибутків у бюджеті. Поступово в другій чверті XVIII ст. митні збори, крім вузької фінансової функції, набувають якості показника стану розвитку внутрішньої промисловості, підприємницької активності населення. Що в цілому впливало на конкурентоспроможність держави на зовнішній арені.

Але недостатня централізація управління фінансами, відсутність єдиної каси, державна таємниця бюджету, незадовільне справочництво і звітності в установах, а також майже повна відсутність державного контролю за витратами коштів призвели до того, що впродовж першої половини XVIII ст. російський уряд так і не зміг скласти загальнодержавний реєстр усіх прибутків і видатків. Фактично в цей період уряд не мав єдиного державного бюджету в сучасному розумінні цього терміну, комплекс бюджетів окремих відомств, які давали загальне уявлення про заплановані видатки.

Перший узагальнюючий документ з цього питання датується 1769 р., і має назву «Ведомость о государственных доходах за 1769 г.» він був складений генерал-прокурором Сенату В'яземським для Катерини II. В цьому документі можна побачити спробу з впорядкування фінансів і більш чітку класифікацію прибутків. В документі наводилися дані за 1724, 1749, 1751, 1758, 1769 рр. і простежувалась тенденція розподілу податків на окладні (подушна подать, оброчний збір, питейний збір та промисловий) та неокладні (акциз на продаж вина, митні збори) [6, 192-197].

В той же час проблема митної складової прибутків казни залишається актуальною та недостатньо розробленою. Справа в тому, що митна статистика як напрям митної діяльності сформувався лише в XIX ст. і тому, враховуючи вищезазначені фактори, сучасна історіографія має справу з даними по митних прибутках за окремі роки XVIII ст., але, на жаль, цілісна картина відсутня. Одночасно слід враховувати факт митної автономії України до 15 червня 1754 р., що виводила великий споживчий ринок за межі російської митної юрисдикції і повинна розглядатися як окрема самостійна система.

Таким чином, мета статті полягає в дослідженні процесу формування та динаміки митної складової фінансової системи Російської імперії у першій половині XVIII ст.

Соціально-економічна складова в історичних дослідженнях за визнаннями науковців відіграє важливу роль, але на практиці можна зустріти в небагатьох виданнях максимум абзац тексту, а то і декілька строк, що містять інформацію про митні прибутки, їх динаміку, тенденції, залежність від політичної ситуації в державі. Як правило ці показники базуються на даних наведених в роботі К. Лодиженського «История русского таможенного тарифа», яка побачила світ у 1886 р. та була перевидана у 2005 р. [5] Однак, робота К.Лодиженського все ж була присвячена еволюції тарифної справи в Росії, тому проблема реконструкції митних надходжень до бюджету у першій половині XVIII ст. не актуалізувалась автором. А статистичні показники про митні збори у повному обсязі наводяться автором лише з останньої чверті XVIII ст. В 1950-х рр., після введення в науковий обіг значної кількості архівних джерел з фінансової політики царського уряду проблематика митної складової знайшла відображення в класичних історичних працях з економічної історії таких авторів як: С.А. Покровський [10], Б.Б. Кафенгауз [3], М.Я. Волков [1, 2], А.П. Погребінський [9]. Але в подальшому можна побачити відставання дослідження митної тематики у порівнянні з вивченням історії промисловості Росії у XVIII ст. Тому виникла необхідність розширити тематику досліджень присвячених митним питанням, на новому критичному рівні проаналізувати вже відомі джерела та монографічні дослідження.

У період, який ми досліджуємо в бюджеті абсолютистської держави, якою була Росія початку XVIII ст., важливе місце займали прибутки від збирання мит з внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Для феодальної держави був характерний фінансовий підхід до оподаткування торгівлі митами й експлуатації митної системи. Митне оподаткування охоплювало головним чином посадське населення Росії, яке займалося торгівлею та промислами і в меншій мірі зачіпало інтереси пануючого класу – дворянства (згідно з нормами Соборного уложення 1649 р. російське дворянство звільнялось від сплати мит на товари, що придбавались для власного споживання). Тому на початку XVIII ст. більшість державних діячів Росії вважали мита найбільш «легкими» для населення і найбільш продуктивними для держави.

Виходячи з цього принципу уряд всіма засобами намагався збільшити прибутки від митних зборів. Сприяли таким крокам і політичні події. Петро I, шукаючи фінансові ресурси для ведення Північної війни 1700–1721 рр., звернув увагу на можливість упорядкувати правила внутрішньої торгівлі і видав кілька указів, які посилю-

вали заходи по боротьбі з безмитною торгівлею. Слід зазначити, що в Росії до митної реформи 1753 р. внутрішня торгівля поряд із зовнішньою також підлягала митному оподаткуванню. Існували митні порядки, запроваджені Торговим статутом 1654 р. та Новоторговим статутом 1667 р. Відповідно до Новоторгового статуту зовнішні митні збори поділялися на ввізні та вивізні, внутрішні – на «рублеве» (проїзне, торгове), перекупне та збори приватноправового характеру (амбарне, аршинне). «Рублеве» мито істотно відрізнялося від зовнішніх мит тим, що воно стягувалося за умови, по-перше, коли товари призначалися на продаж; по-друге, коли вони привозилися з міста, де існували митниці. Тому купець міг проїхати через усю Росію і везти із собою різні припаси для власного споживання. З іншого боку, в місцях, де не було митниць, місцеві виробники продавали свої товари вільно, і місцеві купці, купуючи товар у своєму місті, не платили ніяких мит. Основна маса дрібних купців і виробників, які купували сировину та продавали готову продукцію в своєму місті, була вільна від сплати мит. Але якщо вони везли свій товар в інше місто для продажу, то даний товар ставав об'єктом торгівлі і підлягав сплаті мита у місці майбутнього продажу. «Рублеве» мито стягувалось у вигляді певного процента з продажної ціни товару. Розмір цього мита дорівнював 10 % із солі; 2,5 % з сибірських соболів, що привозилися до Москви, і 5 % – від усіх інших товарів. За загальним правилом це мито стягувалось під час продажу товарів. Проте й покупець міг «явити» в митниці кошти, що призначалися для закупівлі товарів, і сплатити мито в розмірі 2,5 % з цих коштів. Покупцеві видавався випис із митниці, після отримання якого під час купівлі товарів на заявлені кошти продавець звільнявся від сплати тієї частини «рублевого» мита, яка була сплачена при оголошенні коштів: при п'ятивідсотковому миту з нього добиралось 2,5 %, при десятивідсотковому – 7,5 % [5, 29–30].

Відповідно до указу від 1 березня 1704 р. за продаж з возів на території торговельних майданчиків міст і повітів почали стягувати «поземельний оброк». Крім цих мит, тим же указом від 1 березня 1704 р. було введено мита з продажу коней, великої та дрібної худоби, сирих телячих шкур та овечих шкур. У 1705 р. Петро I видав указ про введення нового зрівнювального мита. Введення нового мита було спробою Петра I ліквідувати різницю в оподаткуванні між іноземним та повітовим купецтвом. У 1714 р. нове мито з купівлі товарів було відмінено і знову, як і раніше, почали стягувати мито на підставі Новоторгового статуту. Нове мито 1704 р. виявилось неприбутковим для російського скарбу, оскільки торговий люд у містах досить легко міг від нього ухилитися, видаючи товари, які купувалися для крамниць, за товари, призначені для власного вжитку. У 1711 р. в Москві було введено поворотне мито, яке стягувалося з підвід при в'їзді в Земляне місто. Розмір мита в кожному випадку був різний залежно від цінності товару [8, 137–138]. Нові мита, введені за Петра I, разом із тими, що лишилися чинними від XVII ст.: проїжджими, кінськими, перекупними та оброчними митами – утворили в першій чверті XVIII ст. особливу групу мит, що отримали назву канцелярських [2, 80].

Піклуючись про розвиток молодой вітчизняної промисловості, а також про наповнення казни, Петро

I ухвалив в 1724 р. радикально-протекціоністський тариф. Відповідно до тарифу запроваджувались високі (50 – 75 % вартості товару) ввізні мита на ті товари, що в достатній кількості, на думку царя, вироблялись або мали вироблятися. Але в умовах неготовності власної промисловості виконати всі замовлення внутрішнього ринку цей тариф призвів до суттєвого скорочення торговельного обігу і втрат для казни. Однак будь-якої митної інфраструктури для контролю за товарами, що імпортувались і ввозилися до Санкт-Петербурга по Ризькому та Ревельському трактам, не існувало, тому шлях для контрабанди з Прибалтики був відкритий. Охорона сухопутних кордонів була примітивною: в Бахмутській провінції функції митної варті виконували козаки, в Смоленській провінції – застави, створені для затримання біглих селян. На кордонах з Гетьманщиною діяли карантинні застави. Такий стан охорони митного кордону провокував зростання контрабанди. Збільшення контрабанди відмічалось в багатьох джерелах того часу і стало наслідком надзвичайно суворого митного тарифу і недоліками системи охорони митного кордону. А це вже суттєво зачіпало фінансові інтереси уряду, а також знижувало економічний ефект тарифу 1724 р.

Після смерті Петра I в російських урядових колах відбувається переосмислення фінансової і промисловоторговельної політики держави. Фінансова система за часів Петра I, яка була розрахована на екстремальні умови військового напруження економіки, в мирних умовах лише гальмувала розвиток економіки. Вже в 1726 р. видаються урядові розпорядження спрямовані на лібералізацію фінансового тиску та збільшення зовнішньоторговельного обігу країни за рахунок розширення соціальних верств, які отримали можливість включитися в торгівлю і промисловість [5, 68–69].

Наступним кроком стало ухвалення митного тарифу 1731 р., що зменшував максимальну митну ставку з 75 до 20 % для товарів аналогії яких вироблялися в Росії у достатній кількості, і до 10 % для тих товарів, що вироблялись обмежено. На товари, яких не вистачало, запроваджувалась заохочувальна ставка в 5 %. Митний тариф 1731 р. більше захищав продукцію, що вироблялась дрібними виробниками. Були знижені також мита на сировину, в якій мала потребу російська промисловість. В цілому новий митний тариф запроваджував помірковано-протекційні мита [4]. Історія з митними тарифами 1724 і 1731 рр. розкриває цікаву закономірність. Вона полягала в наступному. Зниження ставок митного тарифу у 1731 р. не призвело до фінансових втрат казни, хоч в абсолютних показниках суми митних зборів у порівнянні з петровськими часами, зменшилися. За даними 1724 р. митні збори (без внутрішніх мит) склали 849, 6 тис. крб., а показники 1732 р. – 731,5 тис. [11] Яким же чином казна компенсувала зменшення митних надходжень. При всій критичності і непопулярності економічна політика Петра I дала свої позитивні результати. Був досягнутий головний результат – створення промислової бази, яка дозволила суттєво збільшити номенклатуру експортних товарів, обсяги їх виробництва, розширити внутрішній ринок споживання, збільшити пропарок підприємств, залучити до торгівлі як мога більше населення країни. Драконівський тариф 1724 р. відкрив перед російським суспільством початок довгого

і важкого шляху індустріальної еволюції. Показником цієї динаміки може слугувати статистика прибутковості державних металургійних підприємств Уралу. Казна отримала у вигляді податків від діяльності уральських заводів у 1724 р. – 17725 крб., у 1725 р. – 44288 крб. [8, 276 – 281]. Таким чином, зростання промислових податків дозволило зменшити митне навантаження на зовнішню торгівлю без особливих втрат для казни.

Потреби економічного розвитку країни, бажання відповідати зростанню товарно-грошовим відносинам, а також фінансові очікування привели до зміни урядового курсу економічної політики в 40 – 50-х роках XVIII ст. В цей період в ринкові відносини втягнулась і значна частина дворян, вони посилили боротьбу за відміну внутрішніх мит, які були скасовані у 1753 р. і це прискорило розвиток товарно-грошових відносин. Одночасно зростання торгівлі в країні полегшувало селянству і посадським людям здійснювати накопичення грошей для сплати податків, що сприяло ліквідації натуральних форм оподаткування.

В цілому законодавчі акти з регулювання зовнішньої і внутрішньої торгівлі видані у період з 1755 по 1762 рр. (в першу чергу скасування державних і приватних монополій в торгівлі) створювали більш сприятливі умови для розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі в Російській імперії. Одним з результатів зміни урядового курсу (поступовий перехід від радикального протекціонізму, який не завжди враховував об'єктивні економічні умови до поміркованого) в економічній політиці стало постійне зростання зовнішньої торгівлі

Росії і збільшення державних прибутків від митних зборів, але не за рахунок значних тарифних ставок, а завдяки збільшенню обсягів торговельних операцій і суб'єктів цих операцій.

Ця динаміка підтверджується наступними даними: в 1724 р. загальна сума митних прибутків з усіма внутрішніми зборами склала 1159 тис. крб. (у структурі бюджету – 13,5%), у 1751 р. – 1230 тис. крб. (у структурі бюджету – 10,9%), у 1758 р., під час митних реформ сума митних зборів без скасованих внутрішніх мит уже склала 2559 тис. крб. (у структурі бюджету – 17%). При цьому, якщо у 1724 р. частина податків з промисловості в бюджеті була 0,2%, то в 1758 р. вона зросла до 1,3 % [9, 214]

Які висновки можемо зробити? В період з 1700 по 1755 рр. митна складова російського бюджету пройшла еволюцію від суворого фінансового навантаження на податне населення до пропорціональної складової яка залежала від рівня розвитку промисловості і торгівлі. Поступово в серед урядовців сформувалось розуміння того, що митний тариф повинен відігравати не стільки фінансову функцію, скільки регулюючу і впливати на розширення споживчого ринку. Історичний досвід еволюції митної складової російського бюджету першої половини XVIII ст. підтвердив закономірність того, що надійним «донором» бюджету можуть бути розвинута промисловість і капіталізація торгівлі. І це дозволяє, навіть в умовах невеликих ставок митного тарифу, отримувати значні фінансові надходження.

ЛІТЕРАТУРА:

- Волков М.Я. Таможенная реформа 1753-1757 гг. // Исторические записки. – Т.71. – 1962. – С. 82 – 96.
Волков М.Я. Отмена внутренних таможен в России // История СССР. – 1957. – № 2. – С. 79 – 81.
Кафенгауз Б.Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в. – М.: Наука, 1958 – 342 с.
Козинцев Р.И. От таможенного тарифа 1724 г. к тарифу 1731 г. // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л.: Наука, 1960. – С.182 – 216.
Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – М.: Социум, 2005. – 457 с.
О реконструкции доходной части бюджета в 1749, 1751 и 1758 гг. // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С.194-197.
Осокин Е. Внутренние таможенные пошлины в России. – Казань.: Казанский университет, 1850. – 245 с.
Павленко Н.И. Материалы о развитии уральской промышленности в 20-40-х годах XVIII в // Исторический архив. – Т.IX. – М., 1953. – С. 274 – 284.
Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. – М.: Наука, 1954. – 254 с.
Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Международная книга, 1947. – 401 с.
Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.VIII. – № 5876.

Ю.С.КОНДРАТЮК

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ЩОДО ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНОГО ДІЛОВОДСТВА НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Кондратюк Юлія Сергіївна – викладач кафедри гуманітарних дисциплін
Житомирського державного технологічного університету

Головним органом управління єпархією була духовна консисторія, яка під безпосереднім керівництвом Синоду та єпархіального архієрея здійснювала розпорядчі та судові функції в межах своєї території. Розпорядження виконувались підвідомчими установами та особами: духовними правліннями, благочинними, священиками тощо. Створення Волинської духовної консисторії відбувалося в нерозривному поєднанні з становленням самої єпархії.

Починаючи з 1794 р., в досліджуваному регіоні почався масовий перехід у православ'я. Указом Катерини II від 12.04.1795 р. утворено Житомирську вікарну кафедру [1, 1-5]. Її очолив Варлаам Шипацький, який прибув у жовтні 1795 р. до м. Острога. Тут у приміщенні Преображенського монастиря розмістилась резиденція єпископа та 22.10.1795 р. відкрито духовну консисторію. 16.10.1799 р. Житомирська вікарна єпархія здобула самостійність в управлінні і отримала назву Волинсько-Житомирської [8, 108].

Консисторія слідувала за діяльністю всіх підвідомчих їй установ. Це здійснювалось в основному через доставку до неї обов'язкової звітної документації та спеціальних донесень (рапортів). При цьому консисторія сама була підзвітна Синоду, який на основі її донесень контролював становище в єпархії і робив належні висновки щодо врегулювання певних питань. Отже, консисторія на Волині, як і всі інші в Російській імперії, представляла собою своєрідну проміжну ланку, яка передавала безпосередньо укази постанови, тощо до нижчих інстанцій церковної сфери та стежила одночасно за їх виконанням.

Укази Синоду надходили на ім'я єпархіального архієрея, а з його канцелярії - в консисторію. Однак тут не завжди поспішали втілювати в життя всі вказівки вищого керівництва, хоча Синод досить ретельно стежив за їх виконанням. Так сталося, наприклад в 1832 р., коли виявилось, що з початку свого існування Волинська духовна консисторія ні разу не представила необхідної фінансової звітної документації в казенні палати. У зв'язку з тим, що її за цей період накопичилася значна кількість, то дійшли згоди, що на перевірку здадуть лише з 1826 р., коли вийшов останній відповідний указ про це [21, 392].

В уставі духовних консисторій 1841 року простежується чітка система консисторської підзвітності перед Синодом, у тому числі й стосовно діловодства церковних парафій, що становило одну з провідних ланок її діяльності. Адже на його основі складалася вся звітна документація по парафії.

Справи в консисторії, після затвердження єпархіальним архієреєм, розподілялися попредметно по відділеннях та розписувалися для їх опрацювання по столах. За роботою кожного столу вів нагляд один із членів цієї установи. Найближчий нагляд за канцелярією у всіх відношеннях і відповідальність за правильність діловодства покладался на секретаря.

Відомості, які збиралися і складалися в кожному столі, залежно від спеціалізації, звірялися столоначальниками зі справами консисторії та оригінальними церковними актами, як наприклад сповідальні екстракти з духовними розписами, відомості про народження, шлюби та смерті з метричними книгами, відомості про стан церков та причтів з кліровими відомостями тощо. Результати такої перевірки фіксували відповідними записами столоначальники. Після цього відомості розглядалися членами, кожним по його столу, та секретарем.

Реєстратор вів річний розклад термінів відправлення паперів. Якщо підвідомчі місця та особи не надавали періодичних відомостей у призначений термін, консисторія надсилала прохання про прискорення їх доставки, а невиправлені повертала. Якщо ж і після цього документи не надходили, мала право вимагати їх через нарочних з попереднього дозволу архієрея.

Будь-які додаткові відомості, які вимагала консисторія від духовних правлінь, мали доставлятися в обов'язковому порядку. Про це йде мова в указі Синоду від 12 липня 1807 р. [14, 1215]. Якщо підзвітні місця та особи не надавали в необхідні терміни періодичних відомостей, то з консисторії надсилалися спеціальні нагадування. Якщо в документах знаходили порушення, то їх відправляли на виправлення «если же за сими побуждениями они не будут присланы, имеет право требовать их через нарочных на счет недоставивших, испрашивая однако же на сие предварительное согласие Архиерея» [12, 260].

В обов'язки консисторії також входила видача довідок з церковнопарафіальних документів, які зберігалися в архіві. Їх можна було видавати лише за офіційними вимогами присутніх місць і ні в якому разі не на прохання приватних осіб. Це робили з метою уникнення зловживань «Часным же людям по прошения их выдавать оные тогда единственно, когда они требуются ими по силе Высочайше конфирмованных в 1799 г. правил и разделанных при указах из Святейшего Синода во все епархии того года Марта от 31 дня, для принятия Дворянства Российской империи в орден Святого Иоанна Иерусалимского» [13, 491-492].

В указі від 22 лютого 1812 р. зазначалося, що у

випадку вимоги світськими установами довідок з метричних та обшукових книг, їх мали право видавати лише з консисторій, а не з духовних правлінь [16, 197]. Сенатським указом від 28 грудня 1823 р. усім громадським присутнім місцям давалася відповідна вказівка про те, щоб «на основании сделанного Святейшим Правительствующим Синодом распоряжения, требования о учинении справок из метрических и обыскных книг производимы были токмо к производящимся уже делам и от самих Консисторий, а не от Духовных Правлений» [18, 1347-1349]. Для того, щоб консисторії за вимогою присутніх місць могли швидко та без усіляких перешкод видавати необхідну інформацію, Сенат наказав, щоб у вимогах на видачу довідок завжди зазначали необхідність цього [17, 208].

Згідно з постановою Синоду від 07.09.1835 р. метричні свідоцтва дозволили видавати безперешкодно всім людям вільного стану. Після скасування кріпацтва таке право отримали і селяни, які вийшли з кріпосної залежності [23, 191]. У випадку, якщо свідоцтво видано було за вимогою будь-якого присутнього місця чи особи, консисторія другого примірника не видавала. В подібних ситуаціях особа мала звернутися туди, куди видали документ та отримати з нього копію [22, 961]. Так, наприклад, на вимогу житомирського поліцмейстера Т.Верхбицького від 9 лютого 1886 р. про видачу випису про народження і хрещення дворянина Олександра Шмакова з метричних книг Старокостянтинівської замкової церкви консисторія постановила: «Уведомить Житомирского полицмейстера, что означенное в прошении метрическое свидетельство выдано из консистории 16 августа 1867 года за № 6877 и отослано тогда же в Старокостянтиновскую квартирную комиссию..., при чем вторично выдача быть не может» [5, 4-5зв.].

Нове свідоцтво про особу, про яку воно вже було видано, вдруге виписували при наданні законних доказів про його втрату. Якщо такий повторний документ був необхідний присутнім місцям, то вони мали підтвердити попередню видачу із зазначенням її дати [12, 254].

Досить часто населення Волинської єпархії зверталось до консисторії зі скаргами, що місцеве духовенство відмовлялося видавати їм такі виписи. В разі, якщо священик відмовлявся видати документ парафіянину без поважної на те причини, то це робила консисторія. При таких випадках церква виплачувала штраф на користь допоміжної каси для чиновників Волинської консисторії [9, 332-333].

На вимогу присутніх місць священики не мали права видавати свідоцтв, оскільки ця функція лишалась за консисторією. Наприклад, на звернення в лютому 1884 р. Борсуківського волосного правління Кременецького повіту до священика однойменної парафії з приводу видачі метричного свідоцтва про народження солдатського сина Корнія Череватого «подлежащего приписке в податное сословие», той відповів, що «право причта по выдаче в волосные правления метрических свидетельств ограничено только надобностью отбывания воинской повинности, а потому в данном случае волосному правлению следует обратиться за таковым свидетельством в Духовную консисторию». В березні того ж року консисторія таке свідоцтво видала [4, 17-18зв.].

У межах повітів теж існували свої органи церков-

ного управління, діяльність яких безпосередньо була пов'язана з церковнопарафіальною документацією – духовні правління. Вони виконували розпорядчі та контролюючі функції на місцевому рівні й були проміжною ланкою між консисторією та благочинними. До їхніх функцій входило, зокрема, й безпосереднє поширення розпоряджень через благочинних повіту, контроль за їх виконанням, прийом на перевірку парафіальної документації і подальше її подання в консисторію. Деколи їм доводилося виконувати і світські функції. Наприклад, вони були зобов'язані «на першу вимогу» цивільної влади надавати їм потрібну інформацію з парафіальних документів і займатися публікацією розпоряджень владних органів шляхом розсилки благочинним різних законодавчих актів.

Стосовно діяльності цих установ до середини XIX ст., то в їхні обов'язки, пов'язані з документацією церковних парафій, входило складання на основі метричних книг звітів про народження, смерті та шлюби. Їх в обов'язковому порядку мали доставляти в Сенат. Указ про це був прийнятий ще 10.02.1782 р. З входженням території Волині до складу Російської імперії він поширився і на наш регіон. Цей указ не дуже поспішали виконувати, лише деякі духовні правління подавали такі відомості. У цьому зв'язку з цим Сенат видав новий указ від 19.11.1825 р., в якому підтверджувалась обов'язковість їх виконання [20, 493].

Духовні правління часто затягували складання звітів та вирішення інших справ, у тому числі й пов'язаних з церковним діловодством. Особливо незадовільний стан їхньої діяльності у цій сфері склався в 20-30-х рр. XIX ст. В 1835 р. Синод розглядав справу про повільне вирішення справ духовними правліннями Волинської єпархії, зокрема дубенським. Всі вони пояснювали виникнення такої ситуації тим, що місцеві світські присутні місця не хотіли надавати їм необхідну інформацію і тим самим не сприяли вирішенню багатьох питань [6, 1-2].

Духовні правління також зобов'язані були займатися постачанням підвідомчих церков бланками основних книг. На початку кожного нового року їх повертали сюди ж уже заповненими. Тут засвідчували їх оригінальність та належність ведення. В цій же установі парафіальні документи комплектували та переплітали, а якщо не було такої можливості, то просто номерували та зв'язавши, відсилали при особливих реєстрах чи описах в консисторію [19, 13-14].

Після остаточного усталення кола діяльності консисторій духовні правління втратили сенс свого існування, адже багато в чому дублювали їхні функції в зв'язку з чим й були ліквідовані [24, 15]. У Волинській єпархії цей процес відбувався поступово з 1832 р. по 1864 р. [3, 1-53].

Їхніх функції розділили між собою консисторія та окружні благочинні. Доля документації мало кого цікавила «Производимые в Правлениях дела как неоконченные, так и решенные, впредь до особого об них распоряжения Епархиального начальства, сложить для хранения в безопасных местах соборных архивов, или на хорах Соборных церквей, так как передавать их в настоящее время в Консисторию не представляет собой действительной надобности» [3, 53-53зв.]. Зрозуміло, що більшість паперів цих установ просто не збереглася,

адже ніхто особливо не був зацікавлений у тому, щоб це зробити.

Ще однією установою, котра мала безпосереднє відношення до контролю належного ведення та своєчасної здачі документів, було благочинія. За підрахунками Г.М.Надтока в середньому по Україні на початок XX століття на одного благочинного припадала у відомство 21 церква, в тому числі 17 парафіяльних. У Волинській єпархії ці показники сягали відповідно 31 і 20. З метою послаблення такого контрасту на загальному фоні в 1911 р. в досліджуваному регіоні кількість благочиній збільшили з 63 до 68 [11, 27].

Бобов'язки благочинного входив нагляд за своєчасною здачею метричних книг та забезпечення парафій чистими бланками, перевірка правильності та своєчасності ведення метрик, достатність кількості примірників тощо. Особливу увагу благочинні мали надавати збереженою та правильному веденню метричних книг. В січні 1831 р. Волинське єпархіальне начальство отримало підтвердження з цього приводу. В ньому мова йшла про те, щоб нагадати благочинним про належну перевірку метрик, які велися при церквах. Самим преосвященним, під час об'їзду парафій, наказано звертати особливу увагу на їх огляд [2, 1-4].

Благочинний також засвідчував обшукові книги з належними до неї документами, перевіряв своєчасність складення сповідальних розписів, наявність опису всього церковного майна, збереженість документів у церковних архівах. Обов'язково звертав увагу на правильність ведення богослужбового журналу для записів виконання обов'язків членами причту, фінансову документацію (прибутково-видаткові книги, книги для запису кружечних прибутків, відсотків по банківських квитках, книги добровільних пожертвувань тощо). Благочинні, перевіряючи причти, в кінці року приймали й клірові відомості за встановленою формою, засвідчували правильність їх ведення та поведінку кожного члена причту та представляли єпархіальному архієрею [12, 233]. Вони, разом з відповідними рапортами, складалися та подавалися щорічно до консисторії.

Про результати церковних ревізій благочинні доносили преосвященному на початку липня та січня. Вони піклувалися про своєчасне надання їм настоятелями термінових рапортів і відомостей та звітної документації. Самі в належні терміни мали подавати донесення, метричні, сповідальні, клірові відомості та інші звіти преосвященному, духовній консисторії тощо [25, 6-9]

При огляді церков старости представляли прибутково-видаткові книги, свічки, які не були продані, та наявні церковні кошти. Благочинний після перевірки в них засвідчував вірність своїм підписом. Відповідно порушення не залишалися поза увагою і в залежності від їх роду вживали відповідних заходів [15, 190]. Коли благочинні отримували від усіх причтів перелікові відомості, то на їх основі складали власні по благочинію.

Указ Синоду від 21.08.1895 р. стосувався правильного запису та зберігання церковних коштів, зобов'язав благочинних «чтобы имели строгое за этим наблюдение и в своих отчетах о состоянии церковей неупустительно отмечали о соблюдении сих правил, а о случаях неисполнения оных немедленно доносили епархиальному начальству» [10, 671-672].

До їхніх обов'язків також входило отримання указів та розпоряджень вищестоящих органів для подальшого ознайомлення з ними духовенства підвідомчого округу. Як приклад розглянемо опису указів Волинської духовної консисторії та місцевого духовного правління, отриманих благочинним села Пишки Новоград-Волинського повіту Григорієм Ферлієвичем протягом 1797-1806 рр. Цей документ привертає увагу саме тим, що в ньому помісячно зафіксовано все законодавство, яке мало впроваджуватися в дію саме на початковому етапі становлення Волино-Житомирської єпархії, а також відображає систему його проходження через консисторію - духовне правління - благочиніє до парафіяльного духовенства. Значна частина указів та постанов присвячена саме регулюванню питань ведення документації. Зокрема, лише в 1797 р. Новоград-Волинське духовне правління наказувало про подання копій з метричних книг, щорічних списків про померлих до лікарняної управи, як правильно писати сповідальні відомості, вести метричні книги тощо. Про це все Григорій Ферлієвич мав ставити до відома місцеве духовенство, яке практично впроваджувало його в своїй діяльності [7, 1-12].

Якщо благочинний виявляв у зданих йому з церков документах певні недоліки, він викликав священика до себе з метою їх виправлення. Якщо з певних причин цього не могли зробити, то ставив до відома єпархіальне начальство.

В цілому органи управління діяли злагоджено один з одним, хоча й у їх діяльності виникали проблеми. В основному вони пов'язувалися з несвоєчасними доставками звітів з підвідомчих установ, належним веденням та зберіганням документів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Державний архів Житомирської області ф. 1, оп. 1, спр. 70.

Там само оп. 7, спр. 139.

Там само оп. 17, спр. 399.

Там само оп. 23, спр. 25.

Там само спр. 61.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві ф. 442, оп. 142, спр. 325.

Там само ф. 2227, оп. 1, спр. 349.

Блонский С. История учреждения на Волыни православной епископской кафедры. // Волынские епархиальные ведомости.-1873.-№3.-ч. неоф.

Волынские епархиальные ведомости.-1883.-№12-13.-ч. оф.

Там само.-1895.-№27-28.

Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект.-К.:

«Знання», 1998.-271 с.

Полное собрание законов Российской империи.-Т. XVI.-Собр. 1-е.-Спб., 1830.-№14409.

Там само.- Т. XXVII.- №20652.

Там само.- Т. XXIX.-№22551.

Там само.- Т. XXX.-№22971.

Там само.- Т. XXXII.-№25004.

Там само.- Т. XXXVIII.-№29050.

Там само.-№29718.

Там само.-Т. XL.-№20266 а.

Там само.-№30507.

Там само.-Т. VII.-Собр. 2-е.-1833.-№5450.

Там само.-Т. X.-1836.-№8396.

Там само.-Т. XXXVII.-1865.-№38776.

Спінул О. В., Чиркова О. А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII-XIX ст.-К.:ТОВ «Між нар. Фін. Агенція», 1997.-20 с.

Чижевский И. Церковное писмоводство.-Харьков, 1893.-3-е изд.-409 с.

Т.В.ПОРТНОВА

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛЯНСТВА ОЧИМА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Портнова Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету

В історіографічній традиції період реформ 1860-х років розглядається як переломний етап: для радянських істориків – вододіл між періодом феодалізму і капіталізму, для західних – межа між традиційним і модерним суспільствами. Які б терміни не обирали пізніші дослідники, сучасники подій чітко усвідомлювали, що на їхню долю випало стати свідками великої суспільної трансформації, жити в епоху змін. І одних з найпомітніших перетворень судилося пережити досі найстабільнішій та найнеповороткішій суспільній групі – селянству.

Питання про особливості реакції селянства на нові виклики часу, про його виживання і пристосування до швидкоплинних соціальних змін, викликаних «весною капіталізму» в Російській імперії, належало до кола особливо актуальних в українській суспільній думці. Навіть побіжне спостереження за сільським життям засвідчувало, що така мила серцю мандрівників першої половини ХІХ ст. патріархальна ідилія малоросійського села відходить у минуле, зметена хвилями перетворень. Кардинальні зміни в традиційних родинних і громадських стосунках, системі цінностей селянства, одязі, обрядовості, знаряддях праці, що сталися за лічені десятиліття, викликали у спостерігача відчуття руйнування звичного селянського світу просто на очах. Тому для українського національного руху, ідеологія якого значною мірою спиралася на традиційну селянську культуру, потреба осмислення і оцінки нових явищ у сільському житті набувала виняткового значення.

Сприйняття модернізаційних перетворень українського села другої половини ХІХ ст. в українській суспільній думці досі не було об'єктом спеціального наукового аналізу. Виняток становлять хіба що

дослідження, здійснені за радянських часів не в царині історії, а в галузі українського літературознавства [2; 3; 7]. Метою даної статті є розгляд уявлень української освіченої спільноти щодо двох важливих складових загального перетворення пореформеного сільського життя - змін в економічному становищі селянства, спричинених емансипаційною реформою 1861 р., та в соціальній структурі і соціальних стосунках на селі.

Точкою відліку для всіх оцінок слугувало 19 лютого 1861 р. – акт розкріпачення, що мав відкрити селянину прямий шлях до кращого життя. Втім, вже дуже скоро великі надії, що покладалися на сам факт особистого звільнення селянина як запоруки його подальшого безбідного і просвіченого життя, були визнані самими їхніми прибічниками як наївні. Окрім поміченої багатьма спостерігачами народного життя реалізації волі на практиці у різкому збільшенні кількості шлюбів [4, 121], у перші роки після реформи селянин в основній масі розгублений новою ситуацією і не готовий керувати власною долею, яскравим прикладом чого стала «колотеча зі статутними грамотами». Відповідь на запитання, чому звільнення селян не принесло сподіваних змін на краще або принаймні в значно меншому обсязі, ніж очікувалося, представники українофільського руху поділяли із більшістю критиків реформи – причина не тільки у психологічній неготовності селянина жити за нових обставин, але і в умовах самого звільнення. Не підкріплена економічними підставами для нормального життя, подібна «воля» залишає більшість селян єдиний вихід - «йти під вікна по шматки». Звільнившись з тенет особистої неволі, селянин потрапив у пута нової, ще гіршої й безжальнішої залежності – економічної.

Українська публіцистика і белетристика вважали

своїм безпосереднім обов'язком привернути увагу освіченої людини до економічного становища села, точніше – до тієї жакливної прірви злиденності й безпомічності, в якому воно на їхню думку опинилося. Згадки про незначні позитивні зрушення цілковито розчиняються на розлогій панорамі «народного горя». Замітка у «Київском телеграфі» за 1875 р. може слугувати зразком типового коментаря освіченої людини, що прагне в кількох реченнях описати становище селянства: «Простолудин наш, как и всегда, бедствует... Помощи ни откуда. Ветеринара нет. Земская управа ни о чем не заботится... Народное образование и медицина в нашем уезде в жалком состоянии. Вообще, куда ни посмотрите – везде картина народного бедствия; его горе, его беспомощность резко вырисовывается пред вами и громко заявляет требование на лучшее положение дела...» [14, 3]

Життя селянина постає як існування на межі між життям і смертю, за крок від перетворення на нестерпне. Про цілковиту хибність колишніх ідилічних картин з селянського життя О. Русов писав так: «Поїдьте запевнитися про це у яку – небудь хату, та не тоді коли солов'ї співають, а в січні або лютому, поживіть в ній днів зо два, і Ви самі запитаете: Чи єсть у Бога люте зло, щоб у тій хаті не жило?» [18, 19] Це тяжкий поєдинок зі своєю злиденною долею, холодом та голодом, тяжка праця без надії на винагороду і потерпання від хронічної заборгованості.

Але найстрашнішим для спостерігачів видавався той факт, що у пореформеному селі, що раніше славилось згуртованістю, кожен лишився наодинці перед викликом часу і керується принципом «рятується хто може». Нові небачено скрутні часи вмить зруйнували споконвічно властиву (або принаймні приписувану) селу практику взаємодопомоги, яка, як виявилось, трималася радше зовнішнім обмежувальним фактором. В оповіданні «Лихо давне і сьогочасне» Панас Мирний протиставив старі кріпацькі часи новим із висновком про нелюдяність останніх: «...кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо?... Правда, що й то лихо було – тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало?... Ох! Сьогочасне лихо і є справжнє лихо!» [15, 52]

У пошуках кореня лиха освічені люди неодмінно зверталися до питання проникнення елементів капіталізації на село. Як висловився один з героїв роману П. Мирного «Повія» про відмінність теперішнього часу від часів кріпацтва: «Тоді тільки шкури стерегли, а тепер – кипіли. Он у чім діло» [16, 286]. Після втягнення селян у ринкові відносини традиційна соціальна рівновага на селі остаточно похитнулася. Якщо у стані натурального господарства грошові накопичення села були незначними і український селянин, за висловом О. Афанасьєва – Чужбинського, купував тільки сіль і косу [1, 81], тепер заробітки стають небувалою спокусою. Спостерігачі з гиркотою мусили констатувати, що селянство, монолітне перед випробуванням віковою неволею, випробування грошима не витримало.

Значну увагу українські інтелектуали приділяли питанню перетворення соціальної структури села.

1870 – 80-і роки XIX ст. стали часом різкої економічної поляризації селянства. Село цього часу це – диференційована спільнота, до якої важко застосувати загальний термін «народні маси», вельми придатний для історичних творів. Зникнення однорідності землеробської праці, що урівнювала у можливостях усіх селян, породжуючи однорідність способу життя, родинних і громадських обов'язків, і зрештою рівня прибутків, та доступ на село заробітка неземлеробського, що значно перевищував здобуте найтяжчою сільськогосподарською працею, стали тяжким випробуванням для одних та шансом для інших. В той час, коли основна маса селянства не так годувалася з власної землі, як просто була прив'язана до цих дрібних клаптів, або вцінт пролетаризувалася, покидаючи села заради нелегких заробітків у наймах, інша значно менша його частина вдало користувалася новими умовами. Симпатії українофільської інтелігенції цілковито на боці перших, і хоча її представники і готові погодитися, що «до нових звичаїв треба нових людей» [9, 162], проте для опису цих «нових людей» вони знаходять лише темні фарби.

Спостерігаючи за процесами соціального розширення села, суспільна думка не могла не відреагувати на появу нової помітної фігури на сільському ландшафті, названу позиченим із сільського словника терміном із крайньо негативними коннотаціями – куркуля. Заможне селянство стало активною дійовою силою на селі, з якою потенційні його реформатори не могли не рахуватися. Пояснення економічних і психологічних підстав появи цього раніше невідомого та й неможливого у попередні часи в селянському середовищі феномену турбувало тогочасних інтелектуалів Російської імперії, змушених із прикрістю констатувати, що йдеться про породження самої селянської ментальності і побуту. Як грірко зауважив Г. Успенський: «до кулачества, до холодного, обесчеловеченного взгляда на людские отношения, деревенский человек дошел именно, и к несчастью, собственным умом, и при том умом сильным, наблюдательным, безстрашным» [19, 404]. Спостереження, яке одним з перших сформулював А. Енгельс про те, що певною часткою «кулацтва» наділений за рідкісним винятком майже кожен селянин: «Каждый мужик в известной степени кулак, шука, которая на то и в море, чтобы карась не дремал» [22, 520], стало загальним місцем подальших розмірковувань з цієї теми. Втім, теза про те, що кожен селянин за сприятливих обставин і за наявності певної підприємливості готовий експлуатувати іншого – чи то пана, чи то односельця, для авторів українофільського напрямку видавалася неприйнятною. Так само в їхніх творах годі шукати визнання певної принадності куркульської долі для селянина – «обаяния для народа «своего ума», мужицкого, каков бы он ни был» [17, 209], або розглядати явище як прояв сільського індивідуалізму, своєрідного вияву власної селянської волі.

В оцінках діячів українофільського напрямку куркульство – це дика, стихійна сила, що не хоче знати ані традицій, ані жалю, ані заповідей. Спостерігачі сільських нравів відмітили перетворення звичної парадигми експлуатації селянства поміщицтвом, народу – суспільством на експлуатацію селянина своїм же односельцем [23, 139], вважаючи це особливо потворним:

«Це ще гірш настало як за кріпацтва! - Може, і гірше. – то все ж тоді панові вклонявся, а тепер мусиш кланятись постолові! Спершу жиди тільки нас обдирали, а тепер вже й хрещені люди почали грабувати! Тепер так стало: у кого гроші, той і пан!» [13, 203 – 204]

Для багатьох інтелектуалів сам вираз «багатий селянин» було оксюмороном [12, 36]. Поняття селянства в уяві освічених людей радше асоціювалося із бідністю, принаймні незаможністю. Говорячи про сільське збагачення, освічені люди неодмінно посилалися на властиві самим селянам погляди про те, що йде воно не від праці, навіть найтяжчої, а від «заняття» [Ив 16] – заходу, спеціально розрахованого на прибуток, неодмінно спертого на визиску односельців та такого, що виводить ініціатора з лав селянства і поза межі селянської етики. Власне неприйняття подібного типу збагачення зазвичай підкріплювалося посиленнями на народні уявлення про природу багатства. Так, О. Кістяківський у своєму щоденнику неохайно характеризує Терещенка як «типа русского кулака, того эксплуататора, который умеет высасывать соки из народа, и выжав их, в виде крупного куша, спешит ничтожную часть их пожертвовать на благотворительные учреждения» доповнив переповіддю легенди про батька підприємця, що буцімто розторгувався в юності із вкраденого карбованця і додав: «У народа существует верование, что ворованное – лучшее основание для создания богатства... Мысль та, что без хищничества богат не будешь. Народ еще иначе объясняет происхождение иных богатств. Когда кто в деревне разбогатеет, народ начинает говорить, что ему черт гроши носит. Выходит опять, что, не продавши черту душу, богат не будешь» [10, 167].

Ще одна іпостась куркуля – роль активного противника усіх цивілізуючих зусиль щодо села. Наприкінці XIX ст. просвітники селянства зіткнулися з фактом, що здолати монополію заможної сільської верхівки та сільського начальства у замкненому сільському світі вкрай важко і що найпарадоксальніше – що подібна монополія підтримується самою ж системою сільських стосунків. Як результат, у народницькій концепції поступово оформлюється стійке протиставлення двох симбіотично залежних соціальних партнерів – куркуля та простого, «сірого» селянина, коли владна позиція першого підтримується слабкістю і злиденністю другого [23, 158]. Однією з мандрівних літературних тем або принаймні складником сюжету у творах про селянське життя стає оповідка про благородне, проте марне намагання купки селян-ентузіастів започаткувати якусь громадсько корисну для односельців ініціативу, неодмінно зруйновану зусиллями заможної верхівки і пасивністю громади.

Громада, прикрашена у теоретичних розвідках українських інтелектуалів усілякими чеснотами, являється очам неупередженого спостерігача вкрай авторитарною організацією, влада в якій належить заможній меншості і реалізується прямим примусом. Будь-які зусилля протидіяти владній верхівці приречені зіткнутися із її непереборною круговою порукою: «І нічого йому не вдієш, усі за нього – і волосний, і становий, і мировий, і піп, і земці, усі за нього, а він окульбачив громаду та їздить на нас верхи...що товста кишеня в нього, що він лампадки в церкву справляє,

так хіба ж то не з людського поту та крові» [11, 191].

Багато діячів українофільського руху мусили із жалем констатувати жалогідність громадського потенціалу селян, які не здатні до елементарної кооперації, а із остраху, байдужості, а часом і просто за чарку горілки ледь не до гробу вгонять бідного односельця на угоду заможним. Взагалі «склонность крестьянского общества к подкупу посредством водки» [5, 282] привертала увагу майже всіх етнографів доби. Трохи цього міцного напою та нездатність піти проти принципу «як люди так і ми» – і громада здатна затвердити рішення про висилку до Сибіру навіть особи, яка вступилася за її спільні права. Подібна ситуація стала кульмінацією п'єси Карпенка – Карого «Бурлака», де роздратований герой лише і може дорікнути односельцям поступливістю місцевому багатію: «Він вашу кров п'є, а вам дасть чвертку горілки, купленої на ваші ж гроші, то ви раді помагати його диявольським замірам!» [8, 53] Як результат, широко тиражована у теоретичних роботах для інтелігенції і пропагандистських текстах для селян народна приказка «Громада – великий чоловік» серйозно підважена наочними свідченнями і трансформується у «великий – та дурний».

До лав гнобителів простого селянства в описах інтелігенції неодмінно потрапляла і нова сільська влада. Сільський писар, основний посередник між селом і світом писемних рекомендацій, а за характеристикою Т.Шевченка «первый грабитель бедного мужика, лентяй, пьяница, сосуд всех мерзостей и первый развратитель простодушного мужичка, потому что он святое письмо читает» [2, 177], волосний старшина і сільський староста, наділені неконтрольованою виконавчою владою, – типова тріада сільських експлуататорів кожного народницького роману. Усі спостерігачі з подивом відмічали цілковиту неспроможність селянина, що здобув владні повноваження, утриматися від відвертих зловживань, як і повірити в існування безкорисливого посадовця або що людина здатна дбати про чужі інтереси. Загальне враження представників українського руху від селянина, наділеного владними повноваженнями, збігається зі наведеною російським белетристом-народником Г.Успенським характеристикою: «Покуда живет крестьянством – ничего, а как выбрали в должность – чистая делается собака» [19, 25].

Підсумовуючи, слід відзначити, що при описі соціальних стосунків на селі в українській думці присутні лише два героя – експлуататор і жертва експлуатації, без жодних перехідних ступенів і з однозначністю моральної оцінки. Характеристика заможного селянства, наведена Євгеном Чикаленко у своїх спогадах: «Багато було просто невсипущих господарів... що каторжно працювали день і ніч. Такі, засіваючи багато хліба по орендованих землях, добивалися достатків і покупали потім по десятку й більше десятин землі і поробилися «куркулями» [21, 130], виглядає винятковою на тлі загального засудження. Якщо у російській суспільній думці наприкінці XIX ст. гостро ставиться питання: чи не слід вважати Разуваєва, а не Каратаєва типовим селянином, українські автори куркуля та представника сільської влади із селянського світу радше виключають, відводячи ним роль головних злодіїв у колишньому егалітарному раю. По мірі перенесення акцентів від етнографії до соціальних

питань цілком змінюються і пріоритети в зображенні економічного становища села. Романтична візія кольорового села і селянина, що переважно святкує, села чорновусих веселих парубків, співучих дівчат та дідів,

що оповідають про минуле, представлена ще в «Основі» у 60-і роки XIX ст., поступається безпросвітним панорамам щоденного лиха, а тема сільської бідності і стагнації стає своєрідною часткою національного міфа.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців (Історико – етнографічна монографія). – К.: Наукова думка, 1971. – 164 с.
2. Грицюта М.С. Нове село і література // Революційне оновлення літератури. Проникнення ідей марксизму – ленінізму в українську літературу кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 159 – 231.
3. Грицюта М.С. Селянство в українській дожовтневій літературі. – К.: Наукова думка, 1979. – 314 с.
4. Дараган М.Н. После поездки на юг // Основа. - 1861. - № 10. – С. 120 – 123.
5. Ефименко П. Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии. – Архангельск, 1869. – 336 с.
6. Иванов В.В. Современная деревня в Харьковской губернии. – Х.: Типография Губернского правления, 1893. – 28 с.
7. Калениченко Н.Л. Еволюція літературного народництва на Україні // Революційне оновлення літератури. Проникнення ідей марксизму – ленінізму в українську літературу кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 78 – 158.
8. Карпенко – Карий (І.К.Тобілевич) Бурлака // Карпенко – Карий (І.К.Тобілевич) Твори в трьох томах. – Т. 1. – К.: Вид-во худ. л-ри «Дніпро», 1985. – С. 16 – 61.
9. Карпенко – Карий (І.К.Тобілевич) Розумний і дурень // Карпенко – Карий (І.К.Тобілевич) Твори в трьох томах. – Т. 1. – К.: Вид-во худ. л-ри «Дніпро», 1985. – С. 146 – 187.
10. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 - 1885). - Т. 2. – К.: Наукова думка, 1995. – 583 с.
11. Кониський О.Я. Козацький ланок (З хроніки одного села на Україні) // Кониський О.Я. Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М.Л. Гончарука, вступ. ст. М.Є. Сиваченка. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 163 – 209.
12. Коцонис Я. Как крестьяне делали отсталыми. Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861 – 1914. – М.: НЛЮ, 2006. – 320
13. Кропивницький М. Глитай, або ж павук // Кропивницький М. Вибрані твори. – К.: «Дніпро», 1977. – с. 170 – 217
14. Миргородец Миргород (Полт. губ.) // Киевский телеграф. – 1874. - № 123 (25 октября). - С. 2 – 3
15. Мирний П. Лихо давнє й сьогочасне // Мирний П. Твори в двох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1985. – С. 6 – 52.
16. Мирний П. Повія. Роман з народного життя. – К.: Радянська школа, 1987. – 532 с.
17. Н.З. (Златовратский Н.) Очерки деревенского настроения III – IV // Отечественные записки. – 1881. - № 4. – С. 194 – 217.
18. Русов О.О. Про Вкраїну і український народ // ІР НБУ. - Ф. 159. – Спр. 2. - 12 арк.
19. Успенский Г.И. Из деревенского дневника // Собрание сочинений в 9 т. – Т. 4. – М.: Госуд, изд-во худож. л-ры, 1956. – С. 7 – 242.
20. Успенский Г.И. Крестьянин и крестьянский труд // Успенский Г.И. Собрание сочинений в девяти томах. – Т. 5. – М.: Госуд изд-во худож. л-ры, 1956. – С. 7 – 97.
21. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів; в 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх спогадів за 1917 р. – К.: ТОВ компанія «РАДА», 2003. – 432 с.
22. Энгельгардт А.Н. Из деревни: двенадцать писем, 1872 – 1887. – М.: Мысль, 1987. – 636 с.
23. Frierson C. Peasant Icons: Representations of Rural People in the Late Nineteenth Century Russia. – New York: Oxford University Press, 1993. – 248 p.

І.В.ДВОРКІН

МУЗЕЙНА СПРАВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Дворкін Ігор Володимирович – аспірант кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Українські музеї займають визначальне місце у справі збереження, дослідження та популяризації національної історико-культурної спадщини. За сучасним визначенням музей – це «історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної інформації, призначений для збереження культурно-історичних і природничо-наукових цінностей, нагромадження і поширення інформації через музейні предмети» [9, 73]. Протягом XIX – початку XX ст. українські музеї пройшли еволюцію від сховищ раритетів до повноцінних осередків просвітництва та наукової діяльності.

Вивчення історії музейної справи України XIX – початку XX ст. було розпочато безпосередньо у період їх роботи. Авторами більшості праць цього періоду були працівники музейної сфери, які вивчали історію власних закладів [1; 2]. Перші спроби узагальнюючого дослідження українського дорадянського музейництва були зроблені в радянській історіографії [3; 7]. Починаючи з к. 1980-х рр., з'являється значна кількість публікацій з історії музейної справи України дорадянського періоду, зокрема й узагальнюючих [5; 12].

Метою даної статті є спроба дати загальну характеристику розвитку музейної справи Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.

Комплексне вивчення та аналіз основних тенденцій розвитку українського музейництва є актуальним, зважаючи на виключне місце, що його посідали музеї у вітчизняній культурі та науці. Також є актуальним узагальнення значного історіографічного доробку вітчизняних учених з цього питання.

Перші музейні (протомузейні) заклади виникають за часів Київської Русі. Своєрідними давньосховищами-музеями в цей час стають церкви та монастирі де зберігалися військові реліквії, окремі мистецькі предмети, ікони, книги, рукописи. Особливо цінні та багаті колекції зберігалися у Софіївському та Михайлівському соборах, Києво-Печерській лаврі тощо. Церкви та монастирі залишаються центрами збереження старожитностей та витворів мистецтва й упродовж середньовіччя та Нового часу [12, 10]. Перші відомі приватні збірки старожитностей, якими володіли українські гетьмани, старшина та інші заможні верстви населення, беруть свій початок у часи пізнього середньовіччя і Нового часу [10, 3].

Музеї як такі виникають на території сучасної України на початку XIX ст. Першими осередками музейної справи нашої країни стають Південь України (з Кримом) та м. Харків. Виникнення музейних закладів в Україні не було, звичайно ж, ізольованим явищем. Саме в цей час значна кількість музеїв відкривається у Росії та країнах Західної Європи. Сучасні вітчизняні дослідники

відзначають, що становлення українського музейництва було викликано об'єктивною потребою у створенні інституцій поліфункціонального характеру з метою накопичення, збереження, дослідження популяризації культурних надбань, організації культурного та краєзнавчого руху на місцях [10, 3, 4].

Поява перших музеїв на Півдні України була безпосередньо пов'язана із так званим «археологічним бумом», який був спричинений відкриттям античних міст Північного Причорномор'я. У результаті проведення археологічних розкопок було віднайдено значну кількість пам'яток у зв'язку з чим виникає питання про їх збереженість. Значні масштаби археологічних відкриттів вимагали створення музейних закладів безпосередньо у районі розкопок. Першим державним сховищем археологічних пам'яток на Півдні України стає Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт у Миколаєві. За даними російської дослідниці І.В. Туркіної, цей заклад було засновано у 1803 р., [13, 190] вітчизняні ж вчені називають інші, більш пізні дати: 1806 р. (Є.М. Піскова та Л.Д. Федорова) [10, 4] або 1809 р. (Г.Г. Мезенцева) [6, 8]. У будь-якому випадку можна констатувати, що Миколаївський музей став першим археологічним музеєм на території сучасної України. У першій третині XIX ст. продовжується процес становлення вітчизняного археологічного музейництва. В цей час створюються музеї у Феодосії (1811 р.), Одесі (1825 р.), Керчі (1826 р.).

Другим регіоном, де на початку XIX ст. з'являються перші музеї, стає Слобожанщина. Тут у 1805 р. було відкрито Харківський університет, який став центром величезного навчального округу. Університет, створений за ініціативою української інтелігенції, став не лише першим вищим навчальним закладом Наддніпрянщини, а й «охоронцем та провідником української культури» [11, 48]. Саме у Харківському університеті в перші роки його існування виникають перші в Україні музейні заклади різних профілів: кабінет рідкостей та кабінет малювання (пізніше Музей красних мистецтв та старожитностей), мінералогічний (нумізматичний кабінет), мінералогічний, зоологічний та анатомічний музеї.

У першій половині XIX ст. музейні заклади працювали лише у небагатьох, переважно губернських містах (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав). Перші українські музеї, як уже зазначалося, були археологічними. Значного розвитку вже у цей час набуло університетське музейництво. Так, велика кількість музейних закладів працювала при Київському та Харківському університетах. Саме в університетах були засновані перші в Україні музеї історичного, художнього та природничо-історичного профілю. Перший церковноархеологічний музей

Російської імперії було відкрито при Київській духовній академії (1872 р.). Незважаючи на те, що музеї вищих навчальних закладів являли собою навчально-допоміжні заклади та мали слугувати в першу чергу навчальним цілям, найбагатші університетські музеї поступово стають доступними для широкого загалу.

Достатньо позитивно, проте з деяким запізненням, на розвиток музеєзнавства вплинули реформи 1860 – 1870-х рр., які сприяли більшій демократизації сфери культури. В цей період музеї, разом з іншими сховищами людської пам'яті – архівами та бібліотеками, були інтегровані у соціальну практику [8, 161]. Протягом останніх десятиліть XIX – початку XX ст. музейна мережа поступово охоплює всі українські губернії. Найбільша кількість музеїв була зосереджена у великих містах – Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі та Чернігові.

Зважаючи на відсутність у Наддніпрянській Україні того часу державних наукових інституцій, зокрема академії наук, саме музеї разом з провідними навчальними закладами стали науковими та просвітницькими центрами українських регіонів [10, 5]. Поступово музейні заклади, які на початку XX ст. працювали по всій Україні, набувають статусу «культурної норми» [8, 172], пройшовши еволюцію від сховищ рідкостей до провідних науково-дослідних та культурно-освітніх інституцій.

Розвиток музейної справи був дещо загальмований з початком Першої світової війни. Це було пов'язано із значним скороченням фінансування, частковою евакуацією музейних колекцій з Правобережної України та м. Києва у 1915 р. тощо.

Відродження української державності у період національно-демократичної революції, безумовно, позитивно вплинуло на розвиток музейництва. В цей час продовжують свою діяльність музеї, створені у попередні періоди, та виникають нові музейні осередки, перші державні пам'яткоохоронні інституції. З іншого боку, за умов світової та громадянської воєн, становище українських музеїв було надзвичайно складним. Значні музейні зібрання були назавжди втрачені. У 1919 – 1920 рр., із приходом до влади в Україні більшовиків, поступово були націоналізовані та реорганізовані всі музейні заклади. Саме ці події являють собою перехід до нового етапу розвитку українського музейництва – радянського.

Нез'ясованим, проте вкрай необхідним для системного дослідження історії музейної справи, питанням сучасного українського історичного музеєзнавства є питання про кількість музеїв Наддніпрянщини у дорадянський період. Перша та єдина спроба встановлення кількості українських музеїв у цей період, за нашими даними, датована 1956 р. Так, у статистичному збірнику «Культурное строительство в СССР» було вказано, що на території України (УСРСР) у 1914 р. працювало 36 музеїв (загальна кількість музеїв Росії того часу за цими ж даними становила 180) [4, 286, 287].

У Російській імперії, незважаючи на жвавий розвиток музейної справи так і не було створено єдиного органу управління музейною сферою. Зважаючи на це, не випадковим було те, що музеї створювались та працювали при різноманітних установах та організаціях:

вищих навчальних закладах (музеї Київського та Харківського університетів, Археологічний музей Вищих жіночих курсів у Києві та ін.); наукових інституціях (Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, Музей Чернігівської вченої архівної комісії, Музей Полтавського церковно-археологічного комітету та ін.); губернських та повітових земствах (Музей українських старожитностей В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства, Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства та ін.); органах міського самоврядування (Харківський міський художньо-промисловий музей). Крім того, в цей час в Україні існували й приватні музеї (Лубенський музей К.М. Скаржинської, Музей мистецтв Ханенків та ін.).

У Наддніпрянщині XIX – початку XX ст. працювали музеї різних профілів: історичні (у тому числі археологічні, етнографічні, нумізматичні), церковно-історичні, художні, природничі, місцевого краю (краєзнавчі) та педагогічні (учбові). Визначення профілю музеїв XIX – початку XX ст., зважаючи на те, що у більшості з них були представлені найрізноманітніші колекції з багатьох галузей знань, є достатньо умовною.

Досить проблемним протягом усього існування українських музеїв XIX – початку XX ст. залишалося питання матеріального забезпечення закладів. Офіційно фінансуванням музеїв опікувалися установи, у підпорядкуванні яких вони знаходилися. Практично завжди фінансування музеїв було недостатнім. Музейні заклади не мали змоги купувати достатньо експонатів, утримувати необхідний персонал тощо. У більш-менш сприятливих умовах працювали земські та міські музеї. Чи не найбільшою проблемою українських музеїв досліджуваного періоду була наявність відповідного приміщення. Лише зрідка музеї мали окремі приміщення. Відповідно українські музеї постійно відчували проблеми із розміщення експозицій та утримання у належному стані фондів.

Українські музеї XIX – початку XX ст. зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки. Як співробітники музеїв, так і сторонні вчені активно використовували музейні фонди у своїх наукових розвідках. Багаті музейні зібрання стали невичерпною джерельною базою для досліджень вітчизняних та закордонних учених.

Музеї України проводили активну культурно-просвітницьку роботу. Вони зробили величезний внесок у справу популяризації української та вітчизняної історико-культурної спадщини та розповсюдження наукових знань серед широких верств населення. Більшість відвідувачів музеїв, зважаючи на те, що відвідування цих закладів часто було безкоштовним, становили представники незаможних прошарків. Фонди музеїв також використовувалися у навчальному процесі в університетах та інших закладах.

Варто підкреслити, що у створенні та подальшій роботі музейних установ активну участь брала українська інтелігенція як наукова, так і творча, громадсько-політичні діячі, меценати. Можна констатувати, що їх участь у розбудові українського музейництва була вирішальною. Практично завжди ініціатива створення музейних установ йшла від представників

місцевої інтелігенції. Засновниками та ініціаторами створення українських музеїв брали такі відомі діячі як В.Н. Каразін, В.В. Тарновський, В.В. Докучаєв та ін. У роботі музеїв приймали активну участь відомі вчені та громадсько-політичні діячі: В.Б. Антонович, В.С. Іконников, В.В. Хвойка, М.Ф. Біляшівський, Д.М. та В.М. Щербаківські, В.Ю. Данилевич, М.О. Олександровський, О.О. Потебня, Є.К. Редін, Б.Д. Грінченко, В.Л. Модзалевський, К.М. Моценко та ін. Найвідомішими меценатами у галузі музейництва були такі відомі благодійники: К.М. Скаржинська, П.П. Бобровський, І.Є. Бецький, Б.І. Ханенко та ін.

Таким чином, музейна справа Наддніпрянщини XIX – початку XX ст. розвивалася у досить суперечливих умовах. З одного боку, завдяки активній діяльності української інтелігенції були створені та активно працю-

вали музеї різних профілів. Вони зробили значний внесок у справу розвитку вітчизняної науки, були провідними центрами просвітництва українських регіонів. Можна констатувати, що музеї були складовою духовно-культурного напрямку національного відродження українського народу. З іншого боку, музеї не відчували значної підтримки з боку держави. Фінансування, яке відбувалося переважно за рахунок установ, що утримували музейні заклади, було недостатнім. Подальші спеціальні узагальнюючі дослідження українського музейництва XIX – початку XX ст. на сучасних методологічних засадах, на нашу думку, дозволять частково конкретизувати місце українських учених, митців, громадських діячів у національному відродженні та популяризації національної культурної спадщини, доповнити картину розвитку вітчизняної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира / Под. ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1884. – С. 60 – 76.
2. Багалей Д. И. О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 20. – 1911. – С. 518 – 529.
3. Бондар М. М., Мезенцева Г. П., Славін Л. М. Нариси музейної справи. – К.: Вид. Київського університету, 1959. – 191 с.
4. Культурное строительство в СССР: статистический сборник. – М.: Гос. стат. издат., 1956. – 332 с.
5. Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. – К.: Стило, 2002. – 264 с.
6. Мезенцева Г. П. Музеи Украины. – К.: Изд. Киев. унив., 1959. – 180 с.
7. Мезенцева Г. П. Музеезнание (на материалах музеев Украины РСР): курс лекций. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с.
8. Основы музееведения / Отв. ред. Э. А. Шулепова, М.: Едиториал УРСС, 2005. – 506 с.
9. Пантелейчук І. В. Музей: від зібрання раритетів до науково-дослідної установи // Питання культурології. – Вип. 17. – К., 2001. – С. 71 – 77.
10. Піскова С. М., Федорова Л. Д. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 17. – С. 3 – 9.
11. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 356 с.
12. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
13. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – XIX в.). – С.-Пб.: Наука, 2002. – 676 с.

Є.І.ЯЦЕНКО

ЕТНІЧНІ НІМЦІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ У КОНФЛІКТАХ І КОМПРОМІСАХ ВЕЛИКОЇ ПОЛІТИКИ: БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ МИРНІ ПЕРЕГОВОРИ

Яценко Євген Іванович - аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

«Велика політика» – поєднання цих слів містить у собі складну сукупність дій, заходів та результатів. Саме у великій політиці приймаються рішення, які впливають на долі цілих народів, тому ця тема актуальна для історичних досліджень.

Яскравим прикладом такого зв'язку великої політики та долі народів є відносини між Німеччиною та Росією на міжнародній арені у 1918 р., а саме і Брест-Литовські мирні переговори, як перший в історії досвід великого дипломатичного зіткнення

держав з різними соціально-політичними системами.

Мета даної статті – проаналізувати, на конкретному прикладі складних Брестських переговорів, вплив великої політики на долю німецького населення Росії та України; висвітлити саме питання участі «карти» етнічних німців у досягненні компромісів між Німеччиною та Росією.

Після встановлення, внаслідок Жовтневої революції 1917 р. в Росії, радянська влада у зовнішній політиці взяла курс на вихід з виснажливої Першої світової війни. На заклик про перемир'я відізналась Німеччина, імперський уряд якої заявив, що бачить у новому російському уряді основу для переговорів про перемир'я й мир.

Однією з головних причин, які штовхали радянську країну на співробітництво з капіталістичним світом, був той факт, що в умовах перехідного періоду від війни до миру, коли імперіалістичні кола Заходу були націлені на послаблення або ліквідацію радянської влади, укладення угод економічного характеру з капіталістичними країнами й встановлення міждержавних зв'язків було одним з засобів розколотися єдиний фронт великого капіталу та зашкодити здійсненню антирадянських заходів.

У Брест-Литовську з грудня 1917 р. до березня 1918 р. відбувалася бурхлива політична боротьба між радянською Росією та Четвертим союзом, у який входили Болгарія, Австро-Угорщина, Туреччина, але головну роль грала кайзерівська Німеччина. Радянську Росію представляли А.А. Йоффе, А.Б.Каменев, М.Н.Бищенко, Л.М.Карахан й інші (усього 10 чоловік). Німецька делегація складалася зі статс-секретаря по іноземних справах фон Кюльмана, генерал-майора Гофмана, посланника фон Розенберга – директора правового департаменту Криге [8, 2] й інших.

Радянським керівництвом на чолі з В. І. Леніним, були розроблені головні тактичні завдання радянської зовнішньої політики, на базі яких і будувалася переговорна політика з кайзерівською Німеччиною. Вона зводилася до наступного: за певні поступки Німеччини в ході переговорів радянська сторона домогалася одержання свободи дій у зовнішній і внутрішній політиці на підвладних їй територіях. Дані поступки заздалегідь обмовлялися й повинні були, зберігаючи «основні завоювання революції», сприяти розвитку торгівельно-економічних і політичних зв'язків між СРСР і Німеччиною. Надалі від кабальних умов мирного договору радянські політичні діячі планували позбутися за допомогою міжнародного робітничого руху й світової революції [12, 27-28]. У зв'язку з чим народний комісар іноземних справ Л.Д. Троцький закликав більшовиків зосередити роботу на розвитку революції, а не на дипломатичних проблемах [11, 80]. Однак закритий хід переговорів, на якому наполягла німецька сторона, унеможливив пропаганду «ідеї російської революції» серед «широких мас» німецького населення [4]. Німеччина в ході переговорів з Росією прагнула вирішити питання повернення німецьких підданих: військовополонених й інтернованих цивільних осіб. Проблема російських німців лише частково оговорювалася в рамках подальших планів Німеччини відносно Прибалтики. Дану територію планувалося приєднати до Німецької держави й заселити, у тому числі й російськими німцями,

попередньо звільнивши її від радянських військ, що там перебували [13, 78]. Так німецьке керівництво вперше звернуло увагу на російських німців-колоністів.

Спостереження за положенням національних меншостей на території Росії дозволило німецькому уряду зробити наступні висновки: «...німецькі колоністи претендують тільки на культурний розвиток для свого народу ... не маючи ніяких особливих національних ідей. Вони тільки виступають проти програми більшовиків, а саме – за збереження приватної власності на землю й нерухомість» [13, 78]. Необхідно відзначити, що німецькі правлячі кола недостатньо повно уявляли ситуацію, в якій опинилися російські німці-колоністи, що боролися не тільки за свою землю й власність, але й за право самоврядування на своїх територіях [3, 14-35].

21 грудня 1917 р. один із представників німецького комітету внутрішніх справ попросив про дозвіл «...Петроградської комісії зайнятися проблемами громадян Росії, особливо німецької національності, які були вигнані з окупованих територій...» вглиб країни. Від представника російського Наркомату іноземних справ Екарта була отримана заперечна відповідь [13, 78].

Досить швидко питання про російських німців починає займати все більш вагоме місце в переговорах, оскільки це був ефективний важіль тиску на більшовицьке керівництво. 28 (15) грудня 1917 р. на засіданні політичної комісії німецька сторона представила ряд статей майбутнього мирного договору Росії. У ст. 14 висувалася вимога про надання всім «...російським громадянам німецького походження, особливо, так званим, німецьким колоністам...» права безперешкодного переселення в Німеччину протягом 10 років «з правом ліквідувати й взяти з собою своє майно». А.А. Йоффе поспішив помітити, що дана стаття не піддавалася детальному обговоренню між Росією й Німеччиною «й є предметом приватної наради» та відмітив, що цей момент взагалі можна викреслити, посилаючись на те, що за сучасних умов кожен має повне право на вільний в'їзд і виїзд. Не задовольнила дана відповідь німецького представника Кюльмана, у зв'язку з чим він виразив намір пізніше повернутися до обговорення даної теми з наданням «роз'яснень до статті 14» [8, 36-37].

23 (10) січня 1918 р., на засіданні «комісії з правових питань», присвяченого «поверненню вигнаних», німецька сторона в черговий раз запропонувала свій проект договору, дев'ята глава якого називалася «Турбота про реемігрантів» й містила наступне:

«Ст. 1. Підданим кожної з договірних сторін, що є вихідцями з території іншої сторони, повинно бути надане, за згодою з владою цієї сторони, право повернутися в країну, з якої вони походять, протягом десяти років після ратифікації прелімінарних умов миру. При цьому вони мають право ліквідувати своє майно й виручену суму взяти з собою так само, як й інше своє рухоме майно, а так само мають право на відповідну винагороду за заповідану їм під час війни внаслідок їхнього походження шкodu».

Ст. 2. Право рееміграції не повинно бути обмежене ніякими прямими або непрямыми мірами. Особи, що мають право рееміграції, повинні бути за їх заявою звільнені від приналежності до держави, підданими якої вони були дотепер; так само, не повинні ставити

яких-небудь перешкод або утруднень їх письмовим або усним відноси́нам з дипломатичними й консульськими представниками країни, з якої вони походять.

Ст. 3. При здійсненні права реєміграції, реємігранти не несуть ніякого збитку майнового або правового характеру, крім зобов'язання продати у відповідний строк свою нерухому власність. Реємігранти, що тримали оренду в країні їхнього місця проживання, можуть відмовитися від орендних договорів, за умови попередження за шість місяців, причому орендодавець не має права пред'явити позов про збитки, заподіяні йому достроковим розірванням орендного договору» [5, 177].

Умови даної статті договору, на думку німецьких представників, безпосередньо стосувалися «німецьких селян російського підданства», потерпілих у ході Першої світової війни. До даної категорії населення, як зазначалося вище, царський уряд віднісся «як до ворожих підданих», що виражалося в їх «виселенні у віддалені місцевості, особливо до Сибіру, а майно їх насильно продавалося». Виходячи із усього вищевказаного, уряд Німеччини вважав «своїм обов'язки» стати на захист німецького населення Росії, що «бажає повернутися на свою стару батьківщину й виражає бажання, щоб російський уряд не завдавав їм щодо цього ніяких перешкод». Представник німецької делегації Криге нагадав, що на засіданні комісії в грудні 1917 р. з російської сторони не було заявлено «...ніяких заперечень проти подібної постанови, тому що вказувалося, що подібного роду постанови мають-ся на увазі самі собою». Далі Криге вказав на те, що «...у таких питаннях погляди часто міняються», тому Німеччина вимагала внесення даних статей у договір [2, 132-134].

Однак А.А. Йоффе, як і колись, прагнув питання про колоністів представити як приватну справу Росії. Крім того, він відзначив, що всі викладені німецькою стороною претензії щодо обмеження прав німецького населення стосувалися дореволюційного періоду. В умовах радянської Росії, за словами А.А. Йоффе, колоністи одержали ті ж права що й росіяни та не прагнули покинути її межі. Тому він ще раз запропонував «...виключити із проекту мирного договору главу про реємігрантів» [13, 80].

У свою чергу Криге, як керівник німецької правової комісії, для більш чіткого розуміння даної ситуації поставив за мету визначення позиції німецького уряду по даному питанню. Німеччина вважала своїм обов'язком піклуватися про тих колоністів, які бажали покинути межі Росії. Виходячи з того, що дані особи належать до німецької національності, не могло бути й мови про втручання у внутрішні справи Росії. Хоча колоністи офіційно вважалися російськими громадянами, у дійсності їх розглядали як «підданих ворожої сторони... як німців» [10, 194].

Завзятість, з якою німецькі представники наполягали на включенні статті про реєміграції в умови договору, змушувало А.А. Йоффе наводити нові докази на підтвердження своєї правоти.

Він наполягав на тому, що «...по-перше,...у революційній Росії жоден громадянин, до якої б національності він не належав, не обмежений у праві покинути її й переміститися назавжди своє місце прожи-

вання й підданство. По-друге, що питання про права російських громадян, хоча б і німців за походженням, не може бути предметом міжнародного обговорення й не повинно бути включено у мирний договір...». Але в той же час Йоффе пообіцяв з'ясувати думку центрального радника з питання про видання в Росії внутрішнього закону, який би містив у собі всі вимоги, викладені німецькою стороною в дев'ятому розділі [13, 80].

В кінцевому підсумку, в умовах гострих суперечностей всередині партії, не маючи достатньої військової сили перед обличчям німецької військової машини, радянська республіка була вимушена прийняти ультиматум, пред'явлений німецьким урядом 21 лютого 1918 р. Вже 3 березня 1918 р. радянська делегація в Брест-Литовську підписала мирний договір з Четвертим союзом [1, 14]. Умови Брестського договору визначали територіальні втрати Росії: була зазначена лінія, яка визначала західні кордони радянської держави. Однак лінія була визначена тільки на північ від Брест-Литовська, а кордон південніше передбачалося обговорити окремо з делегатами Української центральної ради [6, 53]. Цей момент вказує на те, що на той час Україна визнавалася Німеччиною окремим суб'єктом міжнародних відносин, а не як частина радянської Росії, а делегація Центральної ради визнавалася самостійною і уособлювала інтереси української держави.

Брестський мир також надав права всім громадянам німецької національності та колишнім колоністам реємігрувати до Німеччини з усім своїм майном і капіталом. Це обумовило сплеск масового еміграційного руху, особливо серед менонітів [9, 148].

27 серпня 1918 р. була підписана «російсько-німецька додаткова угода» [7, 41]. Дана угода містила спеціальну главу №6 під назвою «Турбота про реємігрантів». 21-а стаття глави давала громадянам обох сторін, що домовилися, «які самі або їхні предки є вихідцями з території протилежної сторони», «за згодою із владою цієї сторони», право повернення на батьківщину протягом 10 років з моменту ратифікації мирного договору [5, 177-178].

Після прийняття договору уряд зіткнувся з певними проблемами. За його підрахунками, на територію Німеччини повинно було переселитися більше мільйона німців. Однак розселити всіх як вільних селян не представлялося можливим. Розмістити ж усіх замість загиблих на війні найманих сільськогосподарських працівників було також неможливо, тому що це не відповідало очікуванням колоністів, які, здається, у цьому випадку воліли залишатися в Росії.

Таким чином, на Брестських мирних переговорах німецьке керівництво вперше звернуло увагу на російських німців-колоністів, що знайшло своє відображення у спеціальній главі під назвою «Турбота про реємігрантів» у ході підписання Брестського мирного договору та додатку до нього. Саме цей момент відображає початок ескалації уваги до етнічних німців України та Росії на високому державному рівні, оскільки у політичній площині це був ефективний важіль тиску на більшовицьке керівництво з боку німецького уряду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахтамзян А. А. Рапальская политика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922-1932 гг. – М.: «Международ. отношения», 1974 г. –
2. Брест-Литовская конференция. Заседания экономической и правовой комиссий. – М.: НКВД, 1923 – 155 С.
3. Герман А. А. Немецкая автономия на Волге. 1918-1941. – Саратов, 1992 – Ч. I. – 192 С.
4. Державний архів Російської Федерації. Ф. 8321, Оп. 1, Д. 15, Л. 6.
5. Документы внешней политики СССР. – Т.1. – 523 С.
6. История внешней политики СССР 1917-1985 гг. – М.: «Наука», 1986 – Т.1 (1917-1945) – 536 С.
7. Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло. Очерки истории советско-германских отношений с 1918 р. по 1922 р. – М., 1954 г. – 252 С.
8. Мирные переговоры в Брест-Литовске с 22 (9) декабря 1917 года по 3 марта (18 февраля) 1918 года. – М., 1920 – Т.1. – 155 С.
9. Остапева Н.В. На переломе эпох...Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – М.: «Готика», 1998. – 256 С.
10. Решетов Д. Г. Немецкие колонисты западных губерний России: депортированные в Поволжье в годы Первой мировой войны // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы международной научной конференции. Анапа, 26-30 сентября 1997. – М., 1997 – С. 184-195.
11. Тимоти Эдвард О'Коннор. Георгий Чичерин и советская внешняя политика. 1918-1930. – М.: Прогресс, 1991 – 320 С.
12. Шишкин. В. А. Становление внешней политики послереволюционной России (1917-1930 годы) и капиталистический мир: от революционного «западничества» к «национал-большевизму». – С.-Петербург: 2002 – 360 С.
13. Eisfeld A. Deutsche Kolonien an der Wolga 1917-1919 und das Deutsche Reich. Otto Harassowitz. Wiesbaden, 1985. 258 S.

В.В.КІЧЕРА

ЛІКВІДАЦІЯ МОНАСТИРІВ І ДОЛЯ МОНАХІВ ОРДЕНУ ВАСИЛІАН НА ЗАКАРПАТТІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Кічера Віктор Васильович - викладач, аспірант кафедри історії України Ужгородського національного університету

Розробленість даного питання перебуває на початковій стадії і пов'язане із переосмисленням попередньої епохи в українській історії, яка характеризувалася атеїстичною основою. Чин св. Василя Великого (ЧСВВ) на Закарпатті упродовж усієї історії мав чіткі греко-руські ознаки і був осередком духовності краю. Тому проблему необхідно поглибити, розглядаючи ліквідацію Василянського греко-католицького ордену не лише як релігійного інституту, але й як певного національно-культурного осередку. Більше того, довгий час це був єдиний орден східного чернецтва.

Радянська історіографія загалом давала негативну оцінку василянам вважаючи останніх прозахідними утвореннями, хоча вже у 80-х рр. XX ст. радянські дослідники визнавали поразку радянського керівництва у боротьбі із релігійними осередками краю [30, 36]. Далеко неповну правду про всі діяння радянських можновладців можна було дізнатися також із західної літератури. У 1958 р. в Торонто (Канада), вийшло загальне дослідження василянина Михайла Ваврика про василянські монастирі, де є окремі фрагменти ліквідації цих обителів на Закарпатті [4, 241]. Значно більше літератури виходить у часи незалежної України. Ґрунтовною роботою з історії всього ЧСВВ є

«Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата», виданий 1992 р. у Римі, який є найґрунтовнішим дослідженням всієї василянської історії. Тут є відомості про ліквідацію монастирів не лише на Закарпатті, але й у сусідніх державах, зокрема Чехословаччині, куди були інтерновані монахи-галичани, які проводили реформу на Закарпатті [23, 491-492]. Певні відомості про ліквідацію чехословацької гілки ЧСВВ є і в сучасного словацького василянина Йосафата Тимковича [31, 157]. Ще один історик василянин Атанасій Пекар зупиняється на проблемах переслідування ченців [25; видання друге, 209-235]. Важливі відомості і теоретичні висновки є в історичній розвідці дослідника церкви із Закарпаття Володимира Фенича [29, 62-64]. Як бачимо цілісної роботи з поставленої нами проблеми не існує. Слід відзначити, що всю наявну літературу необхідно доповнити неопублікованими архівними даними, які демонструють конкретні кроки влади у справі закриття кляшторів. Тому завданням роботи є не лише вказати основні заходи радянського керівництва, але й наголосити на методах та справжніх причинах ліквідації монастирів ЧСВВ на Закарпатті.

Специфікою регіону було те, що церква протягом усієї історії відігравала дуже важливу роль в усіх сфе-

рах життя суспільства. За даними перепису у 1941 р. греко-католики становили 61,9 %. Це підтверджується опублікованими архівними даними [26, 87]. За каталогом 1944 р. відомо, що в Мукачівській єпархії перебували 5 монастирів – Мукачівський, Малоберезнянський, Ужгородський, Імстичівський та Боронявський. Монашки ж василіянки проживали в Ужгороді, Мукачеві і Хусті. Слід вийти за географічні межі й охопити також кілька монастирів, які стали складовою частиною Чехословаччини, адже багато ченців були вихідцями із Закарпаття. У складі Пряшівської єпархії (Чехословаччина) василіани продовжували перебувати в Межилаборцях і на Буковій Горі, а Краснобрідський монастир так і залишився у руїнах після Першої світової війни.

Із встановленням радянської влади члени ордену продовжували проводити місійну і благодійну діяльність на завершальному етапі війни та після неї. Монашки-василіянки займалися доглядом у будинку для літніх людей [6, 1]. Як вказує єдиний монах Малоберезнянського монастиря о. Мелетій Малинич, радянське керівництво дозволяло проводити проповіді, але поліційні органи весь час давали розпорядження, що й як проповідувати [24, 11]. Ще до офіційного входження Закарпаття до складу УРСР (29 червня 1945 р.) нова влада почала активно діяти на визволеній території. Діяльність держави була визначальною у всіх сферах, в тому числі і релігійній.

Вінформації керівника Ради у справах релігійних культів Івана Полянського від 10 травня 1945 р. повідомляється про заходи спрямовані на ліквідацію уніатського духовенства, яке пов'язане з націоналістичним рухом, і перехід віруючих у православ'я [16, 84-88]. Там само можна довідатись про методи, які використовувала влада у спробах ліквідувати церкву і монастирі – навмисне обирались ті клірики, хто дійсно міг би взяти «активну» участь у розколі «католицької» церкви. Крім психологічного тиску, використовувалися і чисто економічні важелі. Наприклад, у квітні 1945 р. почали розподіляти землю Малоберезнянського монастиря у кількості 50 га [29, 105]. Заступник Уповноваженого у справах Російської православної церкви Георгій Катунін 5 червня 1946 р. пропонував ряд заходів задля швидкого переходу василіян у православ'я, одним із шляхів якого мало бути утримання мінімальної кількості монастирської землі [5, 402].

Цікавим є документ від 15 травня 1946 р., в якому єпископ Теодор Ромжа дає відповідь Уповноваженому Ради у справах релігій про підпорядкування монастирів ЧСВВ. Щодо монастирів ЧСВВ, то вони користувалися повною церковною автономією, монашки ж мають єпархіальне підпорядкування-настоятелькою є Ігнатія (Марія Геревич), яка проживає в Ужгороді, а їй підпорядковуються монастирі в Ужгороді, Мукачеві і Хусті [7, 6].

Найбільшим монастирем залишався Мукачівський Святомиколаївський кляштор, настоятелем якого був о. Іван Сатмарі, а загалом у монастирі проживало 35 ченців [7, 13]. Тут-таки детально описується рухоме і нерухоме майно монастиря – у Мукачеві – 38 га землі, 5 га виноградників тощо [8, 2-3]. Все це свідчить лише про те, що держава на всіх рівнях намагалася контролювати монастирі, що їй з успіхом вдавалося, а

детальний опис монастирів був не випадковим і робився з конкретною метою.

Важливо відмітити, що уніатське духовенство в інформаційних звітах навмисне ототожнювалося з угорцями, які нібито разом з Ватиканом, намагалися відокремити закарпатських українців від їхніх історичних територій [20, 204-205]. Але на протязі довгого часу орден базувався в основному на слов'янськоруських традиціях, мав постійні зв'язки з українськими землями, а реформа галицьких монахів василіан 20-30-х рр. XX ст. лише відновила колишню велич ордену. Такі перекручення історичних фактів були постійними і з позицій часу виглядають дуже тенденційними.

Першою жертвою закриття всупереч усталеній традиції був не Мукачівський, а Ужгородський кляштор і Хустський монастир сестер василіянок. Ужгородську обитель було передано університету ще у 1946 р. [194, 17]. Ігумен цього монастиря о. Богдан Мересій, можливо не витримавши натиску спецслужб, перейшов у православ'я (став єдиним «конвертитом», Василянником) і ставився до колишніх побратимів надзвичайно негативно [21, 3]. Закриття ж монастиря в Хусті було здійснене з правовими порушеннями, про що йдеться у листі 7 грудня 1946 р. Уповноваженого у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР Петра Вільхового до свого підлеглого в Закарпатській області. У цьому листі йдеться про направлення скарги монашок з м. Хуст на незаконне закриття монастиря [9, 33].

Станом на 21 січня 1947 р. було зроблено детальний опис 5 монастирів ЧСВВ на Закарпатті, яким влада приділяла особливу увагу із зрозумілих на те причин. Керівником закарпатської гілки василіян був о. Антоній Мондик, який фактично виконував обов'язки протоігумена (керівник усіх монастирів певного регіону) і проживав у Мукачівському монастирі [10, 1-5]. За цим таки інвентарним описом до початку закриття монастирів або зміни їх конфесійної приналежності, у Закарпатській області було 5 чоловічих та 3 жіночі василіанські монастирі, де проживали 53 монахи і 30 монашок відповідно.

Наступним кроком у боротьбі з церквою була передача Мукачівського монастиря православним, який з давніх часів був резиденцією мукачівських єпископів, а в пізніші часи – центром і опорою ЧСВВ та й самої Мукачівської єпархії на території історичного Закарпаття. Як вказує Віктор Войналович, таємне рішення про передачу монастиря Закарпатський облвиконком ухвалив ще 2 грудня 1946 р. [5, 404]. Це лише підтверджувало цинічну плановість державного керівництва у цій акції. Проте передано монастир було лише на наступний рік – 22 березня 1947 р., а співробітники державної безпеки проводили відповідну роботу з протоігуменом о. Антонієм Мондиком та ігуменом монастиря о. Іваном Сатмарієм, щоб вони перейшли у православ'я, але отримали від них рішучу відмову [4, 239].

24 березня 1947 р. міліція з 40 чоловік провели обшук монастиря, де нібито переховувалися бандерівці, після чого протоігумен і ігумен знову були викликані для пояснень у міськвиконком, де їх тримали з 10 години ранку до 18 години вечора після чого було оголошено, що вони мають підписати протокол про перехід у православ'я і тільки у такому випадку вони зможуть залишитися в

монастирі, але жоден із 33 ченців не підписався, після чого всіх їх було відправлено до Імстичівського монастиря [22, 15]. У Мукачеве було заселено монашок з православної Липчанської монастиря, а настоятелькою стала Параскева (Анна Ребрей) [15, 17]. Наставниками при монастирі були о. Інокентій та Пантелеймон, які співчували уніатам. Ігуменя монастиря, призначена з Москви, поводитись дуже дивно, а невдовзі обидва отці померли через отруєння, ігуменя ж повернулася в Москву [2, 17]. З цього зрозуміло, що такі дії влади були спільною проблемою цих церков.

В одному з таємних документів від 22 квітня 1947 р. чітко визначались поступові кроки на знищення греко-католицької церкви та про необхідність спеціального обліку василіянських ієромонахів, які проводили місіонерську роботу для вивчення їх поведінки і практичної діяльності [20, 211]. Це вказувало на цілеспрямовані кроки нищення церкви із залученням усіх можливих, у тому числі й силових методів. Як говорить Віктор Войналович, влада взяла трошки інший напрямок щодо ліквідації греко-католицизму в Закарпатті, ніж у Галичині, використовуючи економічне знекровлення [5, 403]. Із цим важко не погодитися, бо ще в таємному інформаційному звіті Уповноваженого Ради в справі РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Петра Ходченка від 27 травня 1947 р. говориться про податкові та інші фінансові важелі у справі ліквідації монастирів [20, 212-213].

Дальшим ходом влади було закриття Боронявського та Малобережнського монастирів. Про закриття цих монастирів йшлося вже в таємній довідці Уповноваженого Ради в Справах релігій в УРСР Петра Вільхового від 6 серпня 1947 р., яка направлялась київському керівництву. У пункті п'ятому суспільно-політичних і адміністративних пропозицій стверджувалося: оскільки Малобережнський і Боронявський монастирі знаходяться недалеко від державного кордону, а населяють їх лише 10 монахів, то ці монастирі необхідно закрити; це саме необхідно було зробити і з Ужгородським монастирем, в якому живуть лише 3 монахи, а сам будинок мав бути переданий Ужгородському університету; всіх монахів, яких нараховувалося 47, повинні були розмістити у єдиному Імстичівському монастирі [20, 219]. Цей крок все-таки був здійснений і 22 серпня 1947 р. ці монастирі, рішенням Закарпатського облвиконкому, були закриті, а основними причинами вказувались наближення до кордонів та вороже ставлення до радянської влади [5, 405]. Як вказує Йосиф Лемко, у 1948 р. було опломбовано Боронявський монастир і вилучено всі цінності [19, 6]. У 1949 р. тут був дитячий садок, а 1953 р. навіть колгоспний склад [17; видання друге, 13].

Незважаючи на закриття двох монастирів і конфесійної зміни монастиря у Мукачеві духовенство не збиралося здаватися. Про святкування традиційного греко-католицького свята Успіння, яке мало проводитися у Мукачівському кляшторі, де радянські можновладці планували оголосити «перемогу» православ'я, говориться у секретній довідці від 20 серпня 1947 р. [20, 221-222]. Проте не збиралося здаватися і греко-католицьке духовенство, а єпископ о. Теодор Ромжа робив усе можливе, щоб зберегти вірників і церкву. 26 серпня Петро Ходченко прибув до Ужгорода, де його зустріло

обласне керівництво, а 27 серпня разом з Уповноваженим у справах РПЦ при Закарпатському облвиконкомі відбув до Мукачеве [20, 223]. Проведення Успенського відпуста православними мало спричинити, перш за все, моральний удар по греко-католицькому духовенству і вірникам. По-перше, це був традиційний відпуст греко-католицьких вірників, які приходили у монастир, навіть із міст за межами Закарпаття; по-друге, проводився він у монастирі ЧСВВ, який був опорою ордену і навіть єпархії; по-третє, відпуст мав проводитися православним духовенством, яке перейняло Мукачівський монастир. Це чудово розумів і єпископ о. Теодор Ромжа, який не збирався поступатися своїми принципами, розуміючи вже тоді бездуховність і цинічність радянської влади.

У довідці від 8 вересня 1947 р. вперше говорилося про необхідність ізоляції єпископа та його оточення. Саме непоступливість останнього і призвела до єдиної можливої ізоляції, яка була у руках радянської влади – це його фізичне знищення. Визначальним чинником, який призвів до цього рішення, був і Успенський відпуст, який проводився єпархією, навіть після насильної передачі Мукачівського монастиря православним. 27 жовтня 1947 р. біля с. Іванівці на єпископа був здійснений наїзд автомобілем, внаслідок чого він потрапив до Мукачівської лікарні. До речі, у цей же день там була і сестра василіянка Теофіла Манайло, яка була очевидцею «лікування» єпископа [3, 284]. 1 листопада єпископ о. Теодор Ромжа помер від отрути, оскільки отримані напередодні травми не загрожували життю. Досить цинічно про вбивство згадує у своїх спогадах колишній співробітник органів держбезпеки Павло Судоплатов, який був одним із організатором «добовання» єпископа [28, 413]. Ці спогади звучать досить брутально для свідомості звичайної людини, оскільки говорити про вбивство людини, яке, до того ж, чітко планувалося, є великим злочином у будь-якому нормальному суспільстві.

У 1948 р., за статистикою радянського керівництва, існували два василіянські монастирі: жіночий монастир в Ужгороді, де ігуменею була сестра Марія Геревич та чоловічий монастир в Імстичеві, настоятелем якого був о. Іван Сідей [12, 4]. Не збирались поступатися монастирем в Ужгороді і монашки-василіянки, незважаючи на це, облвиконком ще 25 листопада 1947 р. приймає рішення за яким монастир було взято на комунальний баланс міста [11, 1-2]. Сестру Теофілу Манайло 28 січня 1948 р. було арештовано спецслужбами за розповсюдження антидержавної літератури, а справа проти неї, звичайно ж, була сфабрикована, як проти небажаного свідка при розправі над владикою о. Теодором Ромжею [18, 6]. Також це збіглося з датою 29 січня 1948 р., коли була прийнята ухвала Закарпатського обласного суду про повне виселення сестер з приміщень і в цей таки день, рішенням міськради, монастирські приміщення були передані держуніверситету [11, 1-2]. Ці події мали певний зв'язок: по-перше, влада позбавлялася небажаного свідка вбивства єпископа, ізолюючи її від інших духовних осіб, а з іншого боку - давала зрозуміти сестрам, що не зупиниться навіть перед арештами, якщо вони не покинуть монастир. У цьому, безумовно, є прикритий шантаж василіянок, щоби останні не робили непередбачуваних кроків. Незважаючи на спротив мо-

настир сестер-василіянок 5 квітня 1948 був переданий на баланс Ужгородського держуніверситету [27, 32]. Що стосувалося Ужгородського чоловічого монастиря, то він був остаточно переданий університету рішенням Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР від 30 березня 1949 р. [13, 8].

Останнім монастирем, який фактично залишався тюрмою для монахів, залишався Імстичівський монастир. Про закриття монастиря йшлося 15 листопада 1949 р., коли Уповноважений Петро Вільховий повідомив Уповноваженого Михайла Распутька про відкриття там семирічної школи, що має бути повідомлено керівництву облвиконкому для винесення необхідного рішення [13, 16]. Щодо Боронявського монастиря, то колгоспним керівництвом повідомлялося, що всі будівлі і майно монастиря перейшло у користування колгоспу ім. Большевика, за винятком церкви і дзвіниці, які залишилися у колгоспному дворі [14, 16].

У квітні 1950 р. було остаточно закрито монастир в Імстичеві, а Уповноважений у справах РПЦ в Закарпатській області Антон Шерстюк інформував вище владне керівництво, що із закриттям Імстичівського монастиря успішно відбулась «самоліквідація» останнього форпосту греко-католицької церкви на Закарпатті [29, 64]. Слід відмітити, що із закриттям цього чернечого осередку було ліквідовано останній осередок греко-католицизму не лише на Закарпатті, а й в Україні загалом, бо за твердження Богдана Бацюрківа у Галичині останнім (27 березня 1950 р.) було зачинено Гопівський монастир [1, 171].

Становище монастирів у Пряшівській єпархії, які опинилися в складі Чехословаччини, було на перших порах менш складне, ніж інших. У 1946 р. в Буківському монастирі було проведено відпуст на свято Воздвиження Чесного Хреста, де був присутній василіянський єпископ о. Павло Гойдич, вихованець Мукачівського монастиря [31, 165]. У цьому ж році на місці Краснобрідського кляштору було проведено відпуст на свято Зіслання Святого Духа (Русала), де, крім місцевого єпископа, був і колишній протоігумен закарпатських василіян о. Полікарп Булик [32, 90-91].

До речі, у квітні 1950 р., коли був закритий останній монастир на Закарпатті, було зачинено і всі василіянські монастирі у сусідніх державах, які опинилися під впливом СРСР. У Чехословаччині, наприклад, мо-

нахи, в кількості 12 чоловік, разом з протоігуменом о. Полікарпом Буликом проживали в Межилаборцях, поряд із зруйнованим Краснобрідським монастирем [32, 91]. Більшість із них були ув'язнені, а молодше покоління відправлене до штрафних військових батальйонів, де вони змушені були важко працювати і тренуватися [31, 157]. Переслідувань зазнав вихованець Мукачівської обителі і пряшівський єпископ Павло Гойдич, який перебував у тюрмі більше десяти років (помер 17 липня 1960 р.) [25, 221].

Після закриття монастирів «гарячою точкою» для радянської влади залишався Боронявський монастир. 12 жовтня 1956 р. монастир був переданий під семирічну школу, але місцевою громадою було вирішено провести релігійне свято Іллі в обителі [14, 8-14]. Прийшло багато вірників, а свято очолював колишній настоятель монастиря о. Йосиф Завадяк. Перешкоду почала чинити міліція, яку вірники навіть закидали камінням [14, 8-14]. Було очевидним, що внаслідок цих подій о. Василій Завадяк заважав керівництву держави. Його доля наприкінці життя була парадоксально схожа з долею Теодора Ромжі. За сучасною інформацією офіційного сайту єпархії 3 грудня 1958 р., коли він виїжджав з Рокосова (де працював), на нього було здійснено наїзд вантажним автомобілем, після чого три працівники КДБ почали добивати пораненого залізними прутами, а після він помер у лікарні [33]. Цей метод фізичного знищення о. Йосипа Завадяка співробітниками КДБ теж був обраний не випадково, адже схожим методом намагались убити о. Теодора Ромжу, але, на жаль, друга спроба була більш вдалою. Постраждали, через свої переконання та відмову перейти у православ'я, й інші монахи ЧСВВ, які отримали різні терміни ув'язнення: о. Теофан Скиба, Микола Шепя, Іван Сідей, Антон Станканинець, Костянтин Голіш, Дионісій Дребітко та інші.

Отже, греко-католицька церква і монастирі ЧСВВ були ліквідовані радянською владою, як «антирадянські», «прозахідні» і «націоналістичні» інститути. Методи закриття монастирів і переслідування ченців були найрізноманітніші: психологічний тиск, правовий нігілізм, економічні важелі, а також, хоч як це прикро, фізичне знищення. Вказуючи на монастирі, як «націоналістичні» осередки, необхідно розуміти обстоювання ними давніх руських (а згодом українських) традицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
- Белей К. Петрус. Про Мукачівський монастир (спогад оповідь свідка подій 1949-1950 рр.) // Бойки. – Видання науково-культурологічного товариства «Батьківщина» - №№ 1-12 / 96, 1-12 / 97, 1-6 / 98 (22-52). – С. 16-17.
- Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, проповідники вірності. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 408 с.
- Ваврик М. ЧСВВ. По василіянських монастирях. – Торонто: Видавництво й друкарня ОО. Василіян, 1958. – 286 с.
- Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-60-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
- Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО) – Ф. Р – 411. Городской Народный Комитет г. Мукачево. – Оп. 1. – Спр. 336. Решение НК г. Мукачево о назначении на службу монашек в дом престарелых. На 4 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 3. Переписка с правлением Мукачевской Греко-

- католической епархии о деятельности религиозных общин (списки преподавателей и слушателей Ужгородской Греко-католической семинарии). На 22 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 7. Списки монастырей, монахов и монашек и переписка по проведению учета. На 5 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 12. Жалобы Греко-католических верующих о передаче их церквей православным, на действия местных властей и др. и переписка об их рассмотрении. На 46 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 22. Списки монахов и ведомости об имущественном положении монастырей. На 6 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 28. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по УССР и местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. На 44 арк.
- ДАЗО – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 34. Списки монастырей, монахов и монашек и переписка по проведению учета. На 7 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 40. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по УССР и местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. На 35 арк.
- ДАЗО. – Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по Закарпатской области. – Оп. 4. – Спр. 41. Документы про заборону проводити церковні служби в православній церкві с. Боронява Хустського району (доповід. записки, скарги, листи). На 23 арк.
- Данилець Ю. Православний монастир різдва Богородиці у селі Липча. – Ужгород: Гражда, 2005. – 88 с.
- Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з Руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 130 с.
- Клованич І. Історія Боронявського Благовіщенського монастиря. – Видання друге, доповнене. – Львів: Місіонер, 1999. – 28 с.
- Косей Ю. Поклін кайданам невинної монахині // Благовісник. – № 3 (155). – Річник 14. – Березень, 2005. – С. 6.
- Лемко Й. Коротка історія монастиря // Благовісник. – № 3 (130). – Річник 12. – Березень, 2003. – С. 6.
- Ліквідація греко-католицької церкви на Закарпатті: Документи і матеріали (жовтень 1947 – січень 1948 рр.) / Підготовка та публікація документів Т. Сергієнко. – С. 203-231.
- Мересій Ю. За брамою монастиря: Спогади. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 140 с.
- Мукачівський монастир отців василіян. 60 літ тому... // Благовісник. – № 3 (178). – березень, 2007. – С. 12-13.
- Нарис історії Василіянського чину Святого Йосафата. – Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1992. – 640 с.
- Панькович В. Така довга дорога до світла // Новини Закарпаття. – 1994. – 5 листопада. – С. 11-12.
- Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності (причинок до мартиролага української Католицької Церкви під совітами. – Видання друге. – Львів: Місіонер, 2001. – 287 с.
- Совершенно секретно. Уполномоченому Совету по делам религиозных культов при СНК СССР (КЗ №16, № 134 СС от 10 мая 1945 года) // Карпатський край – № 1-4 (110). – Річник 5-й. – Січень-квітень, 1995. – С. 83-87.
- Сторінки історії Ужгородського національного університету: Документи і матеріали / Укладання, коментарі та передмова Н. М. Жулкинич. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2005. – 219 с.
- Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 688 с.
- Фенич В. Цапулич О. Малоберезнянський Свято – Миколаївський монастир та нарис історії чину св. Василія Великого на Закарпатті / УжНУ. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2004. – 188 с.
- Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби. – Ужгород: Карпати, 1987. – 174. с.
- Timkovič V. Jozafát OSBM. Letopis Bukovského monastýra: a historické zmienky o iných basilíánsrych monastýroch na v chodnom Slovensku. – Prešov: p. Juraj Kušnir, 2004. – 304с.
- Timkovič V. Jozafát OSBM. Letopis Krásnobrodského monastiera: alebo kúsok zo slavných dejín gréckokatolíkov na Slovensku. – Prešov: Blahovistník, 1995. – 129 с.
- <http://www.mgce.uz.ua/muchep.htm> / МГКЄ - мученики

В.В.ДУТЧАК

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА ХЕРСОНЩИНІ (ОГЛЯД ПОДІЙ, 1919 РІК)

Дутчак Владислав Васильович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія», кандидат філософських наук

Події української революції на Катеринославщині залишаються terra incognita не лише для загалу, а й, у певній мірі, для професійних істориків. Пануючою залишилася думка, релікт радянських часів, про загальну слабкість українського руху на Катеринославщині та Херсонщині. В радянській історіографії дослідження цих проблем було не актуальним. Провідною темою для вивчення була роль більшовицької партії у боротьбі за маси та владу. Широкий національно-патріотичний і анархістський партизанський рух українських селян, вважались явищем реакційним.

Про анархістський рух і діяльність легендарного селянського батька Махна в останнє десятиріччя було видано досить багато наукових розвідок та публікацій таких авторів, як Архирейський Д.В., Ахінко В.М., Беспечний Т.А., Волковинський В., Голованов В.Я., Самбук Р., Семенов С.Н., Чоп В.М. та інші.

Вагомучіність для дослідника історії «петлюрівської» Катеринославщини виявляють інтенції таких сучасних дослідників, як Архирейський Д.В., Пахоменков Ю.Г., Васковський Р.Ю., Бурмага В.П., Пархоменко В.А., Висоцький О.Ю., Полівець М.С., Іваненко В.В., Голуб А.І. та ін.

Метою даної наукової публікації є дослідити певні сторінки повстанського (в основному за класовою структурою селянського) руху 1919 року, на території Катеринославської та частково Херсонської губернії, його структури, організації та ідеологічне наповнення.

На початку 1919 року у Катеринославі та його околицях, хоча й ненадовго, було відновлено владу Української Народної Республіки. Це дещо сприяло активізації суспільно-політичного і культурного життя губернії у січні 1919 року. Проте в цілому за відсутності реальної сили, котра могла б примусити виконувати розпорядження губернської влади на місцях, годі було сподіватися змін становища на краще. Як іронічно зазначав В. Винниченко «Декрети Директорії, її благі наміри, її декларації були собі хорошими словами» [4, 183] і не могли впливати на всеукраїнський загаль. Продовжувались криваві сутички між пробільшовицько налаштованими махновцями, що не бажали втрачати контроль над своїми селами, та загонами Штабу Українського Республіканського Війська на Катеринославщині, які намагались роззброювати анархістсько налаштовані загоони селян. Про «градус» ненависті махновців до січовиків свідчить їхня розправа над захопленим у полон сотником Кацуном «спершу вирізали на тілі лівої руки ненависні їм відзнаки нашого славного полку Січових стрільців «Вільного Козацтва» потім відрізали вуха і ніс і нарешті спалили на вогні» [14]. Відповіддю на звірство махновців став успішний

наступ січовиків. Оперативне зведення Штабу полку січових стрільців «Вільного Козацтва» інформує про те, що «16 січня вони (махновці) були одігнані до слободи Мартиновка, в 4 верстах від ст. Ульяновка... В цю бійку махновці згубили 76 чоловік раненими і 13 убитими. З нашої сторони всі цілі. 17 січня був наступ махновців на Синельникове, але ж напад було відбито...» [14]. 19 січня бої продовжувались у районі Павлограду «о 9 годині ранку полком Січових стрільців і полком Б. Хмельницького, при допомозі літунів, поведений наступ з двох боків...» [14]. Таким чином значні сили петлюрівців були змушені зосередитись на боротьбі з махновськими партизанами.

Ситуація для петлюрівців у нашому регіоні погіршилася з наступом 22 січня 1919р. групи радянських військ Харківського напрямку під командуванням Павла Дибенка. Червоні зайняли Новомосковськ і Синельникове та продовжили просування у напрямку губернського центру. В Катеринославі 22 січня наказом отамана коша Гулого-Гуленка та нач. штабу Савченко, було введено стан облоги [13].

Тим часом підбадьорені наступом червоних махновці 23 січня вибили петлюрівців із Олександрівська.

24 січня петлюрівці Андрія Гулого-Гуленка залишили Амур-Нижньодніпровськ і до вечора 25 січня радянські війська контролювали вже весь лівий берег Дніпра й усі найближчі до залізничного моста переправи через ріку. Вранці 26 січня почався інтенсивний артобстріл міста, і о 15 годині Катеринослав було захоплено більшовицькими загонами [8, 78-79].

Наступного дня відбулося перше засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава, головою якого обрано М. Хавського. На засіданні виконавчого комітету Ради 28 січня були утворені основні управлінські структури, «призначені комендант міста (Сергєєв) і начальник гарнізону (Язиков)» [8, 87].

З прибуттям із Харкова надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією («ЧК») нова влада показала на щовона здатна, «пішли нескінченні арешти і розстріли без суду. Хапали направо й наліво усіх, хто траплявся під руки, не тільки колишніх прибічників гетьмана, але й навіть петлюрівців. Багатьох розстрілювали тут же у надзвичайці, після першого ж допиту, часто з непорозуміння» [9, 240].

Експерименти більшовиків у сфері постачання продуктів харчування призвели до того, що в губернському центрі, який до того часу «вважався у продовольчому відношенні найблагоулагодатнішим пунктом України» [9, 234] почали швидко танути істотні запаси, спалено зростали ціни. Вільна торгівля в місті була

скасована. Катеринослав оточили загороджувальні загони, що відбирали у селян усі продукти, які вони везли на продаж. Багато продовольства вивозилось в Росію. За підрахунками В. Андрєєва, в 1919 р. у селян було вилучено «15-20% виробленої ними продукції» [12, 55]. Втілюючи в життя рішення III Всеукраїнського з'їзду Рад про перехід від індивідуального до колективного ведення господарства, місцеві більшовики заходилися насаджувати радгоспи та комуни. Місцеве більшовицьке керівництво анітрохи не зважало на резолюцію ЦК РКП (б) «Про радянську владу на Україні» (від 2 грудня 1919р.). Яка закликала враховувати місцеву специфіку «на Україні, ще в більшій мірі, ніж в Росії, переважну масу населення становить селянство. Завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довіри з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства» [11, 263-264]. Резолюція закликала, «зберігаючи основні принципи продовольчої політики (державна заготівля хліба по твердих цінах, примусова розверстка), способи її проведення уважно пристосовувати до умов українського села» [там же]. Всі ці слова залишались на папері. Для забезпечення Росії хлібом більшовики не гребували будь-якими засобами. Терор «ЧК» та продовольчих експедиторів призвели до масових повстань українського селянства. Широке залучення військових частин Червоної армії, що майже на 90% складалась із селян, до придушення селянських виступів навесні 1919 р. створило реальну загрозу втрати з боку керівних органів радянської влади належного контролю над армією [6, 427]. Яскравим прикладом цього слугував перехід на сторону махновських військ 2-го полку 58-ї «дибенківської» дивізії. Виявляли незадоволення діяльністю «комісарів» вояки Задніпровської радянської бригади, створеної 23 лютого 1919 року з партизанських загонів отамана Григор'єва.

У другій половині квітня 1919 року по всій Україні розпочалися повстання. За відсутності зброї повстанці воювали вилами, сокирами, заступами, штилями. Як свідчили чекісти, «все селянство охоплене повстанням... Основне гасло «Геть іноземне засилля, комуністів і жидів» (антиєврейські настрої пояснювалися надмірно високою часткою представників єврейської національності серед радянських емісарів)» [3, 24]. Селян-повстанців очолювали, як правило, вчорашні старшини армії УНР: селяни повстанці мали потребу в досвідчених командирах, «республіканці-петлюрівці залишалися найбільш природними їх союзниками» [2, 35]. Антирадянські настрої, як уже зазначалось, охопили і військові частини Червоної армії, що склались із українських селян-повстанців і тримали фронт проти білогвардійців. Насторожено ставився до політики більшовиків на селі, командир 3 бригади Задніпровської дивізії Червоної армії Нестор Махно.

Масштабний заколот комдива Григор'єва проти Радянської влади був викликаний не лише амбітними міркуваннями отамана, але й діями карних загонів, які накладали на населення неймовірну контрибуцію. Ситуація для більшовиків із повстанням Григор'єва була небезпечною, адже мова йшла про виступ досвідчених вояків, а не погано озброєних, доведених до відчаю стихійно організованих селян.

До кінця квітня кількість григор'євської дивізії сягала приблизно 15 тис. Бійці походили переважно з Херсонської губернії, лише один полк – таврійців. Командний склад зберігся в недоторканності, майже всі командири – «отамани, й колишні офіцери, більшість називала себе або лівими українськими есерами, або незалежниками. Тільки політком дивізії – Ратін, його помічник Муравін, комісари полків – були комуністами. Таким чином, більшовики майже не могли вплинути на григор'євців.

7 травня 1919 р. М. Григор'єв підняв вірні йому частини на боротьбу проти існуючої влади, відмовившись залишати рідні села і вирушати у похід до Бессарабії. 9 травня у Єлисаветграді бунтівний отаман оголосив маніфест «До українського народу» із закликом боротися проти комун, надзвичайки і комісарів, організовувати Ради з представників усіх партій, крім більшовиків, а також з безпартійних, що підтримують радянську владу.

На цей час у своєму розпорядженні Григор'єв мав 20 тис. вояків, 6 бронепоездів, понад 50 гармат і 700 кулеметів. Цей заколот у тилу радянської армії став найбільш масштабним у Червоній армії, а його раптовість дозволила Миколі (Матвію) Григор'єву швидко розширити район повстання. Григор'євці захопили Миколаїв, Херсон, Кременчук, Умань, Черкаси. На Катеринослав вів повстанців начальник штабу Григор'єва Юрко Тютюнник, який був давнім знайомим Махна і не втрачав надію домовитись про спільні дії з «батьком». У Катеринославі більшовики, отримавши повідомлення про наближення повстанців, покинули місто. Проте вже 14 травня війська отамана Григор'єва були вибиті червоними із міста.

Взагалі вся Катеринославська губернія знаходилася в центрі бойових дій з 10 до 20 травня.

12 травня в Маріуполі Махно на нараді командного складу своєї бригади засудив політику радянської влади і висловився проти повстання Григор'єва, заявивши що його заколотом скористається Денікін. 15 травня Махно і його оточення ухвалили рішення про створення 1-ї Української повстанської дивізії імені батька Махна. Попри підкреслено незалежну позицію, махновці у складі Червоної армії продовжували тримати фронт проти білогвардійців.

Ситуація для радянських військ ускладнилась і у зв'язку з тим, що 19 травня білогвардійці, розпочавши наступ, спрямували свій удар саме на махновські частини. Махновці не отримували від радянського командування належного постачання, бо вважались неблагонадійними. В результаті до 23 травня бригада Махна відступила на 100 км, оголивши фронт радянських військ. Це викликало лють більшовиків. 25 травня 1919 року Рада робітничо-селянської оборони України постановила «Ліквідувати Махна у крайній строк...» [5, 107].

Між тим перші успіхи Григор'єва не об'єднали довкола нього антибільшовицькі сили. Більша частина з них не надала йому підтримки не схвалюючи його антисемітську спрямованість, погроми, мародерство і терор. Тим часом більшовицьке командування кинуло проти повстанців значні сили і на кінець травня заколот зазнав поразки. Цьому сприяла і позиція Махно, який затягував переговори з Григор'євим не поспішаючи

розпочинати активні дії проти Радянської влади. Махновці планували 15 червня провести «советский и повстанческий съезд от уездов Александровского, Мариупольского, Бердянського, Мелитопольського, Бахмутського, Павлоградського» [15]. Така ініціатива Махна визвала занепокоєння радянського командування. Більшовики вважали, що результатом цього з'їзду може бути «новый безобразный мятеж» [15], адже, на думку Л. Троцького, «Махновцы ничем не отличаются от григорьевцев» [7].

Наказом Президії РВР Республіки від 6 червня 1919 року проти махновців та усіх, хто їх підтримував, було оголошено нещадну боротьбу. Незважаючи на це, під час наради повстанських командирів на станції Царекостянтинівка, Махно не підтримав пропозицію лівих есерів підняти боротьбу проти більшовиків і лише після того як 12 червня на станції Синельникове було заарештовано і розстріляно більшовиками штабних працівників 1-ї Української повстанської дивізії імені батька Махна стався розрив батька з червоними і він активізував переговори з отаманом Григор'євим. Проте і після цього Махно не зважився на відкритий виступ проти Радянської влади. Щоправда, це не заважало окремим махновським загонам нападати на відступаючі червоноармійські частини.

25 червня 1919р. у с.Компаніївці відбулась нарада командирів махновських та григор'євських загонів. Була створена об'єднана повстанська армія, головнокомандуючим якої став отаман Григор'єв, а Головою Реввійськради Н. Махно. Штаб очолив брат Нестора – Григорій. На Григор'єва штабом формування махновсько-григор'євських повстанських сил було, покладено завдання вирушити у напрямку Плетеного Ташлика і затримати наступ денікінців, які прорвалися на Правобережжя. Проте, як з'ясував пізніше Махно, отаман Григор'єв від боїв з білогвардійцями ухилився.

Більш активно Григор'єв діяв проти червоних. Так, 27 червня його бійці вибили червоних із Олександрії.

Є відомості, що Григор'єв на той час мав зв'язок з Директорією, листувався з Головним отаманом Симоном Петлюрою та білогвардійським командуванням.

До боротьби з більшовиками особисто долучився і Махно. Останній, відгулявши весілля у с. Піщаний Брід, разом з селянами вчинив напад на ст. Помічна, розбив більшовиків, захопив багато військового майна та скарбницю 14-ї більшовицької армії.

Між тим чергове панування Радянської влади на Україні добігало кінця, насамперед, завдяки наступу Добровольчої армії генерала Денікіна. Військові з'єднання Добровольчої армії мали високі бойові якості, так як на початковому етапі (листопад 1917 – червень 1918р) складались майже виключно з офіцерів та козацьких старшин (3-5 тис.). Пізніше їх чисельність зросла до 30-35 тис. Ядром Добрармії були іменні, елітні офіцерські полки: Корніловський, Олексієвський, Марковський та Дроздовський – розгорнуті пізніше в дивізії. Підтримані Антантою, добре озброєні та навчені, дисципліновані білогвардійські частини повели досить успішний наступ проти червоних. Проте з літа 1919 року боездатність Добрармії зменшується через великі втрати та включення до її складу мобілізованих селян і навіть полонених червоноармійців.

28 червня білогвардійці захопили Катеринославо. На початку липня загони Махна і Григор'єва зайняли Елисаветград.

27 липня 1919 р. в с. Сентове (зараз Кіровоградщина) Нестор Махно, що надзвичайно ревниво ставився до слави честюлюбного отамана Григор'єва, на нараді командирів об'єднаної повстанської армії звинуватив останнього у зраді і переговорах з білогвардійським командуванням. У результаті Матвія Григор'єва було вбито махновцями. Махно сподівався після розправи над Григор'євим приєднати його загони до своєї армії. Дійсно, багато повстанців влились до лав махновської вольниці, проте добре озброєний Верблюжківський полк (основу якого складали селяни с. Верблюжка – батьківщини отамана Григор'єва) не лише не приєднався до анархістів, але й вступив з махновцями у збройні сутички, допомагаючи відступаючим червоним частинам.

Між тим радянські війська продовжували відступати під ударами білогвардійців у напрямку Києва. Є відомості Катеринославоського губкому більшовиків, що відступаючі червоні постійно піддавались атакам махновців. Так, «17 серпня залишки відступаючих червоних підрозділів махновцями були роззброєні, а командири та комісари розстріляні» зазначається також, що «значна частина червоноармійців добровільно приєдналися до махновців» [16, 21].

Тим часом, разом з білими повертались одвічні вороги селян – поміщики. Літо 1919 року видалось надзвичайно врожайним. Поміщики розраховували повернути не лише свої землі засіяні селянами, а також і врожай. Як емоційно згадував пізніше Винниченко: «Поміщицтво кинулось на селянство, вгризлось у його жадними, зголоднілими зубами розлюченого паразита й почало в дикій сласності шматувати тіло свого вічного раба» [4, 477]. Українське село в єдиному пориві виступило проти денікінської влади. Ряд повстанських загонів, що донедавна боролися проти Радянської влади, тепер повернули зброю проти денікінщини. Для ліквідації Махна білогвардійське командування змушене було зняти з фронту кращі частини добровольців, зокрема легендарну кінноту генерала Шкуро. У серпневих боях з білогвардійцями махновці зазнали відчутних втрат. За деякими даними, повстанці втратили в боях з білогвардійцями 50% кінського складу, 200 тачанок, у тому числі й тачанку самого Махна. Багато повстанців дістали поранення, ще більше полягло в боях. Загинув і брат Махна, Григорій. Герасименко свідчить, що махновці втратили у цей час 75% піхоти, що частково загинули в боях, а більшість якої розбіглась по селах. Несучи відчутні втрати, армія батька Махна постійно відновлювалась за рахунок напливу сільської молоді. Адже на той час Махно залишився єдиним авторитетним ватажком селян Півдня України. За свідченням В.Волковинського у «батька» під час білогвардійської окупації «служили майже всі чоловіки призовного віку південноукраїнських сіл» [5, 135]. Добровольцям, якими керував генерал Слащов, доводилось завойовувати кожне село, а засівших там повстанців витіснити до плавнів та лісів. Поступово змінювалось ставлення білогвардійського командування до повстанців. Як свідчить Герасимен-

ко, «махновців, захоплених у полон, зазвичай вішали, як бандитів, потім стали розстрілювати, як хоробрих вояків, і нарешті їх усіма силами намагалися перетягнути на свій бік» [7, 78]. На цей період припадає відчутна зміна якості повстанської маси армії Махна, насамперед завдяки напливу до її лав самостійницьки налаштованих партизан. Так, до загонів «батька» у цей час долучились отамани пропетлюрівської орієнтації (Мелашко, Чорний Ворон (Скляр), Іванов (Тишанін), Степовий (Пестушко)) незадоволені тим, що Петлюра на той час не вів активної боротьби проти Деникіна. Взагалі, як справедливо відмічає Д.В. Архирейський, «повстанський рух Криворіжжя, як невід'ємної частини Правобережної Катеринославщини..., мав ту специфіку, яка визначалась частими контактами, а то й тісною взаємодією махновців та самостійників» [1, 16]. Саме в цей момент, за свідченням Валерія Волковинського, Махно зробив певний крок у бік «українізації». Так, у телеграмі про вбивство Григор'єва він проголосив лозунг: «Хай живе Українська незалежна соціалістична радянська республіка!» На мітингах «батька» в цей час посилено наголошує на тому, що потрібно захистити «неньку Україну» від комуністів та «біляків». Цей крок Махна, як вважає американський історик М. Палій, був обумовлений зміною настроїв серед повстанців українців, яких у його війську нараховувалось близько 90%. Певний вплив справила на «батька» і його націоналістично налаштована дружина Галина Андріївна Кузьменко, вчителька української мови у Гуляйполі. Про це, опосередковано згадує Сергій Семанов у своїй праці «Жизнь и смерть Нестора Махно» вказуючи на те, що відомий «анарх» І. Тепер згадував «через жену Махно на него... оказывали дурное влияние украинские националисты» [16, 22]. Наслідком певної «українізації» махновської армії можна вважати видання восени 1919 року україномовної махновської преси – газети «Шлях до волі» (Катеринослав) і «Анархіст-повстанець» (Полтава). Неможливо також обминути той безперечний факт, що ідейним ядром махновського руху були традиції козацтва, загальної рівності та демократизму, на базі яких організаційно створювалися повстанські загони. Про національну специфіку руху говорить також використання повстанцями традиційної української військової термінології, у тому числі звернення «батько». Цей термін перетворився на вищу форму титулування отамана, в обов'язки якого, окрім суто командних функцій, входило ще й виховання своїх підлеглих. Звичайно, перебільшувати значення таких кроків Н.Махна не варто. Діючи як вправний політик він використовував «вишиванковий антураж», маючи на меті залучити до своїх лав як можна більше повстанців «петлюрівської» орієнтації. Подальші події показали нещирість «самостійництва» Н. Махна. Кульмінацією «національно-свідомого» поступу хитрого «батька» стало підписання ним 20 вересня у Жмеринці договору з УНР про спільну боротьбу проти білогвардійців. Махновці віддали на лікування до петлюрівських шпиталів своїх поранених та отримали допомогу зброєю й боеприпасами. Щоправда, цей договір не тривав недовго.

28 жовтня 1919 року махновці захопили Катеринослав. Чисельність махновської армії дуже швидко зростала і досягла у листопаді 1919 року близько 80 тис. чоловік. Головною ударною силою махновського війська вважалася кіннота, яка отримала на довгі десятиліття репутацію «рубак». Це переважно були молоді заможні селяни та фронтовики світової війни, що приходили до війська зі своїми кінями. За бойовими якостями махновська кіннота не поступалася кращим білокозачим частинам, але, на відміну від них, володіла чудовою маневровою зброєю – кулеметними тачанками. Для забезпечення свого війська тачанками махновці весною 1919 року навіть організували в Гуляйполі дві спеціальні тачанкові артілі. Винаходом махновців були також команди лійсистів – вершників, озброєних ручним кулеметом французької системи «Люйс». Махновська піхота за бойовими якостями поступалася піхоті супротивника, виявляючи значну маневровість (перевозилася на возах), відзначалася дуже слабкою дисципліною і складалася переважно з так званих «поденників»-селяни, які не знаходились у складі партизанських формувань, але підтримували політику руху. Задумавши конкретну операцію, Батько слав гінців по навколишніх селах з проханням допомогти, на що відгукувалися «поденники», за день у кілька разів збільшуючи чисельність махновців» [18, 33]. Махно також мав особисту гвардію («чорношапочники», «чорна сотня»), до яких набирались найбільш віддані та досвідчені повстанці, справжні віртуози шабельної рубки. Командиром цієї сотні був особисто «батько». У своєму розпорядженні махновці у другій половині 1919 року мали 26 гармат, кулеметний полк (ще один винятково махновський винахід), бойовий літак. Протягом 1919 року махновці мали на озброєнні 7 бронепотягів, захоплених у білогвардійців або переобладнаних у катеринославських майстернях і навіть створили свої морські сили (Азовсько-Чорноморська флотилія та Олександрівська річкова флотилія) [18].

У листопаді на теренах Катеринославщини та Херсонщини активізувались петлюрівці. В цей час розгортає активну діяльність проти Добровольчої армії Деникіна загін прибувшого із Кам'янця-Подільського (у той час знаходилось військове міністерство УНР) Андрія Гулого-Гуленко. У Верхньодніпровському повіті він об'єднав загони місцевих повстанців, до яких долучився і відділ повстанців отамана Мелашко, що оперував у районі залізниці П'ятихатки-Катеринослав, зокрема у районі Долгінцевого, Верхівцевого та ст. Сухачівки» [10, 307]. Партизани, відчуваючи свою силу, зухвало виставили ультиматум білогвардійцям, в якому попереджали, що «коли до 30 листопада 1919р. денікінці не залишать українські території, то після вказаного терміну будуть знищені не тільки вони, але й їхні сім'ї» [10, 192]. Наприкінці листопада отаман Мелашко вибив білогвардійців із м. Верхньодніпровськ. Отримавши допомогу від повстанців Холодного Яру, партизани Гулого-Гуленка завдали поразки білогвардійським частинам у районі залізничних станцій Знам'янка та Фундуклівка і взяли штурмом Єлисаветград. Хоча згодом і змушені були відступити під ударами денікінців. До кінця 1919р. петлюрівські партизани Гулого-Гуленка діяли у районі Черкаси-Чигирин-Знам'янка-Користівка-П'ятихатки-Катеринослав-Єлисаветград. На той час їх сили склада-

лись із загонів отаманів: «Нестеренка-Орла, Гладченко, Мелашко, Сірка, Ока, Завгороднього, Чорного Ворона, Залізняка, Семена Вовка, Калюжного, Канатенка... На той час сили повстанців Катеринославщини й Херсонщини нараховували до 20000 коліїв» [10, 192]. Як видно із наведеного переліку частина отаманів перейшла під командування Гулого від Махна.

Тим часом на білогвардійсько-червоному фронті

ситуація змінювалась на користь більшовиків. Виснажена боротьбою з повстанцями денікінська армія не могла зупинити наступ червоних.

29 грудня у ході наступу на білих більшовики захопили Катеринославський вокзал і 30 грудня у Катеринославі було в черговий раз відновлено Радянську владу. Війна вступала в свій завершальний, найбільш драматичний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Архирейський Д.В. Отамани громадянської війни. Андрій Левченко // Грані. – 1999. – №2(4). – С.48-54.
2. Архирейський Д.В. Повстанці проти «диктатури пролетаріату» на Чернігово-Сіверщині. Реконструкція подій 1919-1924рр. // Грані 5(25) 2002 с.33-43.
3. Васковський Р.Ю. Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918 – весна 1919р.) // Грані №2 (16) 2001 с.19-25.
4. Винниченко В. Відродження нації. В 3 томах. К.: Видавництво політ. літ, України 1990. – Т.3. – 542с.
5. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – 252с.
6. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927рр.). – К., 2000. – 198с.
7. Герасименко Н.В. Батько Махно. Мемуари белогвардейця. – М., 1990. – 127с.
8. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.) Документы и материалы / Ред. М.А. Штейн. – Днепропетровск: «Промінь», 1968. – 358с.
9. Игреньев Г. Екатеринославскія воспоминанія (август 1918г. – июнь 1919г.) // Архив русской революции. В 22 т. – т.3-4. – М.: «Терра»: Политиздат, 1991. – С.234-247.
10. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю: 33 біографії. К.-1998р. – 616с. 11.Резолюція ЦК РКП(б) Про радянську владу на Україні. //В.І. Ленін про Україну. С.263-265, Ч.2. Київ «Видавництво політичної літератури України» –1977 –547с.
12. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. / Пер. з англ. – К.:Либідь, 1993. –384с.
13. Наказ про стан облоги (осадное положеніє) Штабу Українського Республіканського війська на Катеринославщині від 22 січня 1919р. // Дніпропетровський музей ім. Яворницького, експозиція зал №5).
14. Оперативна сводка Штабу полку січових стрільців «Вільного Козацтва» за день 18 січня і ніч з 18 на 19 січня 1919року // Музей ім. Д. Яворницького, експозиція зал №5.
15. Приказ революционного военного совета республики о запрещении советского и повстанческого съезда созываемого исполкомом Гуляй-Поля и штабом бригады Н. Махно» с.13// Н. Махно и махновское движение. Сост. Г.А. Борисов, Д.Ю Мешков, М.А. Скок. – Днепропетровск: Акционерное общество «DAES». 1993. – 77с.
16. Семанов С. Под черным знаменем (Жизнь и смерть Нестора Махно) // Роман-газета №4 (1993)с.1-38.
17. Троцкий Л.Д. «Махновщина» («Селянская правда», 7 июня 1919г.) див. С.14// Н. Махно и махновское движение. Сост. Г.А. Борисов, Д.Ю Мешков, М.А. Скок. – Днепропетровск: Акционерное общество «DAES». 1993. – 77с.
18. Чоп В.М. Збройні сили та бойові засоби махновського руху. // Грані №6 (14) 2000. – с.31-37.

Д.П.КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ЗАГОНУ ІВАНОВА НА ПОЧАТКУ 1920-х РР.

Красносілецький Денис Павлович - магістр історичних наук, краєзнавець

В умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою сьогодні у всій своїй складності постала в сучасній українській історіографії необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького селянського повстанського руху. Розкриття даного питання тісно пов'язане з діяльністю

повстанського загону Іванова. Про це зокрема частково йдеться в працях О. Кучера [29, 30], Ю. Котляра [27, 28], О. Янчука та С. Богана [34] й інших. Їхні дослідження здебільшого базувались на описовому характері, при використанні недостатньої кількості джерел, частина з яких містить чимало суперечливих, а інколи й заплутаних, сфальсифікованих фактів. Через це всебічного

й детального висвітлення даної проблеми у сучасній історичній науці не відбулося.

Зроблено спробу на основі аналізу документальних даних, значну кількість яких автор вводить у науковий обіг вперше, всебічно з'ясувати діяльність повстанського загону Іванова на початку 1920-х рр.

Загін отамана Федора Іванова діяв на Одещині, Херсонщині, Миколаївщині та Катеринославщині. У 1920-1921 рр. його окреме формування, як територіальний відділ махновських військ, воювало на околицях Катеринославської, Миколаївської [28, 123; 26, 73] та Кременчуцької губерній. З повстанцями Іванова співпрацювали загони отаманів Гладченка, Федоренка, Павловського [28, 124]. Поміж загону Іванова виділявся отаман «Лютий» (Ковальов) [5, 469]. Останній очолював 1-й Олександрійський повстанський загін, який було ліквідовано в жовтні 1920 р. [5, 540]. Серед оточення Г. Іванова також були Дмитрошенко, Черненко, Шевченко, Бондаренко та Медведєв [5, 469]. Іванов мав ефективний розвідувально-агентурний апарат. Селяни жартували, що Іванов знає про місце дислокації червоноармійців краще і дізнається про їх пересування швидше, ніж їхнє командування [12, 27]. Отаман був добре обізнаний з діяльністю підпільних організацій, з якими і співпрацював. Наприклад він часто відвідував село Новокосянтинівку та хутір Красний Став Новобузької волості Миколаївської губернії, де знаходився підпільний осередок на чолі із Святковцем та К. Шевченком. Інколи, спільними зусиллями вони здійснювали напади на радянських службовців [24, 215 зв.]. Наприклад, у лютому 1920 р. за сприяння члена підпільної організації М. Орлика загін Іванова в складі 16 шабель здійснив напад на с. Новогорівка, де було вбито начальника міліції [23, 1]. В серпні 1920 р. вони вбили радянського працівника у с. Новокосянтинівка, що неподалік від міста Вознесенськ [24, 217]. 31 серпня 1920 р. загін Іванова в складі 50 осіб зайняв хутір Овсянікова [11, 1]. 2 вересня 1920 р. червоноармійці біля с. Новодмитріївка, що біля містечка Новий Буг, завдали нищівної поразки загону І. Цибульського. Врятувалися лише 13 повстанців. На чолі з своїм ватажком вони незабаром приєдналися до загону Іванова. Приблизно у цей час до нього увійшли рештки загону Р. Синька. На початку вересня чисельність загону Іванова склала 45 осіб [15, 56]. 6 вересня повстанці Іванова дислокувалися біля с. Антонівка Миколаївського повіту [11, 34]. 15 вересня загін Іванова на 14 тачанках здійснив напад на залізничний роз'їзд Добровольськ, що біля містечка Новий Буг Миколаївської губернії [15, 63]. Далі повстанці попрямували в район с. Миколаївка, де діяли до 17 вересня. Тоді загін мав 9 тачанок, 4 фургони, кулемет системи «Максим» [15, 62]. А вже 18 вересня повстанці в складі 30 осіб діяли у Березівській волості Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії [11, 177].

В січні-лютому 1921 р. повстанці Іванова здійснили кілька нападів на с. Маліївка Новобузької волості, під час яких знищували радянських службовців [24, 215]. 15 лютого 25 повстанців, маючи на озброєнні два ручні кулемети, діяли на станції Бобринець [16, 30 зв.]. 17 лютого загін Іванова в складі 25 шабель зайняв с. Устинівку, що неподалік від цієї станції [20, 168]. Згодом, неподалік того ж села, повстанці Іванова об'єдналися із загonom

отамана Заливайка. Загальна чисельність повстанців склала близько 100 осіб, на озброєнні у яких було 4 кулемети системи «Максим» та 16 тачанок [6, 15]. На початку березня повстанці Іванова здійснили напад на с. П'ятихатки, Нова Христофорівка Володимирської волості Херсонського повіту Миколаївської губернії. При цьому вони здійснили рейд через хутори Тимофія Озерова, Бурячки, Котово, Звоново, де покарали землемірів [9, 24]. Далі близько 20 повстанців Іванова в середині березня попрямували до с. Устинівка [9, 9 зв.]. 19 березня вони продовжили свій рейд у напрямку с. Купівка Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії. Протягом цього часу вони вбили 14 червоноармійців [6, 29]. 31 березня в складі 30 осіб вони діяли у районі с. Касперово, Миколаївка, здійснили напад на хутір Каміноватка. 3 квітня 1921 р. в складі 40 шабель на 15 тачанках повстанці Іванова зайняли с. Кандибіно Миколаївського повіту та хутір Водяна [13, 30]. 4 квітня загін Іванова, маючи 1 тачанку та 1 кулемет, діяв в районі с. Янівка Олександрійської волості [19, 9]. 8 квітня в складі 40 осіб він воював у районі с. Явкіне, що неподалік містечка Новий Буг. 11 квітня повстанці захопили с. Макіївку [14, 6]. Згодом загін розділювався на групи. Одна з них 18 квітня здійснила напад на с. Привільне, що біля містечка Новий Буг [14, 10]. Також повстанці напали на хутір Інгулка [14, 9]. Ймовірно, повстанці Іванова брали участь у нараді повстанських загонів, яка відбулася 18 квітня біля містечка Бершадь. На ній зібралося близько 800 осіб [14, 7]. Далі близько 20 повстанців попрямували у с. Нова Миколаївка, що неподалік від містечка Вознесенськ [14, 11]. Ймовірно ще було дві групи: перша попрямувала до с. Дудчани, а інша – до с. Золота Балка [14, 8]. Одна із них чисельністю 25 осіб 22 квітня воювала біля і в селах Антонівка, Хорбатів, Суха Балка, Купівка, що неподалік від станції Долинська Єлизаветградського повіту [7, 7]. Незважаючи на таку досить широкую географію діяльності, чисельність загону різко зростала. Так, група в районі с. Нова Миколаївка 19 квітня вже нараховувала близько 75 шабель [14, 12]. Мабуть, вона ж, перейшовши у Димівську волость, 29 квітня збільшилася вдвічі й на озброєнні мала два кулемети [14, 18].

21 квітня одна із груп Іванова, в складі 50 осіб, дислокувалася в районі станції Казанка [14, 52]. 25 квітня інша група загону Іванова діяла в районі с. Високопілья, що неподалік від містечка Нікополь [14, 30 зв.]. 25 квітня загін Іванова знаходився в районі с. Н. Калинівка, Качкарівка [16, 25]. 26 квітня біля с. Цвітна Єлизаветградського повіту повинна була відбутися нарада отаманів Хмари, Завгороднього та інших, у тому числі і Іванова. Проте даних про її роботу не виявлено [25, 9]. Того дня повстанці Іванова здійснили напад на хутір Ігнатенко [14, 54].

17 травня 1921 р. 45 вершників Іванова захопили с. Березівку Херсонського повіту Миколаївської губернії [25, 32]. 30 травня 1921 р. загін Іванова в складі 35 осіб здійснив напад на станцію Казанка, після чого попрямував до містечка Новий Буг. Цікаво, що повстанці мали національний стяг із написом «Чорний Ворон» [18, 8].

3 червня 1921 р. загін Іванова в складі 20 осіб зайняв хутір Жидівський Калузької волості Херсонського повіту [22, 8], а 36 повстанців 4 червня зайняли с.

Високопільля, невдовзі біля якого мали сутичку з міліцією із с. Архангельське [22, 9]. 6 червня загін Іванова був на хуторі Зайки, що неподалік від містечка Березнегувате, звідки під тиском міліції відступив на хутір Лепетиха, а згодом на хутір Жидівський [22, 10]. 7 червня зайняв с. Булакове, що неподалік м. Кривий Ріг. Очевидно 8 червня 1921 р. вступив у селище Висульське. Незабаром повстанці Іванова знову здійснили напад на станцію Казанка [22, 9], а з 12 червня діяли у Новоуполтавській волості [22, 11]. 19 червня повстанський загін Іванова атакував с. Усткалку, а 24 червня повстанці вже діяли в Троїцько-Сафонівській волості Херсонського повіту Миколаївської губернії [16, 28]. Крім того, 19 червня спільними зусиллями повстанці Іванова та Медведєва здійснили напад на с. Губівка, а наступного дня – на с. Братолюбівка. Ймовірно далі повстанці розділилися, оскільки деякі з них попрямували у Криворізький повіт Катеринославської губернії [10, 40; 22, 18]. 20 червня 27 вершників із загону Іванова зайняли містечко Бериславське, с. Янівку, Стовпове [17, 39]. Тоді ж 25 бійців здійснили напад на німецьку колонію Шинфельда [17, 41]. 22 червня 1921 р. загін Іванова в складі 50 осіб зайняв станцію Казанка Миколаївського повіту [22, 14; 10, 35; 1, 7]. 23 червня 1921 р. до основного загону Іванова приєдналися повстанці на чолі із Медведєвим. Загальна чисельність бійців склала 80 осіб [10, 40; 22, 18]. 26 червня 1921 р. загін Іванова у складі 40 бійців, маючи на озброєнні ручний кулемет, зайняв с. Семенівку (Симонівка) Новобузької волості Миколаївської губернії [16, 28; 18, 10]. 28 червня 1921 р. повстанці Іванова були на хуторі Суха Балка, що неподалік од містечка Бобринець [22, 23, 24]. 30 червня 27 вершників Іванова вкотре зайняли Бериславське поселення Єлизаветградського повіту [17, 41].

В ніч з 2 на 3 липня 1921 р. загін Іванова чисельністю 22 осіб зайняв для ночівлі хутір Ужви Устинівської волості Єлизаветградського повіту. Далі повстанці попрямували у напрямку сіл Медова Балка, Березівка. Ймовірно 3 липня біля с. Кетрисанівка Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії відбулось об'єднання груп загону Іванова, оскільки загальна чисельність повстанців склала близько 60 осіб [7, 25]. 5 липня загін Іванова діяв у районі с. Христофорівка Новобузької волості [22, 22]. Того ж числа повстанська група під проводом брата отамана Федора Григорія Іванова здійснила напад на хутір Красино [22, 65]. В той же час 23 повстанці загону Іванова захопили хутір Кам'янка Новобузької волості Миколаївської губернії [22, 70]. 7 липня 1921 р. загін Іванова дислокувався біля с. Верблюжка Миколаївського повіту [22, 33]. 20 липня 1921 р. він знаходився на хуторі Зелина поблизу станції Казанка [22, 31]. 22 липня 18 повстанців Іванова здійснили напад на с. Федорівка, Скелеватка [22, 30]. В ніч з 22 на 23 липня загін Іванова перебував на хуторі Яковенко Антонівської волості Єлизаветградського повіту [22, 27, 29]. 23 липня знову зайняв станцію Казанка, після чого попрямував до с. Генівка та Благодатне Первомайського повіту Одеської губернії. Чисельність загону склала 30 бійців [22, 29, 38]. 25 липня чисельністю понад 20 осіб загін Іванова зайняв хутір Мальчевський Устинівської волості Єлизаветградського повіту, після чого ввечером

вирушив у напрямку станції Казанка [7, 30]. 28 липня повстанці Іванова були на хуторі Вахнера Новобузької волості Миколаївського повіту [22, 28], а 31 липня біля станції Казанка вступили у бій із солдатами 45-ї червоноармійської бригади [22, 37]. Загін переслідувався аж до с. Новогригорівка Казанської волості. Повстанці втратили документацію, тачанку, трьох осіб убитими. З боку червоноармійців та міліції втрат не було [7, 36]. Приблизно наприкінці липня – на початку серпня 1921 р. загинув Федір Іванов, після чого загін очолив його брат Григорій. Чисельність загону в другій половині 1921 р. коливалася від 45 до 120 осіб. Район бойових дій визначався трикутником м. Олександрія – Вознесенськ – Кривий Ріг. Прапор загону прикрашала назва «Сини ображених батьків» [28, 124; 26, 73]. Григорій не реагував на переговори, залякування більшовиків, які взяли в заручники його рідних, а також не вірив в амністію [5, 470].

У серпні 1921 р. загін Іванова чисельністю 40 бійців зайняв станцію Блакитна, що біля містечка В.Олександрівка [22, 72]. 10 серпня в складі 50 бійців загін Іванова вступив у бій з ворогом у с. Мар'янівка, після чого попрямував на станцію Долинська, а далі с. Злинка, Петрівка Антонівської волості Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії. Згодом він зайняв хутір Пашківський Криворізького повіту Катеринославської губернії. 11 серпня загін розділився на групи, одна із яких попрямувала у містечко Бобринець Єлизаветградського повіту [7, 43]. 1 вересня 1921 р. повстанці Іванова в складі 50 осіб зайняли с. Бокове [22, 93]. 14 вересня вони атакували с. Варварівка Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії [25, 32]. 16 вересня 40 повстанців цього загону біля с. Миколаївка Новобузької волості вступили у бій з чекістами [16, 38]. 18 вересня повстанці Іванова зайняли с. Григоріївка, що біля станції Казанка [25, 51; 22, 104]. Наступного дня повстанці переховувалися на Петровисунських хуторах. При цьому чисельність загону збільшилась удвічі й склала близько 70 бійців [25, 54]. 25 вересня повстанці були в с. Миколаївка [25, 114; 22, 114], а 26 вересня зайняли с. Шестерня Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії [22, 109]. 28 вересня загін Іванова зазнав поразки біля с. Новоселівка Криворізького повіту Катеринославської губернії у бою з 3-м полком Катеринославської частини особливого призначення. Рештки загону попрямували в Єлизаветградський повіт Миколаївської губернії [29, 54].

В ніч з 23 на 24 жовтня загін Іванова в складі 40 бійців, на озброєнні в яких було 4 тачанки з кулеметами, повернувся у Криворізький повіт Катеринославської губернії [4, 8]. 2 листопада 1921 р. повстанці дислокувалися в районі с. Устинівка Єлизаветградського повіту [22, 168]. В ніч з 7 на 8 листопада частиною загону Іванова під командуванням Медведєва та Лютого чисельністю 50 осіб здійснено напад на с. Любимівку Гуляйпільської волості Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Згодом, ними атаковано колонію Катеринівка, а в ніч з 9 на 10 листопада здійснено напад на с. Покровка Олександрійської волості. Наступної ночі цей загін зайняв с. Христинівку Алферівської волості, а 12 листопада – с. Софіївку Єлизаветградського повіту [4, 23]. 28 листопада повстанці Іванова знаходилися біля с.

Троїцьке-Сафоново Херсонського повіту Миколаївської губернії [22, 162]. 7 грудня повстанці Іванова в складі 40 осіб здійснили напади на с. Олексіївка, Дмитрівка, що неподалік від містечка Бобринець Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії [4, 6]. 8 грудня загін Іванова чисельністю 40 осіб здійснив вдалий напад на станцію Єрасівка на проміжку залізниці П'ятихаткам – Катеринослав. На той час загальна чисельність загону склала 100 осіб при 4-х кулеметах системи «Максим» [5, 520]. Одночасно 8 грудня загін Іванова зайняв с. Устинівка, що неподалік від містечка Бобринець [22, 174]. 20 грудня 1921 р. в одному з боїв загинув Григорій Іванов. У подальшому загін очолювали отамани Гнибда, Медведєв, Яків Чорний, Свищ, але в пам'ять про загиблих братів загін називався івановцями аж до самої ліквідації [28, 124; 26, 74]. 11 січня 1922 р. 9 бійців цього загону здійснили напад на квартиру голови виконавчого комітету у містечку Троїцьке [21, 20]. Основні рештки загону Іванова під командуванням отамана Медведєва було остаточно ліквідовано в січні 1922 р. [3, 67]. 17 лютого рештки загону Іванова зосередилися в Устинівській волості [8, 17]. В лютому 1923 р. органи ДПУ завдали чергового удару по Криворізькому підпіллю [28, 124; 26, 74], в результаті якого припинив свою діяльність повстанський загін Іванова [28, 125].

На нашу думку, безпідставним є твердження В.П.Шкварця, П. А. Стегнія що отаман Іванов – це Ілля Тишанін (Тиманів), який діяв переважно в Новобузькій волості Миколаївської губернії [33, 8; 32, 102]. Дана розбіжність у прізвищах дає підстави припустити існування на вищевказаній території ще одного загону,

який Ю. Котляр розглядав як кримінальний, а не повстанський [27, 73]. Крім того, на нашу думку, є суперечливим твердження, що з весни 1920 р. у Миколаївській губернії розгорнув свою діяльність повстанський загін під проводом полковника Іванова на прізвисько «Чорна боротьба» [34, 42; 30, 29] або «Чорна Борода» [28, 122]. Це був загін Антоновича або Антонова (Іванович). Наприкінці листопада 1920 р. він дислокувався біля с. Голованівськ Балтського повіту. Чисельність усього загону склала близько 200 осіб. Загін мав на озброєнні два кулемети [31, 46; 34, 43]. Доказом цього є наступні твердження стосовно загибелі отамана Антоновича: 29 квітня 1921 р. під час розкриття заколоту заможних селян с. Христофорівка, Добра Криниця, Мар'янівка в Одеському повіті було вбито отамана Чорна Борода, який був полковником Антоновичем [2, 107; 21, 25].

Таким чином, загін Іванова зробив значний внесок в розвиток антибільшовицького повстанського руху українських селян на початку 1920-х років. Його організатор та ватажок Федір Іванов зумів сформувати досить ефективний повстанський загін загальною чисельністю понад 100 осіб. Останній, розділившись на кілька груп, розповсюдив свою діяльність на великій території, що охопила південні регіони Правобережної України. Схиляючись до анархістсько-махновської політичної орієнтації, ватажок загону активно співпрацював із повстанськими загонами інших політичних поглядів. Вдале командування Ф. Іванова ефективно вплинуло на розвиток повстанського руху, що відобразилося в продовженні даної справи багатьма прибічниками отамана, після його загибелі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 48.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642.
3. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13 – Спр. 254254.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 13.
5. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-28. – Оп. 6. – Спр. 8.
6. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 88.
7. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 89.
8. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 163.
9. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р-152. – Оп. 2. – Спр. 1.
10. ДАМО. – Ф. Р-152. – Оп. 2. – Спр. 11.
11. ДАМО. – Ф. Р-152. – Оп. 2. – Спр. 25.
12. ДАМО. – Ф. Р-152. – Оп. 2. – Спр. 28.
13. ДАМО. – Ф. Р-152. – Оп. 2. – Спр. 35.
14. ДАМО. – Ф. Р-152. – Оп. 2. – Спр. 38.
15. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Спр. 8.
16. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Спр. 17.
17. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Спр. 21.
18. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Спр. 24.
19. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Спр. 25.
20. ДАМО. – Ф. Р-916. МКФ. – Оп. 1. – Спр. 356.
21. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Спр. 549.
22. ДАМО. – Ф. Р-1996. – Оп. 1. – Спр. 4.
23. Державний архів Миколаївської області (Громадські організації) (далі ДАМО (ГО)). – Ф. Р-5859. – Оп. 2. – Спр. 6639.
24. ДАМО (ГО). – Ф. Р-5859. – Оп. 2. – Спр. 6640.
25. Державний архів Одеської області (Громадські організації). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 207.
26. Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України (1917 – 1944 рр.). – Херсон: ОЛДІ-Плюс, 2003. – 340 с.
27. Котляр Ю. В. До питання про типологію селянських повстань на Миколаївщині 1919 – 1920 років // Матеріали 2-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: АТОЛ, 1997. – С. 72-73.
28. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925). – Миколаїв-

Одеса: «ТОВ ВіД», 2003. – 194 с.

29. Кучер О. О. Участь ЧОП у боротьбі із збройною контрреволюцією в перші роки НЕПу (1921 – 1924 рр.)// Питання історії народів СРСР. – 1967. – Вип. 4. – С. 48-57.

30. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. – 172 с.

31. Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса: Издание Одесской Губчека, 1921. – 100 с.

32. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)/ Дисертація на здобуття наук. ступеня к. і. н. Спеціальність 07.00.01. – Кременчук, 2000. – 230 с.

33. Шкварець В. П. Миколаївці – активні учасники національно-демократичної революції та визвольних змагань в Україні в 1917 – 1920 рр.// Український Південь. – 2005. – 16 – 23 червня. – С. 8.

34. Янчук О., Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр.// Визвольний шлях (Лондон). – 2001. – № 8. – С. 37-48.

О.Д.ТРЕПКАЧЕВА

ЗАГИБЕЛЬ ЄВРЕЇВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1943 – 1944 рр.

Трепкачева Оксана Дмитрівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

Вивчення теми Голокосту почалось і розвивалось на Заході вже в 50-тих роках. Значно слабше вона розроблялася в країнах соцтабору, і в 60-80-і роки вона присутня лише фрагментарно у передмовях та коментарях до збірок документів, а також в узагальнюючих роботах про злочини нацистів. Їхні автори звичайно згадували про єврейські жертви, перш за все у Німеччині та інших окупованих нацистами країнах, але на території України, як правило, у контексті вбивства «радянських мирних громадян».

В Україні дана тема інтенсивно досліджується з початку 90-х рр. Вийшло в світ декілька узагальнюючих монографій про Катастрофу та опір українського єврейства (І.Левітас, А. Подольський, С.Єлісаветський, Я.Хонігсман). Харківський учений А.І. Круглов уперше проаналізував статистику знищення євреїв України в роки Другої світової війни. Але, як і раніше, вкрай слабо вивчена тема по регіонах України. А без цього неможливо скласти повну картину фашистських злочинів і сприйняття трагедії у загальному її обсязі.

Питання Голокосту на території Дніпропетровської області фактично не досліджувалося. Лише декілька статей було випущено організацією «Ткума» за останні два роки: це стаття А.Н.Фаримець. «Документи Державного архіву Дніпропетровської області, як джерело з історії Голокосту в Дніпропетровському регіоні» [31] та оглядова стаття С.Басса «Особливості Голокосту в Дніпропетровську (25.08.1941-25.10.1943) та проблеми увічнення пам'яті його жертв», присвячена акції розстрілу 13 жовтня 1941 року [10].

Метою даної роботи є дослідження і висвітлення подій Голокосту в Дніпропетровській області періоду окупації на підставі архівних документів та свідчень очевидців,

що вижили, відтворення картини трагедії єврейського народу.

В основу роботи лягли матеріали державного архіву Дніпропетровської області та Ізраїльського музею «Яд ва Шем», створеного за рішенням Ізраїльського парламенту (кнесету) у 1953 році. Музей був створений для того, щоб кожному єврею, який став жертвою фашизму «дати пам'ять та ім'я». Окрім цього, в статті також було використано інтерв'ю, які брав автор у свідків трагедій (частіше всього, це сусіди євреїв або родичі (звичайно діти), що розповідають про події за словами батьків). Більшість свідчень знаходять підтвердження у матеріалах «Яд ва Шема» або у місцевих музеях чи архівах.

Найважливішим елементом фашистської ідеології, політики і практики були антисемітизм і геноцид відносно євреїв у всьому світі.

Згодом, під час Другої світової війни, і на окупованих територіях це втілювалося у тотальному знищенні як євреїв, так і прихильників та представників радвлади: комуністів, комсомольців, керівників місцевої адміністрації.

На території окупованої України геноцид євреїв носив неприкрито жорстокі форми. На думку нацистів, в СРСР жили не просто євреї, а євреї-більшовики, що становлять основу радвлади і прагнуть до здійснення світової революції. Німецькі ідеологи виправдовували політику знищення єврейства необхідністю за всяку ціну запобігти цій світовій революції шляхом знищення її носіїв. Гітлерівці готували до цього своїх солдат і союзників.

У промові 4 жовтня 1943 року в Познані Гімлер говорив про депортацію і повне винищення єврейської нації: «Звучить це просто: «Євреї будуть знищені». І всі члени нашої партії, безумовно, скажуть так: «Викорінювання

євреїв, винищування їх - це один з пунктів нашої програми, і він буде виконаний».

А потім, приходять до нас усі 80 мільйонів гідних німців, і кожний просить за свого порядного єврея. Всі інші, звичайно, свині, але саме цей - хороший єврей. Жоден з тих, хто говорить так, не бачив своїми очима, як це відбувається. Більшість присутніх тут знає, що це таке - бачити 100, або 500, або 1000 укладених в ряд трупів. Зуміти витримати це... - та зберегти в собі порядність - ось випробування, яке загартувало нас» [19, 2].

Вже 19 травня 1941 року вийшло спеціальне розпорядження начальника штабу верховного командування під №1 про необхідність «строгих і рішучих заходів проти більшовицьких агітаторів, партизан, саботажників і євреїв».

На конференції 1941 р. в м.Ванзеї єврейському питанню було приділено належну увагу. У протоколі конференції є перелік кількості європейського єврейства за країнами. За німецькими даними, в Україні проживало 2994684 євреїв.

«В ході остаточного вирішення питання євреїв на Сході під належним наглядом повинні бути відповідним чином використані, як робоча сила.

Великими робочими колонами, окремо чоловіки та жінки, працездатні євреї будуть переведені до цих областей, де їх використовуватимуть на будівництві доріг, причому, поза сумнівом, велика частина їх вимре шляхом природного відбору.

З тією частиною євреїв, яка виживе, оскільки йдеться про найжиттєздатнішу частину, потрібно буде поводитися відповідним чином, оскільки, складаючись з найздоровіших від природи людей, вона після того, як буде відпущена на свободу, може з'явитися зародком нового єврейського відродження. (Слід врахувати історичний досвід)» [21, 3].

У перший період війни основна маса євреїв була знищена айнзацгрупами, яким активно допомагали армійські частини і місцеві колабораціоністи, що становили «поліцію порядку» під керівництвом есесівців.

З початком військових дій проти Радянського Союзу на територію України вступили дві айнзацгрупи — «С» і «Д» (близько 2000 вбивць). Перша просувалася на північ і в центр. Вона підрозділялася на чотири зондеркоманди: 4а, 4б, 5 і 6. У Дніпропетровській області діяли три групи 6,5 і 4-а. Тактика айнзацгруп полягала у концентрації євреїв в одному місці і їх подальшому знищенні. В першу чергу знищувалися ті, хто потенційно міг чинити опір: чоловіки та молодь. Вслід за ними знищували всіх без винятку. Ці групи вбивць рухалися за наступаючими армійськими підрозділами. Група ділилася на більш дрібні формування-команди, які діяли фактично автономно і дуже оперативно просувалися за фронтовою смугою. Досить часто антиєврейські акції проводилися спільно з українською добровільною поліцією. Але спроби німців привернути до активних антиєврейських дій місцеве населення не увінчалися успіхом [21, 72].

Спочатку по завершенні військових дій єврейське населення ніхто з окупаційних властей не чіпав. Тільки через декілька тижнів, а в окремих випадках і місяців, починалися систематичні розстріли євреїв, що проводилися підрозділами поліції порядку, спеціально створеними для цієї мети. Ці акції розповсюджувалися,

в основному, із сходу на захід і проводилися абсолютно відкрито і в багатьох випадках при добровільній участі службовців вермахту. Об'єктом цих акцій ставали старі, жінки, діти будь-якого віку. Форма, в якій вони проводилися, була страхотливою. Масштабність цих акцій перевершує аналогічні заходи, що вживалися у сталінські часи в Радянському Союзі. В цілому в Україні, що входила в рейхскомісаріат, було страчено від 150000 до 200 000 євреїв.

В своєму рапорті до Берліна генерал Томас вказує на те, що рішення єврейського питання в тому вигляді, в якому воно проводилося в Україні, мало ряд наслідків:

«А) усунення частини населення, що була на утриманні міста;

Б) усунення частини населення, що, поза сумнівом, ненавидить нас;

В) усунення вкрай необхідних ремісників, у багатьох випадках незамінних для потреб вермахту;

Г) негативний вплив зовнішньополітичної пропаганди;

Д) негативна дія на мораль солдатів, побіжно пов'язаних з акціями винищування;

Е) негативна дія на підрозділи (поліції порядку), що безпосередньо проводять езекуції» [1, 173].

До 1941 року на території України проживало близько 2,7 млн. євреїв. За кількістю євреїв Україна (включаючи колишні польські території) посідала перше місце в Європі та друге в світі. За переписом 1939 року в області вже проживало 129439 євреїв, по міських поселеннях вони розподілялися таким чином:

Дніпропетровськ - 89529 євреїв, Дніпродзержинськ - 4900, Нікополь - 3767, Павлоград - 2510, Новомосковськ - 753, Синельникове - 715, Широке - 325, Верхньодніпровськ - 282, Інгулець - 226, Маркс - 214, П'ятихатки - 210, Марганець - 123 та інші (24) - 483.

До складу області входив Сталіндорфський єврейський національний район, де мешкали 15351 єврей (дані за 1931 рік).

Ще 2 єврейські сільські ради (Інгулецька і Свердловська) знаходилися в Криворізькому та Широківському районах.

Вбивства євреїв нацистами почалися 22 червня 1941 року і тривали більше трьох років. Загальне число жертв в Україні оцінюється приблизно в 1,6 млн. чоловік. Понад 1,5 млн. з них загинуло на території України, решта - на Північному Кавказі, куди вони евакуювалися в 1941 році і де їх наздогнали німці через рік.

В цілому Україна втратила більше 60% довоєнного єврейського населення.

Ці ж 60 % характеризують і втрати єврейського населення на Дніпропетровщині. За два роки до початку війни і окупації в місті проживало 89529 євреїв і 129439 в області (за даними Круглова). До 25 серпня 1941 року, коли почалась окупація міста, значну частину населення, у тому числі і єврейську, вдалося евакуювати. За даними доктора Цві Хархаві, у місті перед окупацією могло виявитися до 150000 євреїв, включаючи єврейських біженців з інших областей і навіть інших країн [26, 89].

Винищування десятків тисяч євреїв, що залишилися в області, почалося вже в серпні 1941р. Головне керівництво каральними органами у Дніпропетровську

здійснював генерал-майор Бассовіц, його помічником був майор Мульде і його заступник - капітан Горн. Від останніх виходили всі накази по винищуванню євреїв і по вивозу на каторжні роботи до Німеччини українського населення. Здійснення наказів проводилося через шуцполіцію, керував якою оберлейтенант Мартін, його заступник майор Штурм і їх помічники: Шульд, Кро і Шпурні. Крім того, здійснення наказів проводили жандармерія і орднунгс - поліція, у розпорядженні яких знаходилися охоронні і каральні загони, що складалися з латишів, калмиків і інших національностей [25, 120].

У вересні до Дніпропетровська прибула оперативна команда №6, яка з 8.09.41 по 04.10.41 розстріляла 179 євреїв. 02.10.41 року комендант міста оголосив про накладення на євреїв Дніпропетровська контрибуції. Але вони не встигли виконати цей наказ. 13 жовтня по місту був оголошений указ про збір усього єврейського населення біля універмагу «Люкс» для переселення його до гетто (по квартирах ходили уповноважені та поліцейські в штатському). За свідченням Боровик Ірини [3], біля універмагу було зібрано близько 16 000 чоловік (і 11000-12000 за даними НКГБ СССР- записка №3402 від 31.09.43г.) [9, 4]. Частина євреїв, що зібралися, німці стали заганяти всередину універмагу, заздалегідь відбираючи у них речі і цінності. З натовпу біля будівлі витягували молодих дівчат і тягнули їх в цей універмаг на очах у всього натовпу. З будівлі були чутні крики насилуваних жертв. Універмаг був оточений вартовими, вони стояли так само на сходах між другим і третім поверхами та у коридорі. Коли полонених виводили з універмагу, їх підганяли батогами. Біля «Люкса» стояв ряд великих німецьких машин, критих брезентом, були спущені сходи, і німці пропонували старим увійти до машин, роз'яснюючи, що так їм буде швидше дістатися до гетто [2]. Людей відводили партіями. Гнали пішки і везли на машинах угору по вул. Карла Лібкнехта. Перша партія складалася з 1500-2000 чоловік. Під конвоем посиленої охорони направляли до яру на території лісорозсадника, напроти Транспортного інституту [8]. Коли люди зрозуміли, куди їх ведуть, у колоні почалася паніка: багато хто божеволів, втрачали свідомість, падали, билися головою об землю, рвали волосся [9, 28]. До рову підводилися партії, приблизно по 30 чоловік, і кулеметники із станкового кулемета негайно їх розстрілювали. Розносилися страшні істеричні крики. Вбиті, поранені та неушкоджені падали до рову (з розповіді свідка Кардашової) [9, 28-29]. Розстріли продовжувалися і 14-го жовтня з 5 години ранку і тривали до 17 години 15 жовтня 1941 року, оскільки фашисти просто не встигали знищити за один день таку кількість народу. Навкруги всього яру стояла озброєна охорона з угорців, яка нікого з перехожих не підпускала до яру. З 13-го почали нищпорити по місту загони поліцейських та СС, вишукуючи євреїв, що не прийшли до місця збору. Тих євреїв, кому вдалося врятуватись від перших акцій, ловили на вулиці, перевіряли квартири, збирали інформацію по сусідах та двірниках [14]. Німці вимагали списки євреїв-інвалідів і єврейських дітей, які знаходилися у міському притулку, розташованому на території монастиря, а також у притулку на вул. Шмідта [16, 64]. За даними міського архіву там мешкали 8 жінок-інвалідів другої групи та 8 дітей 1-4 років [16, 28, 61, 68, 62, 63, 66].

13.10.41 року штабна рота «вищого фюрера СС і поліції Росія-південь» Енкельна спільно з 314-м поліцейським батальйоном розстріляла понад 10 тисяч євреїв (до 18 000 за даними НКГБ від 31.09.1943 р. [9, 19]. Згодом бездомні, здичавілі собаки почали розривати могили, розчленовувати тіла. Видовище було травмуючим, і після відвідин адміністрацією комендатури місць поховання євреїв був відданий наказ вибухом досипати землю на могили. А пізніше для приховання злочину там були посаджені дерева. Ще 1000 (1100-за іншими відомостями) євреїв було розстріляно 05.10.41-25.10.41 р. оперативною командою 6 у Дніпропетровську, яка 26.10.41- 09.11.41 стратила ще 156 євреїв [20, 101]. Проводилися розстріли і біля міського млина, у дворі школи № 9 по вулиці Мостовій біля будинку №3 було знищено 500 євреїв [23, 41]. На території млина під час окупації розташувалася німецька таємна жандармерія. З кінця листопада 1941 року і до початку березня 1942 року там щодня розстрілювали по 20-25 людей. От як розкаже про це свідки Т.Д.Негода та С.П.Зарубеній: «виводили з двору млина по 2 людини, кожна з яких супроводилася двома озброєними німцями, що тримають її за руки, викручені назад. Ззаду рухався ще один німець, озброєний гвинтівкою і з собакою. Німець, що проводив собаку, дуже часто направляв її на арештованих, і вона хапала їх за ноги і боки, відриваючи одяг і шматки людського м'яса. Причому, наскільки я бачив, всіх приречених вели роздягненими до нижньої білизни і босоніж, чи просто лише у трусах. Арештованих підводили до ями. Ставили на коліна і вбивали пострілом з невеликої відстані. Людина падала до наперед підготовленої ями» [9, 41, 43, 46].

В кінці жовтня вийшов указ про те, що всі євреї і напів-євреї (!) починаючи з 10-літнього віку були зобов'язані носити на лівому рукаві нашиту білу пов'язку із зіркою Давида. Ті, хто не виконав цей наказ, з 8 год. ранку 25-го жовтня 1941 року, будуть розстріляні [9, 33]. На початку листопада 1941 року в Дніпропетровську залишалося в живих 7962 євреї (4,8% населення). Велика частина цих євреїв була розстріляна взимку 1941/1942 року, в протитанковому рові в 4 кілометрах від Дніпропетровська підрозділом оперативної команди 5. В тому ж рові в середині лютого 1942 р. гестапівці облили горючою рідиною і спалили 100 чоловік [9, 9].

25 жовтня 42 року о 10 годині вечора розстріляли групу з 20 заарештованих євреїв. Вони були поховані у спеціально приготовленій ямі в 500 метрах від рову. 21-го липня 1943 року, в протитанковому рові, зараз територія єврейського кладовища, німецький офіцер і 6 солдатів привезли групу з 15 чоловік. Офіцер особисто розстріляв усіх. Переконавшись, що всіх розстріляно, легкова машина відправилася до міста, і через дві години знову підійшла та ж легкова автомашини та ще вантажна. Привезли нову групу з 15 арештованих, яких розстріляли. До 8 години вечора на це місце привезли третю партію з 15 чоловік. Наступного дня, 22 липня розстріл продовжувався – знову привезли 3 групи по 15 арештованих. Всього за ці два дні було вбито 90 чоловік [5, 57, 87].

За висновком Надзвичайної комісії, німці систематично знищували там євреїв, усього там було знищено близько 18000 чоловік [11, 40]. В грудні зондерко-

манда «Плат» розстріляла декілька тисяч [6, 41]. По акту, складеному у жовтні 1944 року, у Жовтневому районі Дніпропетровська розстріляно 7500 чоловік, в Приміському районі – 1552, з них 482 дитини [6, 65-68].

Вбивали євреїв не тільки масово, не нехтували й індивідуальними стратами. Так, у синагозі на вул. Дарвіна, №3 за участь в антифашистському русі німці живцем спалили Хайкель-Хаїма Шебельовича Цимбурга, коваля, щоб увчленом правління єврейської релігійної общини, відомого своєю добродійною діяльністю [27]. В листопаді 1942 року на площі Ширшова поліцей і німецькі солдати повісили 25-річного єврейського хлопця. Ще одного на вулиці Виконкомівській (навпроти дому №16). Всього цього дня були повішені в різних місцях міста 4 євреї [5, 57].

В середині жовтня 1941 року член команди №6 Гевер отримав від доктора Крега наказ убити у Дніпропетровську пацієнтів психіатричної лікарні Ігрень. В цей час там на лікуванні знаходилося близько 3000 чоловік, серед яких були жінки і діти. Німці організували на території лікарні табір для військовополонених, звівши разом жіноче і чоловіче відділення. Гевер ще з трьома офіцерами гестапо поїхав до лікарні для того, щоб вибрати відповідне місце для розстрілу. Цим місцем став протитанковий ров недалеко від психіатричної лікарні. Через кілька днів він знову поїхав до лікарні для переговорів з головним лікарем про отруєння хворих. Директор лікарні почав спільну роботу з фашистами і дав згоду на вбивство пацієнтів. Першими були убито 40 психічно хворих жінок. Їх відвели в неопалювальне приміщення, роздягли догола і зробили ін'єкції отрутою. Навіть несвідомі зрозуміли, що їх убивають. У палаті лунали стогони, крики, благання про пощаду. Пацієнтів убивали введенням внутрішньо наркотичних речовин, спирту, стрихніну і скипидару, інсуліну. Робила подібні уколи медсестра. Надалі постійно проводилось отруєння хворих шляхом введення цих речовин. Трупотруєних закопували до ям, по 20-25 осіб в кожну. Їх(ям) було 15 глибиною 70-80 см.

У грудні 1941 р. гестапо запропонувало головному лікарю Гончарову зібрати хворих, що залишилися, в одному місці за територією лікарні для розстрілу. За його наказом 200 хворих чоловіків і жінок були зібрано в одному з неопалювальних приміщень лікарні, роздягнено і замкнено в очікуванні прибуття команди гестапівців. Хворі пробули в приміщенні ніч, і до ранку з цієї групи замерзло 40 чоловік. Хворих розстрілювали у 200 метрах на схід від лікарні, в районі нового кладовища.

Всього на території лікарні було вбито 1300 хворих. Окрім цього, був розстріляний весь єврейський медичний персонал лікарні [11, 2-3].

З 24.11 до 30.11 в Дніпропетровську було вбито 1026 євреїв (включаючи хворих лікарні «Ігрень») [21, 223].

В лютому 1942 р. у Дніпропетровську залишалося тільки 922 євреї (702 у самому Дніпропетровську та 220 в Амур-Ніжньодніпровську). Вони були розміщені у робочому таборі на території Федосіївських казарм і в 1943 р. розстріляні. А до 7 червня 1942 р. за німецькими даними в Дніпропетровську залишилося всього 379 євреїв [16, 26].

У лютому 1943 р. на розі вулиць Тиха і Каретна були повішені три двадцятирічні хлопці з Амур-

Нижньодніпровського району. Їхні трупи були зняті тільки на п'ятий день [14, 56]. У Дніпропетровську був так само табір для євреїв, які приховували свою національність або чийо національність фашисти не змогли довести; ув'язнених цього табору в основному використовували для заготівлі дров. Загальне число євреїв, знищених у Дніпропетровську, можна назвати лише приблизно: це більш ніж 30 тисяч чоловік. За даними актів державної комісії, близько 29500 чоловік [6, 51]. За даними доктора Цві Харкаві, який спирається на аналіз німецьких джерел, 55000 [26, 90].

У Дніпродзержинську, де в 1939 р. проживало 4900 євреїв, більшість устигла евакуюватися, 258 чоловік, що залишилися, були знищені в бараках заводу ім.Дзержинського. По слідах цих злочинів державною комісією по розслідуванню злочинів нацистів було складено у листопаді - грудні 1943 року 2 акти. В актах вказана більш висока цифра жертв-1059 (хоч не вказувалась національність - вони всі названі радянськими громадянами).Відома точна цифра знищених радянських дітей-96 [6]. Розстріли почалися відразу ж після окупації німцями Дніпродзержинська 22 серпня і продовжувалися 23 і 24-го. На території колгоспу «Жовтнева революція» було розстріляно до 200 чоловік. 22 серпня 1941 р. біля школи №15 по Республіканській вулиці - вбито 15, у другому Республіканському провулку двір дому №33 - ще 200, по вулицях Максима Горького, К. Цеткін, Маяковського, Куйбишева -150. У вересні 1941-го у Тритузнянському глиняному кар'єрі - вбито 20 чоловік, серед яких було 2 підлітки та дві жінки з грудними дітьми. Протягом 1941-1943 років на території Баглійського коксохімічного заводу в південно-західній частині в каналізаційній каналі вбито 305 чоловік, у тому числі й діти. В акті є дані, що частина розстріляних були євреями. 18 жовтня 1943 року у дворі 3-й лікарні німецькі недолюдки розстріляли 5 чоловік, по Лікарняній вулиці, у дворі дому №40-6 чоловік і у дворі дому №38-5 чоловік.

В м. Нікополь Дніпропетровської області німецькі війська ввійшли вже 17 серпня 1941 р. Відразу ж почалася реєстрація єврейського населення, нашивання 6-кутних зірок на спині, а у вересні - жовтні масове знищення 4-м спецзагоном понад 8-ми тисяч чоловік, з яких більш 2-х тисяч дітей. 3-го жовтня 8-й полк 1-ої бригади СС розстріляв 130 і 5-го жовтня - 570 євреїв [24, 304]. Розстріли проводилися на виїзді з Нікополя до Дніпропетровська, в глибокому яру і протитанковому рові. В цьому місці були розстріляні сім'ї: Меєрови, Манзони, Епштейни, Мусарські, Льовіни, Маріки, Ходаки, Тов, Свірські, Варшавські, Бакст і ін.

20 вересня 1-а моторизована бригада СС перемістилася в район Нікополя із завданням охорони дороги Кривий Ріг –Нікополь, охорони шахт у м. Марганець і Шолохове. 21-го жовтня ремонтний взвод 1-ої мотопіхотної бригади СС розстріляв у селі Шолохове 191 єврея [22, 49]. Одночасно з охоронними ними були проведені розстрільні акції «по військовому звичаю», загальна кількість жертв яких склала 152 людини [21, 269]. Після знищення більшості корінного єврейського населення німці взяли за біженців.28-го лютого в Нікополі було вбито 20 євреїв з Кам'янки-Дніпровської

(Запорізька область), 24-го березня в місті загинуло ще декілька сотень чоловік [22, 90].

В актах державної комісії стоїть цифра 8000 загиблих, але не зазначена національність убитих. Окрім цього вказано, що було замучено ще 176 чоловік [7].

Нікопольчани - євреї, що вирвалися з оточення і прийшли в місто, були розстріляні поліцейськими [13, 32, 33].

На закінчення можна зробити висновок, що Голокост на Дніпропетровщині, як і в усій Східній Україні, мав

ряд особливостей : тут поголовно в усіх євреях нацисти бачили комуністів - опір радвлади; після усного указу Гімлера від 12.08.41 почалося поголовне знищення єврейських жінок та дітей, «щоб не було проблеми месників»; на відміну від західних районів, не створювалися гетто, а окупанти відразу приступали до масових акцій знищення євреїв; німці ретельно маскували сліди злочинів (висаджували дерева на місцях масового розстрілу в Дніпропетровську, використовували шахти в Кривому Розі тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

- Арад.И. Знищення євреїв в роки німецької окупації (1941-1944) // Яд Ва-Шем, Ієрусалим, 1992г.
 Архів Яд Ва-Шем, ф.03/6898, касета №033 с/2356.
 Там же, ф.03/989, касета №33 с/2791.
 Там же, ф.7021, оп.7, Ц.Хр., №66.
 Там же, ф.М 33/634.
 Там же, ф.М 33/636.
 Там же, ф.М53/262.
 Там же, ф.Р21.1/21.
 Там же, ф.Ш558с, д.13.
 С.Басс. Особливості Голокосту в Дніпропетровську (25.08.1941-25.10.1943) та проблеми увічнення пам'яті його жертв. Проблеми Голокосту в Україні. Дніпропетровськ, 2002.
 Будяк А.К. Свідчення. /Архів автора./
 Волошина Е.І. Свідчення. /Архів автора./
 Гросман Х. Євреї в історії Нікополя. Нікополь, 2003.
 ГАДО, ф.268, оп.3, д.99.
 ГАДО, ф.2276, оп.1, д.28.
 ГАДО, ф.2276, оп.1, д.1789.
 ГАДО, ф.2311, оп.2, д.27
 Історичний міський музей Кривого Рогу, експонат №1306.
 Історія застерігає. Трофейні документи про лиходійства німецько-фашистських загарбників і їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. -Київ, 1986.
 Круглов А. Катастрофа Українського єврейства 1941-1944г. Харків: «Каравелла», 2001.
 Круглов А. Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941-1944 роках, Київ: Інститут Іудаїки, 2002.
 Круглов А. Хроніка Голокосту в Україні 1941-1944. Українська бібліотека Голокосту. Дніпропетровськ, 2004.
 Круглов А. Енциклопедія Голокосту. Єврейська енциклопедія України. Київ, 2000.
 Леонідов Л. Нацистський антисемітизм і Катастрофа. Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Збірка. Київ 2000.
 Фаримец А. Документи Державного архіву Дніпропетровської області як джерело з історії Голокосту в Дніпропетровському регіоні. Дніпропетровськ, 2005.
 Хархаві Цві. Єврейська община Дніпропетровська від її заснування і до цього дня. Бібліотека Яд Ва-Шем, Т-05030.
 Шмитс А.Л. Свідчення. /Архів автора./

Р.В.МАРЧЕНКО

ПРОЕКТИ НОВОГО ОСНОВНОГО ЗАКОНУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: 90-ті РР. XX ст.

Марченко Руслан Володимирович – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Полтавської філії приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Прийняття у «конституційну ніч» (27-28 червня 1996р.) нової Конституції України є однією з найвизначніших подій в українській історії новітньої доби, що відкрило перспективи подальшої розбудови суверенної і незалежної, демократичної і правової,

соціальної держави, формування досконалого громадянського суспільства, широкої інтеграції України до європейського співтовариства. Актуальності проблеми додає необхідність аналізу, систематизації та збереження документів, що відносяться до конституційного процесу

в Україні новітньої доби, насамперед конституційних проектів 90-х рр. ХХ ст.

У сучасній історіографії піднята нами тема висвітлена поки щонадто недостатньо. Дослідник В.П. Авсеєвич у своїй кандидатській дисертації використав 15 різних конституційних проектів [1, 7], проте ним не зроблено їх ґрунтовного аналізу з необхідною систематизацією, узагальненням та порівнянням. У збірнику документів «Конституція незалежної України» опубліковано тексти лише 5 конституційних проектів [4, 121-317, 5, 53-140]. У праці «Історія української Конституції» упорядники зробили спробу порівняти між собою кілька проектів Основного Закону, розглядаючи нову Конституцію України у контексті становлення правової держави [2, 279-437]. Деякі конституційні проекти були опубліковані на сторінках періодичної преси чи побачили світ окремими брошурами без будь-яких коментарів та пояснень.

Наше завдання – спираючись на опубліковані тексти найбільш помітних конституційних проектів, дати загальний огляд їх структури, стисло охарактеризувати вищі органи влади та виокремити положення, що сприяють інтеграції нашої держави до європейського співтовариства.

Матеріали даного дослідження були апробовані на науково-практичній конференції «Перспективи Європейської інтеграції України», яка відбулася 27 березня 2007р. у Полтавській філії приватного вищого навчального закладу «Європейський університет» [11, 4].

Конституційними комісіями України протягом 1991-1996 років було розроблено 5 редакцій проекту нової Конституції України, які вносилися на всенародне обговорення та на розгляд українського парламенту.

Проект Конституції України в редакції від 1 липня 1992 р. (винесений на всенародне обговорення) складався з преамбули і 10 розділів, що об'єднували 21 главу й 258 статей. Окремо виділявся варіант однопалатного парламенту (окрема глава із 43 статей) [4, 121-194]. За проектом Конституції законодавчу владу в Україні мали здійснювати Національні Збори, що складалися із двох палат: Ради Депутатів (350 депутатів, обраних на 5 років по одномандатних округах) і Ради Послів (по 5 послів від кожної області, Республіки Крим та міста Києва) (ст.ст. 127-128 проекту). Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади, що обирається народом на 5 років (ст.175). Кабінет Міністрів (Уряд) України підпорядковується Президенту України, перед ним відповідальний і в своїй діяльності керується його програмою та рішеннями (ст.190).

Після всенародного обговорення Конституційна комісія підготувала новий проект Конституції України у редакції від 27 травня 1993р., що складався з преамбули і 12 розділів, які об'єднували 22 глави й 231 статтю. Також окремо виділявся варіант однопалатного парламенту [4, 195-263]. За цим проектом Конституції законодавчу владу в Україні мала здійснювати Всенародна Рада, що складалася з двох палат: Державної Ради (200 депутатів, обраних на 5 років по одномандатних округах) і Ради Територій (по 3 депутати від кожної області (землі), Республіки Крим та міст Києва й Севастополя) (ст.ст. 103-104 проекту). Президент України є главою держави, що обирається народом на 5 років (ст.142),

Кабінет Міністрів підпорядковується Президенту України (ст.155).

За підсумками обговорення проекту Конституції України на сесії Верховної Ради України Конституційною комісією було підготовлено вже третій проект Основного Закону у редакції від 26 жовтня 1993р. Структура документа істотних змін не зазнала, крім вилучення положень щодо двопалатного парламенту [4, 265-317]. За цим проектом законодавча влада належала Верховній Раді України у складі 450 народних депутатів, що обиралися строком на 4 роки (ст. 98 проекту). Президент України є главою держави (ст. 131). Кабінет Міністрів проголошувався вищим органом у системі виконавчої влади України (ст.143). Проект Конституції України у редакції від 26 жовтня 1993р. також був винесений на всенародне обговорення.

Наступний, четвертий проект Конституції України з'явився аж через 2 роки, в редакції від 15 листопада 1995 р. (Тривала перерва у конституційному процесі була обумовлена достроковими парламентсько-президентськими виборами в Україні 1994р.) Новий проект Конституції України у редакції від 15 листопада 1995р. складався з преамбули, 12 розділів та 159 статей [5, 53-94]. Законодавчу владу в Україні мали здійснювати Національні Збори, що складалися з двох палат: Палати депутатів (220 депутатів, обраних на 4 роки прямими виборами) і Сенату (по 3 сенатори від кожної області, Автономії Крим, міста Києва та 2 сенатори від міста Севастополя, обраних на 4 роки непрямыми виборами) (ст. ст. 73-74 проекту). Президент України є главою держави, що обирається народом на 5 років (ст.ст. 103-104). Кабінет Міністрів України – орган виконавчої влади, що утворюється на строк повноважень Президента України (ст.ст. 113, 115).

Після доопрацювання вищезазначеного проекту у Конституційній комісії з'явився новий, п'ятий проект Конституції України у редакції від 24 лютого 1996 р., що складався з преамбули, 15 розділів та 162 статей [5, 99-140]. В організації вищих органів влади істотних змін не відбулося, окрім збільшення кількості депутатів у Палаті депутатів Національних Зборів України до 370 (ст. 73 проекту) та заміні способу виборів до Сенату з непрямого на прямий (ст. 74).

Взявши за основу останній проект Конституції України, Тимчасова спеціальна комісія, що була створена у Верховній Раді України під керівництвом М.Д.Сироти, подала на розгляд парламенту доопрацьований проект Основного Закону, що й був прийнятий 4 червня 1996р. у першому читанні. Структура документа зазнала змін: двопалатні Національні Збори замінили на однопалатну Народну Раду, додатково внесено 12 нових статей, суттєво змінено 29 статей, доповнено зміст 54 статей [7, 5-10]. Саме цей, прийнятий у першому читанні, проект Основного Закону після ретельного доопрацювання через кілька тижнів стане новою Конституцією України.

Серед інших конституційних проектів 90-х рр. ХХ ст., які мали істотне значення, слід виділити проект конституційного закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» від 3 грудня 1994р., що трансформувався через півроку у так звану Малу Конституцію України – Конституційний Договір між

Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995р., який прискорив прийняття нової Конституції України [3, 5-8].

Заслужують на увагу і ряд проектів Конституції України підготовлені політичними партіями, в яких відбивалися різні погляди щодо розбудови Української держави. Майже протилежними за змістом є конституційні проекти від КПУ [10, 3, 9-14] та КУН [8, 9-12]. А в проекті Конституції (Основного Закону) України від СПУ відоме гасло «Вся влада – Радам!» замінено на «Влада - Голові Верховної Ради України» [6, 5-8]. За проектом Соціалістичної партії України 1995р. Голова Верховної Ради є главою держави і виступає від імені народу України, обирається всенародним голосуванням строком на 5 років (ст. 39). (До речі, в цей період посаду Голови Верховної Ради України обіймав лідер СПУ О.О. Мороз, тому зрозумілі бажання соціалістів надати саме цій посадовій особі найвищі повноваження в державі.) Разом із тим проект соціалістів містив багато раціонального : Україна уявлялася демократичною республікою, в якій діє принцип верховенства права. Органи державного управління та місцевого самоврядування, посадові особи мали здійснювати свої права за принципом «дозволено тільки те, що визначено законом». Громадянам України держава гарантувала безкоштовну освіту, медицину, житло, недоторканість приватної власності тощо [9, 4].

Проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що прийняття Конституції України відбулося через тривале політичне узгодження конституційних проектів, численних політичних комбінацій, принципової позиції Президента України, зваженості українського парламенту та особливостей вітчизняної політико-правової думки. Принципи

поділу влади, верховенства права, визнання людини найвищою соціальною цінністю та інші, які закладалися в проектах Основного Закону та втілені в Конституції України є дієвим механізмом інтеграції нашої держави до європейського співтовариства.

Нагальною потребою сьогодення є необхідність внесення змін до Конституції України щодо вдосконалення місцевого самоврядування, які б передбачали :

утворення виконавчих органів районних та обласних рад з переданням їм повноважень відповідних місцевих державних адміністрацій;

покладання повноважень керівника виконавчого органу місцевих рад на голову відповідної ради;

збільшення терміну повноважень депутатів Верховної Ради АРК, сільських, селищних та міських голів із 4 до 5 років;

ліквідацію районних державних адміністрацій;

обмеження повноважень облдержадміністрацій здійснення контролю за додержанням законів місцевими органами виконавчої влади, які підпорядковуються центральним органам виконавчої влади, та налагодження взаємодії місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування;

прийняття законів щодо визначення мінімальної частки від податків і зборів, які спрямовуються на формування доходів місцевих бюджетів та ін.

Відповідно до цих конституційних змін, організація місцевого самоврядування в Україні буде відповідати європейським стандартам, а отже, й наша держава ширше інтегрується до європейського співтовариства.

Грунтовні дослідження євроінтеграційних положень в українському конституціоналізмі є перспективою подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авсеєвич В.П. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990-1996рр. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 19с.
2. Історія української Конституції / Упорядники А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – 464с.
3. Конституційний закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» : Проект // Україна молода. – 1994. – 3 грудня. – С. 4-5.
4. Конституція незалежної України : У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Право. Укр. Правнича Фундація, 1995. – Кн. І. : Документи, коментарі, статті. – 398с.
5. Конституція незалежної України : У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Право, 1997. – Кн. II., Ч. 1. : Документи. Статті. – 278с.
6. Конституція (Основний Закон) України : Проект/ Під заг. ред. В.О. Кудіна // Товариш. – 1995. – N 43(161) жовтень. – С. 5-8.
7. Конституція України : Проект доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією, створеною відповідно до Постанови Верховної Ради України від 5 травня 1996р. за N 169/96-ВР // Голос України. – 1996. – 28 травня. – С. 5-10.
8. Конституція України (Основний Закон) : Проект (остаточна редакція), затверджена Головним Проводом Конгресу Українських Націоналістів 28 січня 1995р. // Шлях перемоги. – 1995. – 11 березня. – С. 9-12.
9. Марченко Р. Магістральний напрям діяльності СПУ //Трудова Полтавщина. – 2007. – 20 квітня. – С.4.
10. Проект Конституції України поданий членами Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проекту Конституції України від фракції Верховної Ради України «Комуністи за соціальну справедливість та народовладдя» // Голос України. – 1996. – 23 травня. – С. 3, 9-14.
11. Радченко О. На шляху до Європейської інтеграції // Трудова Полтавщина. – 2007. – 20 квітня. – С.4.

ФІЛОСОФІЯ

С.Ш.АЙТОВ

ИСТОРИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Айтов Спартак Шалвович - доцент кафедры философии и социологии Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна, кандидат исторических наук

Историческая антропология - это научная дисциплина изучающая ментальность, повседневную жизнь и социальную структуру общественных групп и обществ прошлого. Основы ее были созданы во Франции в 1930-х годах, а в последующем получили развитие в исследованиях историков Франции, Италии, США, СССР и России, других стран. Значительный вклад в достижения этой новой науки внесли, в частности, М. Блок, Л.Февр, Ж.Ле Гофф, К.Гинзбург, Н.З.Дэвис, А.Я.Гуревич, А.Ястребицкая.

Проблемой работы является изучение междисциплинарной матрицы (когнитивной основы) исторической антропологии. Цель работы состоит в анализе научного взаимодействия исторической антропологии науками социально-гуманитарного универсума, в частности филологией, этнопсихологией, теорией цивилизаций, глобалистикой, геополитикой. Отдельные аспекты научного диалога исторической антропологии с гуманитарными науками рассмотрены в частности в работах П.Берка [3], А.Я.Гуревича [6], А. Ястребицкой [23].

Актуальность работы заключается в изучении когнитивного взаимодействия исторической антропологии и социально-гуманитарных наук на системном уровне; при этом указанные научные дисциплины рассматриваются как элементы целостной системы социально-гуманитарного познания.

Научное взаимодействие исторической антропологии и филологии нашло отражение в творчестве М. М. Бахтина, Д. С. Лихачева, Ю. М. Лотмана, знаковых представителей филологической науки второй половины XX в..

Значительный объем историко-антропологических изысканий содержит один из основных научных трудов М. М. Бахтина, посвященный анализу творчества Ф.Рабле, народной культуры Средних Веков и Возрождения. Открытие значимости и содержания культуры и повседневности смеха определенно относит этот аспект изысканий М. М. Бахтина к сфере исторической антро-

пологии. Ученый одним из первых указал на большую распространенность и влияние, социокультурное и социально-психологическое, смеховой культуры в позднем Средневековье и Ренессансе [2, 6-7]. Творчество Ф. Рабле М. М. Бахтин рассматривал как репрезентативное отражение и проявление смеховой культуры Средних Веков, подчинявшей и регламентировавшей в определенные периоды времени жизнь целых городов и провинций Европы.

Образы материально-телесного низа и телесной жизни явились, по мнению исследователя, фундаментом некоторой эстетической концепции [2, 23-24], через призму которой человек позднего Средневековья «видел» целостный мир и его отдельные явления. Это своеобразное мировидение М. М. Бахтин назвал «гротескным реализмом», вызвавшим к жизни такие формы «празднично-бытового поведения, как зрелища и смеховые действия праздника дураков, шаривари, карнавалы, дьяблерии, мистерии, фарсы и др.» [2, 33].

Филологические исследования Д.С. Лихачева были сфокусированы на изучении литературы, духовного мира, истории культуры русского Средневековья. Ученый трактовал русскую литературу Средних Веков как часть, но не как отражение истории Руси. Человек и его личность должны быть, по мысли Д. С. Лихачева, в центре изучения гуманитарных наук [9, 259]. Указывая на «отсутствие человека» в современных ему исторических исследованиях, Д. С. Лихачев обращает внимание на необходимость «... появления нового направления в исторической науке – истории человеческой личности» [9, 259] (фактически, исторической антропологии).

Значимым для теоретических подходов Д. С. Лихачева являлось положение о необходимости изучения социально-культурного и социально-психологического контекста литературных произведений, что объективно ориентирует литературоведов на исследование историко-антропологических тем и сюжетов [10, 10-12],

[8, 189]. Этот концепт нашел воплощение и в работах Д.С.Лихачева, посвященных изучению древнерусской литературы, книжников и книжной культуры Древней Руси. С его точки зрения, ментальной основой литературы данной эпохи является ощущение книжниками и мыслителями величия и значимости мира. В мышлении книжников Средневековья, по Лихачеву, преобладали индуктивные аспекты, стремление выводить все сущее из общих истин. Им также было свойственно интересоваться эмблемами и символами, что ученый рассматривает как отражение «многозначительного лаконизма», включающего также схематичное, упрощенное изображение в литературе личности.

Основной массив историко-антропологических подходов и методик Ю. М. Лотмана реализован в ходе изучения им русской литературы и социо-культурно-психологического контекста XVIII – первой половины XIX в.в. Важным для творческой «мастерской» ученого является концепт влияния образов искусства на бытовое поведение. По его мнению, представитель указанной эпохи выбирал себе определенный тип поведения, упрощавший и возводивший к некоторому идеалу его реальное бытовое существование. С точки зрения такого подхода Ю. М. Лотман трактовал социо-культурно-психологические феномены карт; карточной игры и театральности, значимые для понимания поведения, поступков и мировоззрения представителей российского культурного слоя XVIII – первой половины XIX в.в.[11], [12]. С точки зрения ученого, карточная игра с ее неопределенностью и непредсказуемостью является собой модель «поединка человека с судьбой» [13, 125], явившуюся «матрицей» видения мира и поведения российского дворянства указанной эпохи. Такую же роль играли театр и получившие общественный резонанс театральные: образы - роль поведенческих моделей и программ. По мнению Ю. М. Лотмана, в XVIII - начале XIX в.в. театр вторгся в жизнь, активно перестраивая бытовое поведение людей [13].

Историческая антропология и этническая психология являются динамично развивающимися, в общем массиве гуманитарных наук, научными дисциплинами и призваны изучать феномены массового сознания, соответственно, в прошедшие исторические эпохи и (главным образом) в современности. Значимость их, во многом, определяется объективной необходимостью в постоянном обновлении и углублении познаний сферы психических процессов («психосферы») народов и цивилизаций. Познания эти востребованы как науками об обществе и политикуме (социологией, этносоциологией, политологией, геополитикой и др.), так и социально-политической реальностью (аспекты политического поведения масс, эффективных средств их мобилизации, условий результативности политтехнологий и т. д.). Взаимодействие исторической антропологии и этнической психологии может существенно усилить собственно научный и прикладной потенциал каждой из них, что придаст импульс дальнейшему развитию всей гуманитаристики и существенно повлияет на политические и социально-культурные процессы в странах и регионах (в случае эффективного применения этого интегрированного социо-культурно-психологического знания). Вместе с тем проблемы определения и изучения такого взаимодействия, которое можно назвать «когнитивным диалогом», пребыва-

ют на периферии историко-научных и философско-научных исследований (хотя анализ некоторых сопредельных тем и имеет место в научной литературе)[18, 9-12].

Объективными условиями «когнитивного диалога» исторической антропологии и этнопсихологии является ряд сходных элементов их научного содержания и функционирования. Так, обе науки являются комплексными, междисциплинарными, ориентированными на изучение массовой психологии и ее проявлений, материализующихся в повседневной жизни, быте, традициях, социально значимом поведении и др. Общими являются также их смежные науки: социология, этнология, культурология, социальная психология. Сходны и их когнитивные идеалы-изучение человека и этноса (социума) - в контексте определенной эпохи, определенного исторического времени. Различия проявляются в разной «временной ориентации» исследований: на прошлое и, в основном, на современность.

Интеграция историко-антропологических и этнопсихологических исследований фактически происходит по ряду направлений научного поиска, среди которых можно отметить: изучение этнического самосознания; анализ восприятия этносами пространства и времени; реконструкцию видения этносами других этносов и реализацию культурного диалога между ними; выявление этностереотипов - устоявшихся представлений этноса об этническом окружении; значение психологических черт этносов для развития их «локальных цивилизаций».

Историко-антропологическое познание имеет большое значение для понимания особенностей и динамики «локальных цивилизаций». Рассматривая многостороннюю динамику развития цивилизационных общностей, протекающую одновременно с глобализационной динамикой (но разнонаправленно), следует обратить внимание на такие ее современные историко-антропологически ориентированные аспекты, как: тенденция расхождения в мировоззрении и морально-этнических приоритетах народов и политических элит Западной Европы и США, составляющих евроатлантической цивилизации; возрастающие осложнения в ассимиляции иммигрантов в странах Запада; углубление взаимонепонимания США и остального мира; упадок влияния западных рационалистских концепций познания и постижения мира (в западном и не-Западном регионах планеты), сопряженный со стремительным возрастанием иррациональных верований и учений; попытки создания не-западных универсалистских, глобализационных проектов.

Каждый из аспектов цивилизационной динамики представляет собой весьма сложный культурно-антропологический и социально-политический феномен. Так, расхождения в мировоззрении и морально-этических ценностей современных Западной Европы и США проявились в радикально различном видении их народами проблем защиты окружающей среды, смертной казни, борьбы с международным терроризмом (форм и методов), войны в Ираке. Европейцам оказались чуждыми догматическое мировосприятие [5, 77] и жесткая антиисламская риторика [5, 70] представителей политической элиты США, поддержанной значительной частью американского общества. В свою очередь, расхождение в мировоззрении и морально-этических ценностях (их содержании и приоритетах) оказывают существенное влияние и на рассогласование векторов геополитической

стратегии Европейского Союза и США, кардинальное изменение ориентиров их развития в последние годы [21, 35]. Историческая антропология может способствовать взаимопониманию частей европейско-атлантической цивилизации; западного и исламского миров [7].

Историко-антропологические подходы важны также для понимания сущности и направленности современных процессов глобализации. В частности для решения проблемы альтернативных западному глобалистских проектах, их содержании, потенциале и перспективах, культурно-антропологическом измерении. Анализируя динамику развития цивилизационных общностей, в связи с особенностями их «историко-антропологических матриц», в современности, можно указать на три альтернативы будущего мироустройства: мир, ведомый гегемоном; мир без гегемона; многополюсный мир, основанный на плодотворном диалоге цивилизаций.

Стабилизирующим и интегрирующим взаимодействие мирового общества фактором могут стать универсалистские проекты (или проект) не-западных цивилизаций, ориентированных на создание социокультурной и ценностной «матрицы», которую бы добровольно приняли, как основополагающую, все цивилизационные сообщества.

Подходы исторической антропологии познания могут быть эффективны и при изучении геополитических процессов и тенденций современности. Геополитика – это синтетическая наука, изучающая «пространственного человека», влияние пространства, географических факторов на особенности политических процессов, формирование политических систем [16, 9]. Влияние пространственных факторов на формирование национальной (американской) идентичности рассмотрено в частности американским ученым С.Хантингтоном [22]. Характерно, что в официальном дипломатическом документе, который посвящен изучению современных тенденций геополитики, содержится немало ссылок на историко-антропологические и социально-психологические характеристики народов современного мира [19, 62, 93].

Анализируя значение исторической антропологии для развития всей системы социально-гуманитарных дисциплин можно прийти к выводу, что данная наука выполняет в ней роль одного из ключевых элементов.

Изучение ментальности, структур повседневной жизни и социально-культурных парадигм, возникающих на основе последних, позволяет лучше понять причины и закономерности развития различных аспектов культуры и общества. В частности, литературы и ее влияния на социум, этнической психологии народов, цивилизационных общностей, процессов глобализации и геополитической динамики.

Важной когнитивной чертой исторической антропологии (и интеллектуальной истории в целом) является ее ориентация на понимание и объяснение исторического процесса в гуманитарном и социальном измерениях (в этой связи показательна монография классика исторической антропологии Ф. Броделя «Материальная цивилизация...» [4]), а «понимание всегда выступает как представление смысла определенных систем» [20, 221].

Эффективное постижение истории и ее отдельных аспектов в значительной степени определяется междисциплинарным характером исторической антропологии, ведущей активный когнитивный диалог с гуманитарными, социальными, естественными (индивидуальная психология, антропология, география) науками. Именно междисциплинарность данной научной дисциплины, как и других наук, является «реальным и существенным фактором ее развития» [1, 18].

Интересно отметить, что динамичное развитие исторической антропологии в 1950-х -1980-х гг. совпало с существенными сдвигами в проблематике методологии и философии науки. В работах Т.Куна, П.Фейерабенда, Д. Холтона и др. исследователей изучение социально-культурных, социально-психологических (и историко-антропологических) факторов динамики научного знания заняло видное место [14, 15]. Изучение исторической антропологии мировоззрений, ценностей, ментальных аспектов социальной и культурной динамики коррелирует с концепцией М. Полани о личностном измерении научного познания [15].

Научная многоаспектность и познавательно-аналитический потенциал исторической антропологии объективно придает актуальность изучению ее содержания, когнитивного диалога с другими науками, применению ее подходов для исследования сложной проблематики социально-гуманитарных наук и философского познания.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арпинов В.И. [выступление] :Круглый стол по обсуждению книги В.С.Степина «Теоретическое знание»// Вопросы философии.-2001.-№1.-с.17-19
- Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса.- М.:Художественная литература, 1965 – с.454.
- Берк П. Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение.-2005.-№5-с.64-91
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм: в 3-х т. – М, 1986, 1988,1992
- Васильев Л. Девятая симфония Эдварда Саида // Азия и Африка сегодня. - 2004. - №2.-с.65-72
- Гуревич А. Я. История в человеческом измерении // Новое литературное обозрение.-2005.-№5.-с. 38-64
- [Линч М.] От конфронтации к диалогу // Азия и Африка сегодня. - 2004.- №4.- с.20-25
- Лихачев Д. С. Задачи текстологии // Лихачев Д. С. О филологии.-М.: Высшая школа, 1989.-с.173-203
- Лихачев Д. С. О культуре // Лихачев Д. С. Заметки и наблюдения. – М.: Художественная литература, 1989.-605с
- Лихачев Д. С. Своеобразие исторического пути литературы X – XVII вв. // Лихачев Д. С. О филологии М.: Высшая школа, 1989.-с.128-172.
- Лотман Ю. М. О Хлестакове // Лотман Ю. М. В школе поэтического слова. Пушкин, Лермонтов, Гоголь – М.: Просвещение, 1988.-с.293-324

- Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. – М.: Книга, 1987.-с.336
- Лотман Ю. М. Тема карт и карточной игры в русской литературе начала XIX в. // Труды по знаковым системам.- Тарту.: ТГУ. - том 7., 1975.-с.120-130
- Огурцов А.П. Страстные споры о ценностно-нейтральной науке// Лэйси Х.А. Свободна ли наука от ценностей? .-М.: Логос, 2001.-с.8-34
- Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии.-М.: Прогресс, 1985.
- Петров В.Л. Геополитика России. –М.: Вече, 2003.-463с.
- Попов В. Исламский фактор в мировой политике // Азия и Африка сегодня. – 2004.- №1.- с.9-13.
- Пушкарёва Н, Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности»// Этнографическое обозрение. - 2004. -№5.-С. 3-16.
- Современный мир и Россия //Международная жизнь.-2007. - №1-2. – с.50-94
- Теория познания.- в 4-х томах.- т.2// под ред. В.А. Лекторского и Т.И.Ойзермана .- М.: Мысль, 1991.- 475с.
- Тодд Э. «Мы возвращаемся в реальный мир» [интервью] // Свободная мысль - XXI. – 2004 - №7. – с.33-37
- Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. –М.: АСТ, 2004.- 635с.
- Ястребицкая А. Л. Повседневность и материальная культура Средневековья в отечественной медиавистике // Одиссей. – М.: Наука, 1991.-с.84-102.

Н.М.МУСАЕВА

СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА СУФИЗМА

Мусаева Нигар Муфараджевна – доцент кафедры философии и политологии Днепропетровской государственной академии строительства и архитектуры, кандидат философских наук

Зачастую арабо-мусульманская философия, и в частности суфизм, практически не дается в современных учебных пособиях по философии. Обратиться к теме суфизма стоит не только потому, что это одно из интересных философско-религиозных учений, но и потому что идеи суфизма получали и получают практическую реализацию в странах и регионах, где исповедуется ислам. Суфийские шейхи очень часто возглавляли освободительные войны (Имам Шамиль, Абд-Аль-Кадир). Также без изучения суфизма практически невозможно получить ясное представление об арабо-мусульманской философии. Теоретики суфизма также оказали очень большое влияние на восточную литературу. И поэтому стоит рассмотреть суфизм изнутри, постичь его сущность. В данной статье будут затронуты гносеология и психология суфизма.

Итак, мусульманский мистицизм или суфизм удивительно последователен и целостен не только в логическом чередовании теоретико-познавательных идей и различных этапов совершенствования человека, но и в соответствии философско-теоретического суфизма его религиозно-культурной стороне. Суфийское учение изначально антропоцентрично: ему присущ глубокий анализ мельчайших движений души человека, скрытых мотивов его поступков, внимание к личному переживанию и внутреннему осознанию религиозных истин.

Следует отметить, что человек не становится суфием, просто записавшись в школу суфизма и присутствуя на встречах суфиев.

Искателю следует добиваться успеха в практике суфизма, а именно: стремиться очистить себя, чтобы

в его поведении проявлялись качества совершенного человека, а его внутреннее бытие обрело божественные свойства [6, 27-28].

Ступени суфизма, через которые должен пройти ученик (мюрид) и которые по сути дела отображают гносеологию суфизма, т.е. соответствуют неким ступеням познания, таковы:

Первая ступень этого учения - шариат - представляет собой комплекс юридических норм и правил поведения (фикх). Согласно предписаниям Корана и Сунны пророка Мухаммада, постижение и соблюдение этого комплекса обязательно для всех мусульман.

Одна из суфийских молитв гласит: «О Аллах! Если я поклоняюсь тебе из желания попасть в рай - лиши меня рая! Если я поклоняюсь тебе из страха попасть в ад - накажи меня адом! Если же я поклоняюсь тебе из чистой любви - поступай со мной как пожелаешь!»

Чистая бескорыстная любовь к Богу один из основополагающих принципов тариката – второй ступени на «Пути к Всевышнему». Тарикат требует от верующего, ступившего на этот путь аскезы и отрешенности, преданного смирения Аллаху через постоянные молитвы и размышления. Человека, вступившего на этот путь, называют суфием, дервишем, факиром или мюридом. Для постижения божественной истины он практикует мистические упражнения (маулиды, зикры, радения и др.), затворничество, усмирение плотских страстей, достигаемое соблюдением поста и отказом от чрезмерного употребления пищи и т.д. [3, 185]. С помощью тариката человек, стремящийся к духовному очищению и ощущавший в себе склонность к религиозной практике,

вступал на путь размышлений и психофизических упражнений, чтобы интуитивно познать истинную, божественную реальность (ал-ханика) и свою сопричастность ей.

На этом пути развития тарикат был методом постепенного овладения сущностью созерцательного суфизма через получаемый духовный опыт («стоянок») макама в едином сочетании с психо-экстатическими состояниями (ахвал). В середине XII в. в Хорасане на базе обителей-кружков с устойчивым составом учеников образован и затем широко распространился по всему мусульманскому миру институт «учитель» (шейх, муршид, пир) – «ученик» (мурид, мюрид).

Центральной фигурой этого сообщества был наставник, которому ученик беспрекословно подчинялся как единственному проводнику по мистическому пути познания. Прохождение тариката требовало специальных знаний. Потому уже в ранние эпохи устанавливается обычай, по которому всякий, кто желает посвятить себя этому образу жизни, должен был избрать себе духовного наставника, носившего титул шейх или пир, человек, вступавший под начало шейха, назывался мюрид (от арабского сл.арида – «желать»), «желающий», в сущности, «вручивший свою волю» (ирада) своему шейху. Мюрид обязан абсолютно покориться воле шейха [1, 40]. Шейхи и их ученики полагали, что на пути самосовершенствования постигают нечто подсознательное, то есть Истину, или, что для них было равнозначным, – Бога. Между тем они учились управлять подсознанием у себя и других. Согласно многовековой традиции, шейху прежде всего надлежало превратить душу мюрида в «чистый лист бумаги», смыть все, что было начертано прежней жизнью [7, 50]. И вот для этого шейх давал им какое-либо задание, которое должно быть исполнено. Когда к одному известному шейху пришел юноша, бывший сыном богатых родителей, то шейх как первую работу поручил ему сбор подаяний на улицах. Юношу все в городе знали как человека богатого, и это занятие должно было показаться ему особенно трудным и унижительным. Унижение должно было расправиться с остатками гордыни [7, 60]. Шейх поручает мюриду множество упражнений, поститься, бодрствовать по ночам, читать Коран, поручал проводить дни в медитации и молитвах. Постепенно упражнения начинали приобретать иной характер. Шейх перестраивал мышление мюрида на мышление образное, символическое и начинает вновь вырабатывать в нем упорство и волю, способные преодолеть любое препятствие. Когда шейх видел, что уже ничему новому мюрида научить не может, он давал ему так называемое иджаза – «разрешение» и отпускал его, предоставляя ему самому собрать вокруг себя учеников и продолжать традиции своего учителя [11, 224]. На этом этапе тарикат был школой обучения. Это – особая, частная разновидность общей системы мистического пути (тарик, сулук) с присущим только ей нормативными приемами физических, аскетических и духовно-религиозных упражнений и практики, а также соответствующими ритуалами инициации, посвящения и инвеституры, регламентом образа жизни [4, 224]. Суфийский путь мистического познания, постижение которого определяется в значительной степени темпераментом индивидуума и врожденной одаренностью,

считается что существует только для избранных. Суфии отождествляют экстатический транс с потерей сознания при единении с божеством. В суфийских орденах этот экстаз или подобное трансу состояние называется хал, настоящий хал, в строго суфийском смысле этого слова означает непрерывный ряд озарений, испытывая которые суфий движется к следующей стадии (макам) навстречу конечной цели совершенства.

Поскольку введен образ странствия как ранее было отмечено, то совершенно естественно вводится и образ стоянок на пути. Стоянки эти обозначаются термином макама, обоснованным стихом Корана (XXXVII, 164). «И нет из нас {никого}, у кого не было бы известного места {стоянки}». Каждый из этих макамов представляет собой известное психическое состояние, свойственное данному этапу.

Началом пути, первой стоянкой считается тауба («покаяние»), т.е. решимость порвать с обычным формальным отношением к шариату и отдаться самоусовершенствованию. Это акт духовного обращения, имеющий для путника исключительное значение. Если в шариате тауба означает сознание греха, раскаяние, желание не повторять этого греха, то в суфийском понимании понятие это углубляется. Изменяется ориентировка человека, наступает полное обращение его помыслов к Богу [1,36].

В начале своего искания и обращения (к Богу) познавший приближается к нему с помощью богоугодных дел и послушания. Когда же он овладевает ими в полной мере и достигает в них совершенства, его озаряет свет истинного пути, к нему приходит божественное попечение, его охватывает божественное покровительство, и он начинает созерцать сердцем своим величие своего Господина, размышлять о творении Создателя и извечности Его милости [12, 142].

Вторым этапом или второй стоянкой признают вара («осмотрительность»). Наиболее характерная черта этого этапа – крайняя скрупулезность в различении дозволенного (халал) и запретного (харам). Пророк Мухаммад говорил: «Главное в вашей религии – осмотрительность».

Эта осмотрительность ведет к третьему этапу так называемому зухд («воздержанность»). Здесь возможны разные оттенки: воздержание от греха, от излишка, от всего, что удаляет от Бога, от всего преходящего [1, 36].

Существует лишь воздержание от дозволенного, ибо отказ от запретного или сомнительного – религиозная обязанность. Воздерживающиеся делятся на три категории. Одни из них – это начинающие, то есть чьи руки очистились от собственности, а сердца – от того, чем обладали руки. Следующая категория воздерживающихся – достижение совершенства в воздержанности.

Третья категория – это люди, которые познали и удостоверились в том, что, будь вся мирская жизнь для них дозволенной собственностью, за которую у них не потребуют отчета в будущей жизни и которая ничуть не уменьшит их положения в глазах Аллаха, они все равно воздержатся от нее исключительно ради Аллаха.

Воздержание предполагает принятие и добровольное предпочтение бедности [12, 145]. Четвертый этап – факр («бедность»). Первоначально это добровольное обречение себя на нужду, обет нищеты, отказ от земных благ, выте-

каючий як следствие із послідовально проведеного воздержання. В світлі изречення пророка Мухаммада («Нищета – моя гордість»), факр уже розуміється не тільки як матеріальна бідність, а як свідомість своєї нищоти перед Богом, т.е. свідомість неіменності нічого свого, що не випливає з Божого до психічних станів включительно [1, 37].

«Бідні діляться на три категорії. К першій відноситься той, хто нічого не вимагає ні явно, ні в глибині душі. Такий чоловік ні від кого нічого не чекає, а якщо йому дають, він не приймає. Це – стоянка прибутих до Аллаха».

До другої категорії бідних належить той, хто нічого не має, нічого ні у кого не просить, не вимагає, а не вимагає ні навіски, а бере, коли йому дають без прохання.

До третьої категорії бідних відноситься той, хто нічого не має, а в разі потреби звертається до когось з своїх братів по духу (ихван), які, як він знає, завжди готові виконати його прохання. Бідність – девіз праведників і звичай богобоязливих. Бідність передбачає стоянку терпіння» [12, 145-146].

П'ятий етап – це сабр («терпіння») – основна добродіє суфія. Цей термін має багато різних визначень, суть яких зводиться до покорного прийняття всього, що важко переносимо. Сабр в вищих своїх проявах веде до байдужості, спокійного прийняття як несподіваної благодаті, так і випробувань.

Шостий етап – таваккул («уповання на Бога»). Її початкова стадія складається в тому, щоб і завтра так же похвалитися ним, як він похвалитися ним сьогодні [1, 37]. «Уповаючі діляться на три категорії. Уповання передбачає задоволення» [12, 54].

Сьомий етап – рид («покорність»), визначається як («спокійність серця в стосунках течії передбачення»), т.е. таке стан, при якому чоловік не тільки покорно переносить будь-який удар долі, а, крім того, він навіть не подумає про те, що таке огорчення. Її думки настільки поглинені тою вищою задачею, яку він собі поставив, що оточуюча дійсність будь-яку реальність для нього втрачає, і він сприймає її, як ніщо, позбавлене чогось, що йому було цікаво [1, 37-38].

Задоволення – остання стоянка, вона передбачає стан «власника серця» (арбаб ал-кулуб) (т.е. суфія), досягнення сокровенного, підготовку душі до щирої поминації Аллаха і істини [12, 149].

Як уже було вище зазначено, макамы – стани стійкі, досягаються шляхом неперервних зусиль путника, визначених здійснюваними їм вправами. Але з уваги суфійських психологів не ускользнуло інше явище душевної життя – короточасні настрої, свого роду пориви в час проходження їм шляху. Ці стани вони позначили терміном хал (мн. ч. ахвал). Хал, в протилежність макаму, власними зусиллями путника досягнути не може. Це – божественна милість, несподівана зверху і зникаюча також миттєво, як виникла. По класифікації цей стан ділиться на наступні:

1) курб («близькість») – таке стан, при якому чоловік відчуває себе, як байдужий до безпосередньої

близькості до Бога, відчуває устремлені до нього погляди божества [1, 38]. «Стан близькості до раба (путника) означає, що він свідчить своєю серцем близькість до себе Аллаха, а потім наближається до нього шляхом послухання Їму і повного зосередження перед Їм, постійно поминаючи Їго в таємних своїх серця і явно» [12, 150].

Здесь можна привести наступне: «Аллах Всевисшній сказав: «А коли питають тебе про мене раби мої, то відкажи – близько» (Коран 2:186/182) [5];

2) махабба («любов») – хвиля гарячої любові до Бога, поділом всіх благ;

3) хауф («страх») – припадок жаху, свідомість грішності і неможливості хоча б в найменшій мірі виконати свої обов'язки перед Богом;

раджа («надія») – проблеск втішення при думці про милосердя і всепрощення бога [1, 38];

5) шаух («страсть»). Одного з суфіїв запитали про страстне бажання. Він сказав: «Неістотність серця при поминанні возлюбленого (т.е. Бога, примеч. автора)» [12, 155];

6) укс («дружба») – схоже до любові і страстю, але відрізняється по характеру і інтенсивності;

7) итманина («душевний спокій») – стан блаженної впевненості в милості Бога [1, 38]. «Успокоєння – возвищене стан. Воно присуще рабу, у якого володів розум, зміцнилася віра, углибилось знання, поминання якого очистилось, а внутрішня сутність стала незмінною» [12, 15];

8) мушахада («созерцання») – стан, в якому чоловік не тільки відчуває близькість до Бога, а як байдужий і бачить його [1, 38]. Свідчення (созерцання) – возвищене стан. Воно є зовнішнє проявлення істини [12, 15];

9) йакін («впевненість») – вища ступінь свідомості реальності духовного світу, нічим непереможима [1, 38]. «Впевненість – джерело всіх станів, і всі вони в кінці кінців виходять до неї. Вона – останнє стан і прихована сторона всіх станів. Всі ці стани суть зовнішня сторона впевненості. Вершиною впевненості є досягнення віри в істинність, коли зникають всі сумніви і вагання.

Вершина впевненості – це також передвкусня радість (встрічі з Богом), солодкість таємної бесіди (с ним), чистота ведення Аллаха Всевисшнього, коли серця созерцають істини стани впевненості, відкидаючи раціональні доводи і протидіють» [12, 38].

Дві наступні ступені духовного возвищення в суфізмі називаються маарифат і хакикат.

Маарифат означає досягнення вищої людської мудрості, розуміння суті явищ природи і природи явищ. Чоловік, досягнувши цієї духовної ступені, може созерцати «образ самого пророка». На цій стадії дервіш або суфій стає «чистим і твердим як алмаз»: ніщо не здатно заплямувати і зруйнувати його.

Наступна стадія розуміння Бога – хакикат – як правило, вважається, що вона доступна тільки св'ятым: шейхам, пірам, муршидам. Цей термін позначає «реальне підлине існування». Досягнувши хакики, путник, кінечно інтуїтивно, розуміє істинну природу Божества і свою співучастність їй. Тому-то суфії

часто называют себя ахл ал-хакика – «люди подлинного бытия» [2, 510]. Хакикат - это полное слияние с Богом. Считается, что достигший этого состояния, человек познает и созерцает свет Всевышнего. Обычно этому состоянию якобы предшествует общение с «ангелами и пророками». Так, например, было согласно исламской традиции с пророком Мухаммадом: вначале ему явился Джабраил (Гавриил), затем пророки Ибрахим (Авраам), Муса (Моисей) и Иса (Иисус) и только после этого он предстал с ними в совместной молитве перед престолом Аллаха.

Один из видных суфиев Хамза Фансури сравнивал шарият с кожурой ореха, тарикат - со скорлупой, маарифат - с ядром, а хакикат - с маслом [3, 185-186].

Хамза Фансури также писал: «Постижение Господядело невыразимо трудное. Если учитель не наделен совершенством, а ученик мудростью, его не постичь, ибо постижение – тайна Пророка – да пребудет с ним благословение господя и мир: «Тот, кто взыскует с усердием, – найдет: И еще сказал Пророк – да пребудет с ним благословение Господя и мир: «Отправляйся на поиски знаний, будь они хоть в Китае». И еще говорит Всевышний в священном предании: «Я был сокрытым сокровищем, и возжелал быть познанным, и дабы быть познанным, сотворил всяческую тварь». Поэтому суфии и говорят, что их долг в меру сил постигать Господя и поклоняться ему [8, 254-258].

Становление обрядовости в ортодоксальном исламе завершилось довольно рано. И в рамках официальной религии она уже более не обновлялась. Дальнейшее развитие обрядов связано с суфизмом. Заранее подготовленные суфийские радения в некоторой степени отличались от ритуального отправления молитв (салат). Глубокая вера суфиев поддерживалась иными способами и находила свое индивидуальное выражение.

Следуя пути мистического познания, мюриду подлжит очистить душу (нафс), чтобы достичь единения с Богом. Тарикат также материализуется в зикре (поминании), регулярное исполнение которого и приводит избранного судьбой арифа в состояние погружения (истиграк) в Бога. Именно поэтому многие суфийские теоретики считают зикр корпусом тариката. Зикр строго следует кораническому предписанию: «Поминай Бога частым поминанием и прославляй его утром и вечером». Ранние суфии видели в зикре средство избежать духовных потрясений и приблизиться к Богу и в итоге он превратился в особый способ прославления Бога путем постоянного повторения его имени шепотом или про себя (зикр хаби) или же вслух (зикр джахри или джали) на ритмичном дыхании. Можно даже сказать, что в не-

котором смысле - зикр – это «столп» мистицизма. Именам и «словам» придается высокий, особый смысл, при их произнесении божественная энергия пронизывает произношение, изменяя его.

Не считая пения азана или Корана, музыка так и не нашла должного места в ритуале ортодоксального ислама, но зато играла некую роль в суфизме. Суфии рано обнаружили, что музыка с ее неопределенностью и отсутствием четких зрительных образов не только обладает мистической властью над человеком и способна извлекать из глубин его души самые сокровенные эмоции, но в сочетании с символическими словами и ритмичными движениями обретает власть также и над его волей.

В книге известного индийского суфия и большого талантливого музыканта начала XX века Хазрат Инайят Хана говорится следующее: «Зерно суфизма дало чудесный цвет и многие великие таланты, например Хваджа Моин-уд-дин Чиштия, стали его последователями. Музыка была важной частью и жизни и духовной практики. Суфии довели до совершенства искусство преданного поклонения, идеализации, их сознание смогло освободиться от пут внешнего бытия» [10, 11].

Мистическое радение под музыку (сама) стало отличительным компонентом ранних суфийских обрядов.

Весьма туманно описание суфийского «сама» в том виде, какой оно приняло на исходе XI в., есть у ал-Газали в «Баварин ал-илма», где он с горячностью защищает его правомочность. В более ранний период экстатическое состояние достигалось с помощью музыки и танцев, от которых дошла до нашего времени только мавлавийская форма. По свидетельству Ахмада ал-Газали, она включает три вида физических движений – танец, вращение и прыжок, причем каждое движение является символом духовной сущности [10, 11].

Различают практику следующих основных типов: зикр ал-авхат - ежедневное занятие; зикр ал-хадра - коллективное радение. Разрешение на чтение зикра дает шейх. Управление зикром находится в руках ведущего шейха [9, 167-168].

Поставить перед собой задачу полностью охватить весь опыт, накопленный веками в суфийской практике, наверное невозможно, но автор данной статьи надеется, что проведенный анализ некоторых элементов суфизма даст некоторое представление о ритуальной практике суфиев. Формирование адекватного представления о духовной жизни современных суфиев (как и других религиозно-философских направлений) несомненно способствует взаимопониманию и единству в многонациональной и многоконфессиональной стране.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избр. труды. Т. III М. 1965
 Бертельс Е.Э. Из очерка «Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы». Суфии. Восхождение к истине. М. «Эксмо» 2005 с. 511 – 640с.
 Дугричилов М.А. Богоискательство в исламе. // Мусульманская цивилизация. Махачкала. 1995. №2
 Ислам. Энциклопедический словарь. М. 1991
 Коран (Пер. И.Ю. Крачковского) М. 1984
 Нурбахш Джавад. Беседы о суфийском пути. М. 1998.
 Радий Фиш. Спящие пробудятся. Ист. роман. М. 1989

Сказание о доблестных, влюбленных и мудрых. М. 1987.
Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. М. 1989
Хазрат Инаят Хан. Учение суфиев. М. 1998
Хазраткулов М. Суфизм. Душанбе. 1988
Хрестоматия по исламу. М. 1994

А.В.ХАЛАПСИС

ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ И «РЕСУРС» ЦИВИЛИЗАЦИИ

Халапсис Алексей Владиславович – докторант Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук, доцент

Для полноценного развития цивилизации материальная и духовная стороны ее бытия должны пребывать в гармонии; это ясно без каких-либо пояснений или доказательств. Однако на деле подобная гармония имеет место не всегда. Более того, нередки ситуации, при которых материальная и духовная жизнь находятся, по крайней мере, в оценке современников, в состоянии конфликта. Почему так получается? Для ответа на этот вопрос необходимо определить характер духовной жизни общества, выяснить принципиальное различие между духовной и материальной сферами, если таковое различие в действительности имеет место.

Представления о сущности духовной жизни общества, об онтологическом статусе духовности, о характере соответствующих феноменов и т.д. не могут не подвергаться коррективам в нынешнюю информационную (постиндустриальную etc.) эпоху. Действительно, так ли уж легко «разграничить» материальные и духовные факторы, когда дело касается, к примеру, виртуального пространства Интернет? А ведь информационные технологии ныне затрагивают не только, как это было еще несколько лет назад, достаточно узкую касту специалистов и субкультуру геймеров, но и, в той или иной форме, множество людей, по роду своей деятельности весьма далеких от этой сферы.

Между тем, и сегодня многие трактовки духовной жизни общества фактически не выходят за рамки сформировавшихся в XIX веке концептуальных установок. Полагаем, что опыт современности может сыграть эвристическую роль при переосмыслении сущности духовной жизни общества. При этом последнюю мы бы хотели рассмотреть в контексте всемирной истории, т.е. в аспекте духовного содержания истории. Этому вопросу и посвящена данная статья.

О духовной жизни общества написано немало работ. Но ракурс нашей статьи несколько отличается от традиционных подходов, чем обусловлен и выбор литературы. Мы использовали ставшую классической работу Макса Вебера, монографию И.М. Савельевой и А.В. Полетаева «История и время», а также исследование известного ориенталиста Бернарда Льюиса,

интересное в культурно-компаративном смысле.

Целью статьи является идентификация духовной жизни общества в контексте культурно-исторических закономерностей восприятия, интерпретации и обустройства человеком бытия.

Духовное содержание истории наиболее отчетливо являет себя в цивилизационном становлении. Центрирующим стержнем цивилизации для нас выступает соответствующий онтологический проект, который представляет собой совокупность более или менее эксплицитно выраженных метафизических идей, направленных на организацию сущего. Если в примитивных обществах, ввиду отсутствия четко выраженной проектноориентированной ментальной сферы, имеет место фактическая нерасчлененность бытия¹, то появление онтологического проекта уже самим фактом своего наличия порождает противоречие, или, по меньшей мере, недотождественность между сущим и должным. Возникновение цивилизации оказывается «побочным» эффектом разрешения (в конкретных исторических условиях) этого противоречия. Тем самым, онтологический проект выступает в роли проекта цивилизационного, включая в себя предельно общие представления о цели и смысле, добре и зле, справедливости, формах легитимации власти, правилах социальных игр и т.д. и т.п.

Онтологический проект, конечно, сам по себе не имеет почти ничего общего с бизнес-планом, однако когда становится актуальным вопрос его практической реализации, речь заходит уже о средствах. Чтобы приблизиться к осуществлению идеала, репрезентируемого онтологическим проектом, необходимо разработать стратегию развития, в которой были бы учтены все релевантные параметры. Никогда еще цивилизация не возникала под лозунгом улучшения благосостояния, но в ее становлении материальные факторы играют далеко не последнюю роль, обеспечивая абстрактный проект вполне конкретными ресурсами, которых может быть «мало» или «много», «больше» или «меньше». Цифры, фактически полностью отсутствующие на уровне проекта, становятся необходимыми на уровне стратегии.

Как рабочую гипотезу примем положение: материаль-

¹ Все формы общественной жизни, включая сюда и духовную ее составляющую, непротиворечиво вписываются в окружающий природный универсум, который и задает цикл функционирования примитивного общества.

ные факторы тем отличаются от нематериальных (духовных), что первые принципиально можно измерить, вторые – принципиально неизмеримы.

На первый взгляд кажется, что такая идентификация неоправданна, поскольку ставит онтологические характеристики в зависимость от эпистемологических приемов их постижения. Однако в понятие «измеримости» мы вкладываем не столько эпистемологический, сколько онтологический смысл. Речь идет о наличии у общества (цивилизации) некоего предданного, т.е. не связанного с вопросом о формах и инструментах измерения, убеждения о возможности (невозможности) интерпретации того или иного аспекта действительности посредством квантитативных характеристик, а в конечном итоге – допустимости (недопустимости) рассмотрения его в качестве «вещи». Иными словами, «материальность» и «духовность» мы предлагаем рассматривать как теоретическое (эпистемологическое) обобщение наличных в данном обществе на данном этапе его развития онтологических установок, а «измеримость» в данном случае – лишь критерий, который поможет отделить одни установки от других и проследить их эволюцию.

Приняв этот допуск, попытаемся разграничить в исторической жизни факторы материальные и духовные. Внимательный взгляд без труда обнаруживает набор инвариантов, чье содержание нейтрально относительно социально-исторических условий. Например, производство, торговля, распределение и потребление товаров всегда и в любом обществе рассматриваются как факторы принципиально исчислимы (хотя методики исчисления могут значительно варьироваться), а, скажем, религиозность, моральные нормы, эстетические предпочтения никем не воспринимаются как нечто квантифицируемое (так, «большая» или «меньшая» религиозность – характеристики, понятное дело, не количественные, а качественные, подобно тому, как не подразумевается, что «глубокая» мысль могла бы вместить в себя несколько «поверхностных»). Но помимо подобного рода инвариантов (мы указали лишь на некоторые из них) имеют место и, так сказать, «плавающие» факторы, то есть такие, чья измеримость (и аспект измеримости) зависят от конкретных эпохи и культуры. Понятно, что это касается не только технологий и их практического использования (многие материалы и приспособления, играющие исключительно важную роль в жизни одного общества, бесполезны или малоценны для другого). Есть факторы, значимость которых для каждого общества предоставляет, тем не менее, поле для маневра в интерпретациях и восприятиях.

Возьмем такой фактор, как пространство. Даже внутри одного общества представления о сущности, ценности и гомогенности (гетерогенности) пространства могут существенно отличаться. Так, аграрий воспринимает пространство в контексте годной к сельскохозяйственному использованию земли, полководец – через призму

возможности контроля над «ключевыми объектами», путешественник же рассматривает пространство уже не в аспекте площади, а в аспекте расстояний и т.д. Еще больше отличий можно видеть при сравнении обществ между собой. Совершенно разные пространственные представления будут у оседлых народов и кочевников, у закрытых от внешнего воздействия обществ (например, средневековая Япония) и обществ «открытого типа» (например, цивилизация Древней Греции), у граждан многонациональных империй и у обитателей моноэтнических государств.

Например, на Ближнем Востоке измерение пространства рассматривали не столько в контексте метафизического универсальности, как, скажем, на Западе², сколько ввиду потребностей практического его использования. При измерении расстояний исходили из возможностей человека. Так, персидский фарсах есть расстояние, которое человек может пешком пройти за час, а арабская мархала – расстояние, которое путешественник преодолевал за день. Известный ориенталист Бернард Льюис отмечает, что на Ближнем Востоке «... обычай измерять расстояния по времени, затрачиваемому на какое-то действие, сохранился до наших дней» [2, 135]. Потребность же в измерении площади диктовалась в основном сельским хозяйством, что и находило свое отражение в соответствующей системе мер: многие меры обозначали участок земли, который можно было засеять определенным количеством зерна, другие – территорию, которую можно было вспахать за определенный промежуток времени [2, 134]. Не менее условными были представления на Востоке о территории государств. Последние не имели границ в современном понимании. «Исламские законы, регулирующие отношения внутри и между государствами, – отмечает Б. Льюис, – имели дело с людьми, а не с территориями. Правитель господствовал на той территории, где он мог собрать налоги и поддерживать порядок. Там, где налоги не собирались, точная граница не имела значения. Пустыни рассматривались так же, как и моря. Понятие границы и возможности точной ее демаркации пришло из Европы вместе с соображением о том, что такая демаркация и возможна, и необходима» [2, 144].

В еще большей степени социокультурные факторы проявляются при исчислении времени (Подробнее см: [4]). То, что представления о ценности времени зависят от социокультурных (в частности, религиозных) факторов, весьма убедительно показал Макс Вебер [1]. Причем у М. Вебера речь идет даже не о разных цивилизациях, а об одном обществе, более того, об одном народе. Гораздо значительней отличия при сравнении разных социокультурных парадигм.

Скажем, мусульманские теологи для обозначения материализма среди прочих используют термин *Dahrīyya* – последователи дахра³ [2, 148]; в Коране (456, 23/24) содержится соответствующая негативная коннотация. Поэтому нет ничего удивительного, что на исламском

² Только на Западе могла возникнуть метрическая система мер – универсальность которой куплена ценой ее абстракции. Если фут или дюйм достаточно наглядны, то подобного никак не скажешь о метре, привязанному к длине Парижского меридиана; при этом в метрической системе происходит объединение расстояний и площади, поскольку единицы измерения последней оказываются производными от единиц измерения расстояний.

³ *Dahr* – одно из многих арабских слов для обозначения времени.

Востоке долгое время к измерению времени было довольно прохладное отношение. И лишь практическая необходимость (один из факторов – строительство железных дорог) заставила мусульман серьезно относиться к измерению времени⁴. Впрочем и сейчас пунктуальность не слишком в чести на Востоке; во всяком случае, поговорка «время – деньги» вряд ли входит в число самых популярных.

Итак, даже в восприятии таких, казалось бы, нейтральных факторов, как пространство и время обнаруживается действие социокультурных детерминант. Эти детерминанты между собой различны по природе. Выделим два соответствующих класса. Детерминанты первого порядка связаны с особенностями духовной организации данного цивилизационного образования, с теми фундаментальными принципами, которые определяют его самость. Они являются инвариантами: изменяясь по проявлениям, на протяжении всего исторического бытия данной цивилизационной общности все же оставаясь неизменными по сути.

Детерминанты второго порядка, напротив, оказываются обусловленными особенностями исторического опыта, будучи установками эпохи, выражающими сущность того же самого духа, что и детерминанты первого порядка, но в исторической проекции. Они напрямую связаны с тем, что именно данная общность воспринимает в качестве своих приоритетов на текущем историческом этапе; они связаны также с «возрастом» цивилизации.

Изучение детерминант первого порядка представляет интерес прежде всего для исследования характерных особенностей конкретного культурно-исторического «тела» (например, в аспекте национальной психологии). Нас же сейчас больше интересуют детерминанты второго порядка, связанные с той одиссеей духа, которая и представляет собой историю данной цивилизации.

Детерминанты второго порядка определяются исторически обусловленным характером представлений о ресурсах жизнедеятельности цивилизации. Исчисление бытия происходит не в силу произвола или прихоти, но поскольку исчисляемое рассматривается как ресурс.

«Ресурсом» мы называем все то, *использование чего может дать материальный эффект*⁵. Его ценность определяется формами использования. Скажем, земля имеет разную ценность для обществ земледельцев и кочевников; та же земля не является ресурсом в случае,

если она никак не используется. Соответственно разным будет и ее исчисление; если же она не рассматривается как необходимый и полезный ресурс, ее исчисление либо вообще не имеет смысла, либо имеет смысл сугубо теоретический.

«Конфликт» между духовной и материальной жизнью – это не конфликт материи и духа, а различие в установках по поводу характера бытия. Дело в том, что жизнедеятельность общества обеспечивается не только непосредственно ресурсом, но также тем, что ранее было обозначено как онтологический проект, а также тем, что несколько двусмысленно и упрощенно называется «духовным производством». Теологические концепции, философские медитации, шедевры искусства непосредственно не обеспечивают материальный эффект (по крайней мере, в масштабах общества), не подлежат точному расчету и не воспринимаются в качестве ресурса⁶. Так вот проблема, с которой в том или ином виде сталкивается каждое общество, заключается в том, чтобы как в целом определить место духовной сферы в жизни общества, так и расставить приоритеты в каждой конкретной области деятельности. От решения данной проблемы зависит выбор стратегии развития, а в конечном итоге – судьба этого общества.

Следует отметить, что ни один из ресурсов раннего общества не перестает им быть в последующем (его ценность часто еще и повышается)⁷, но зато появляются новые ресурсы из числа факторов, которые ранее никто не рассматривал как ресурс. Это происходит как за счет расширения и совершенствования материальной базы (например, переход к использованию новых видов энергоресурсов), так и за счет «материализации» духовных факторов, включения их в «производственный процесс»⁸. Не прошедшие «материализацию» духовные факторы вытесняются на периферию общественной жизни. Их «терпят» из уважения к традиции, но не воспринимают серьезно потому, что в них не видят ресурса.

Зарождающаяся культура увлечена проектной сферой и мало заботится о ресурсах. В этом ее слабость, но в этом же ее и сила. Зрелая цивилизация расширяет до предела свою ресурсную базу. В этом ее сила, но в этом же ее и слабость. Расцвет технического гения слишком часто совпадает с общим закатом цивилизации. Удастся ли нашему обществу переломить данную негативную тенденцию и прийти к действительно

⁴«Точное время – предпосылка современной науки и технологии, как исследований, так и практической деятельности... В основу синхронизации положено расписание – таблица последовательности событий, происходящих через установленные интервалы, определенные и размеченные со скрупулезной точностью» [2, 147].

⁵Такое определение демонстрирует выраженную материальную коннотацию данного термина (соответственно, принятие такого определения делает бессмысленным словосочетание «духовный ресурс», хотя при иных допущениях оно может иметь вполне определенный смысл), однако из него вовсе не следует, что и сам ресурс с необходимостью суть нечто материальное. Например, произведения интеллектуального творчества, имеющие духовную природу, оказываются ресурсом в том случае, если используются для получения материального эффекта и не оказываются ресурсом в противном случае.

⁶Интересно положение науки: если прикладные исследования рассматриваются и в действительности являются важным компонентом материального производства (впрочем, новоевропейский проект знания, связывающий науку с практической деятельностью – это скорее исключение в истории, нежели правило), то фундаментальная наука ввиду своей абстрактности оказывается в этом смысле ближе к теологии, философии и искусству.

⁷Здесь может последовать возражение. Например, такой ресурс, как «рабы» является ключевым для одного типа общества и перестает им быть на иных стадиях. Однако ресурсом является человек, а «раб» – это социальный статус. Ценность же человеческого труда (уже другой вопрос, на каких принципах он организуется) только возрастает с течением времени.

⁸В предельно технократическом виде эту тенденцию выразил А. Моль [3].

полноценной исторической жизни? Мы уверены, что решение должно быть.

Вывод резюмируем в следующих тезисах:

1. Для поддержания своего существования и реализации своих идеалов каждое общество (цивилизация) нуждается в ресурсе. Ресурс есть все то, использование чего может дать материальный эффект, хотя сам ресурс необязательно имеет материальную природу.

2. Что именно является ресурсом, зависит от принципов организации общественного бытия.

3. Ресурсная номенклатура имеет тенденцию к расширению – за счет ранее считавшихся «нересурсными» факторов. В лимите – почти все, с чем имеет дело цивилизация, превращается в ресурс, а что не превращается – отбрасывается «за ненадобностью».

4. Поскольку для эффективного использования ресурса необходим его точный учет, с увеличением номенклатуры ресурса увеличивается сфера исчисленного бытия.

5. С течением времени жизнь цивилизации все более «материализируется», общество начинает пренебрегать духовными неисчислимыми (а тем самым – как бы абстрактными, малоценными, второстепенными) факторами в пользу исчислимых (а значит – управляемых). Духовные факторы либо подвергаются материализации (например, в случае, когда искусство рассматривается исключительно в аспектах конвейерного производства и возможности получения прибыли), либо выносятся на периферию жизни данного общества.

6. «Материализация» бытия, выражаемая в расширении ресурсной базы, ведет к повышению эффективности хозяйствования, стало быть, дает экономический эффект, однако в долгосрочной перспективе она чревата разрушением онтологического стержня цивилизации и последующим за этим распадом общества.

Необходимы дальнейшие исследования в этом направлении, которые могли бы иметь не только теоретическое, но и вполне конкретное практическое значение.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму: Пер. з нім. – К., Основи, 1994.
2. Льюис Б. Что не так? Путь Запада и Ближнего Востока: прогресс и традиционализм: Пер. с англ. – М.: Олимп-Бизнес, 2003.
3. Моль А. Социодинамика культуры: Пер. с фр. Изд. 2-е. – М.: КомКнига, 2005.
4. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. – М.: Языки русской культуры, 1997.

Т.И.ВЛАСОВА

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФСКОЙ ТЕОРИИ

Власова Татьяна Ивановна - заведующая кафедрой «Филология и перевод» Днепротровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна, доцент, кандидат филологических наук

В современном постиндустриальном обществе литература, как неоднократно отмечалось, потеряла статус «учебника жизни», «пантеона высших духовно-эстетических достижений человечества». Такой же аксиомой является и враждебное отношение постструктуралистской критики к рассмотрению литературы в контексте социальной действительности. Мишель Фуко полагает, что «литература сегодня освободилась от требования что-то выражать, ... литературное творчество отождествилось с собственной раскрывшейся сущностью» [1]. Тем не менее возобновление интереса к содержательной стороне интерпретации текста, к культурно-смысловым проблемам литературы, к социальному контексту восприятия литературного произведения не вызывает сомнения. Отвечая на вопрос, почему литература оказалась на периферии современного общества, Вольфганг Изер, один из создателей школы рецептивной эстетики, пишет, что, очевидно, «литература утратила

некоторые функции, ранее свойственные ей в такой степени, что они и принимались собственно за литературу» [2, 23]. Размышляя об антропологических функциях литературы, В. Изер утверждает, что отождествление литературы с ее практическим использованием устарело: «Литературе не удалось привести человека на вершину его возможностей, ... литература не есть ни бегство от действительности, ни подмена действительности. Она реагирует, откликается на действительность, и при этом интерпретирует ее» [2, 37]. И поскольку литература является формой интерпретации, она должна быть связана с действительным миром, – утверждает постструктуралист В. Изер.

Литература как уникальный источник знаний о личности и обществе является привилегированным материалом в исследованиях современных философов. Во второй половине прошлого века получает официальное признание понятие философии литературы,

существующей, как известно, в трех основных вариантах: включение литературы как равноправного компонента в контекст философии того или иного мыслителя; сопоставление философии и литературы как двух автономных практик с целью обнаружить их сходство и различие; попытки найти философские проблемы собственно в литературных текстах». С другой стороны, литературно-критическая теория и по форме, и по содержанию уже на этапе возникновения в 1960-1980-х годах отчетливо сопротивляется рубрикации и классификации. Как правило, теоретические работы исследователей в области литературной теории (Literary Theory) дискурсивны, т.е. их значение выходит за рамки литературной критики, они могут быть использованы в других дисциплинах, влияя на них, вызывая их переосмысление. Как отмечается, «для такой переводимости с языка одной дисциплины на другой тексты теоретиков не могут носить сугубо специального характера, они должны быть понятны «соседям». Философы, со своей стороны, стремятся исследовать литературные тексты, отражающие определенные философские воззрения, обогащая философский дискурс романскими произведениями, драматургией и поэзией.

Один из крупнейших современных философов Ж.Деррида определяет литературу как «исторически обусловленную институцию со своими конвенциями, правилами и т.д., но это также институция вымысла, которая в принципе позволяет сказать все, что угодно, нарушить, обойти любые правила и тем самым установить – изобрести границы – и одновременно подвергнуть их сомнению – между природой и институцией, природой и законом, природой и историей» [3, 37]. Ж.Деррида утверждает далее: «Вполне возможно, что современная литература – нечто большее, чем один из многих способов письма, что это своего рода путеводная нить, дающая доступ в общие законы текста То, что происходит с языком в литературе, обнажает не только ей, литературе, присущую власть, власть, которую она до определенной степени делит, например, с языком юриспруденции; в нашей исторической ситуации литература дает нам нечто большее – знания «сути» письма вообще, учит нас философскому и научному (например, лингвистическому) постижению границ письма» [3, 71]. Уникальность современной литературы Вольфганг Изер видит в том, что «литература перестала быть институтом, направленным на созерцание ауры, исходящей от классических шедевров. Она больше не воображаемый музей...» [4]. Междисциплинарность современного гуманитарного знания также является аксиомой для западной критической теории (Critical Theory). Плюралистичность, направленность против привычных схем мышления литературной теории (Literary Theory) роднит ее с критической теорией или просто «теорией». Приверженцы плюралистического взгляда на художественные произведения исходят из убеждения, что в основе литературной критики лежит ряд самостоятельных методов, игнорирование которых (или предпочтение одного другим) лишает критика перспективы в изучении художественной литературы. «Истинный критик, – пишет Х. Симонсон, – это эстетик, антрополог, психолог, биограф, социолог, философ и теолог, соединенные в одном лице» [5]. Общеизвестно,

что великие постмодернисты Барт, Деррида, Кристева и многие другие являются, прежде всего, литературными критиками, т.е. ученые, работающие в сфере литературной теории, используют художественные тексты не только для интерпретации самих этих текстов, но и для постановки на их материале философских, антропологических, социальных проблем. С другой стороны, имена крупных философов не означают, что сегодняшнее развитие литературной теории – побочный продукт философии. Как правило, пишет Пол де Ман, «современная литературная теория представляет собой относительно автономную постановку вопросов, которые ставит в своем контексте и философия, не обязательно более четкую и строгую, чем в философии» [6]. Литературная теория сегодня вызывает законный интерес философии, – считает признанный глава американского деконструктивизма.

Неомарксист Ф.Д. Джеймсон пишет: «Еще один показатель идущего у нас на глазах размывания старых категорий можно найти в сфере так называемой современной теории. В прошлом поколении еще существовал самостоятельный язык философии – великие системы Сартра и феноменологии, работы Витгенштейна, философия языка, а наряду с ним вполне поддавались разграничению профессиональные языки прочих академических дисциплин, например политологии, социологии, литературной критики. Сегодня мы все больше имеем дело просто с «теорией», которая одновременно включает в себя все эти дисциплины и не является ни одной из них Например, труды Мишеля Фуко – это философия, история, общественная теория или политология? Вопрос неразрешимый, и я полагаю, что такой «теоретический дискурс» тоже следует считать проявлением постмодернизма» [7].

В свою очередь М. Фуко также задает вопрос: «Что такое отдельная наука? Что такое творчество отдельного автора? Что такое отдельная теория? Отдельное понятие? Отдельный текст?» [8].

Как известно, марксистский метод в литературоведческом исследовании отвергает такое изучение искусства, при котором оно рассматривается как нечто обособленное и замкнутое в себе. Напротив, он доказывал, что художественная литература является одной из форм общественного сознания, развитие которого определяется развитием общественного бытия людей, следовательно, удельный вес общественно-классового критерия в оценке произведений художественной литературы должен быть большим.

Неомарксисты задачу социологии литературы видят специфичнее и шире: «Она состоит в том, чтобы путем количественного и качественного анализов, опираясь на традиции и новейшие достижения исторической, социологической и других гуманитарных наук, стремиться ко все более полному изучению общественных и общечеловеческих проблем. Социология литературы исследует контакты индивида с окружающей его общественной средой, анализирует социальные связи между индивидами и рассматривает особенности их духовного развития» [9].

«Социальный текст» как ключевое понятие в работах американских левых деконструктивистов существенно раздвигает границы интертекстуальности, его сторонни-

ки (Дж. Бренкман, М.Риан, Ф.Джеймсон) рассматривают «литературный текст в контексте общекультурного дискурса, включая религиозные, политические и экономические дискурсы. Взятые все вместе они и образуют общий или Социальный текст. Тем самым левые деконструктивисты напрямую связывают художественные произведения не только с соответствующей им литературной традицией, но и с историей культуры» [10].

Ф. Джеймсон, американский критик-неомарксист, в литературном произведении выводит на поверхность его «политическое бессознательное», отразившийся в нем социальный опыт, применяя для этого методы герменевтики [11]. Для Терри Иглтона, ведущего английского критика-марксиста, литература не сводится к идеологической форме той или иной формации, его главный интерес лежит не в сфере собственного анализа текста произведения, а на уровне обобщений о культуре и идеологии, породивших конкретное произведение [12].

Иглтон признает сложность такого феномена человеческого сознания, как идеология, утверждая, что она никогда не является простым отражением идей господствующего класса. Напротив, она всегда представляет собой сложный феномен, который может включать в себя конфликтующие, даже противоположные взгляды на мир. Чтобы понять «Короля Лира», «Дунсиаду» или «Улисса», – пишет он, – нужно нечто большее, чем умение просто интерпретировать их символику Прежде всего необходимо понять сложные, не прямые отношения между этими произведениями и идеологическими мирами, в которых они обитают, отношения, которые не просто проявляются в «темах» и «пристрастиях» писателя, но живут в «стиле, ритме, образах, качестве и форме» [13]. Как отмечает Джеймс Миллер, американский историк и теоретик литературы, вопрос о соотношении литературы и действительности – это теоретический вопрос. Анализируя рассказы Генри Джеймса в духе деконструкции, Миллер пишет, что «Джеймс говорит о жизни, как о тканой поверхности, расшитой узорами. Жизнь в самом деле подобна ткани, в которой не разграничены куски разной выделки. На ней не нанесен какой-то определенный узор, скорее на ней можно увидеть разные узоры. Репрезентация – это выбор одной нити в канве жизни и следование по ней новой нитью, которая вплетается в существующую основу» [14]. Следовательно, репрезентация – идеологична, а если идеологична, то и социальна, как бы далеко не уходили в своем анализе текста постструктуралисты от социальности. Более того, Мишель Фуко утверждает: «Автор – продукт идеологии, ... идеологический конструкт, предназначенный для борьбы с расползанием значений» [15].

Маловероятно, что критика придет к равновесию, признающему одинаковую ценность и вымысла, и факта в художественном произведении. Многие исследователи считают, что это скорее всего факт и отношение к нему. Когда М. Фуко пишет о «документе» как о речи «нижеведенного теперь к молчанию голоса, как его хрупкий, но ... поддающийся расшифровке след» [16], он пишет и о литературном произведении, включая его в понятие истории.

«Конец Истории», как известно, занимает важное место в мироощущении философов-постмодернистов. Но, что более важно в данном контексте, постмодерн – это вре-

мя конца «grand narratives», «период фрагментарности, деструктуризации, деунификации, децентрализации» [17]. И все эти «де...» неизбежно повлияли на пол («sex») и гендер («gender»). Сексуальность дестабилизировалась, децентрировалась, лишилась эссенциальности; пол перестал быть эссенциальным унитарным центром, расположенным в границах четких рамок. Развитие гендерных исследований как отражение «зова времени» было столь актуально в 70-х гг. XX в. не только в силу известных социополитических и экономических причин, но еще и потому, что «все старые истины перестали ими быть», потому, что само знание производимое в мире, помогает придать форму появлению такого мира [18]. И с самого начала 70-х годов исследователи в области феминистской теории анализируют хорошо знакомые, а иногда и неизвестные тексты (как художественные, так и общественно-политические) с точки зрения «женского опыта», специфически женского их прочтения (Т. Мои, Э. Шоултер, К. Пейтман, М. Л. Шенли, С.Гилберт, С.Губар, А. Колодни и др.), и их новая интерпретация привела к интереснейшим последствиям как для понимания самих текстов, так и таких важнейших политических категорий, как гражданство, равенство, свобода, справедливость. Для феминистской критики в 80-х годах определение категории «женщины», понимание того, что имплицитно включает эта категория, приобрело особую важность внутри терминологии этой критики. Соглашаясь, что женщины или «молчали», или были искажены в философских текстах и литературных произведениях, написанных мужчинами, философы-феминисты (например, Д. Батлер в своем знаменитом «Гендерном беспокойстве») показали, что фемининная референция затрагивает не только социальную категорию, но и прочувственное осознание своего «Я», культурно обусловленную и сконструированную субъектную идентичность, которую невозможно понять с помощью андроцентричного модуса. Различая «феминистскую критику» (женщина в качестве читателя) и гинокритику (женщина в качестве писателя), Э. Шоултер пишет, что одна из главных проблем критики – ее мужская ориентация. Взгляд на текст как передающий «подлинный» человеческий опыт – это, утверждает Шоултер, традиционная эмфаза западного патриархата. Гинокритика, с другой стороны, сфокусирована на увиденном заново мире женской культуры, поиски которой должны осуществляться с помощью применения антропологических теорий к автору-женщине и ее работе [19].

В целом, гинокритика 70-80-х годов утвердила женские произведения как центральный объект критиков-феминистов, но подвергла сомнению концепции какой-то особой женской сущности и особого стиля, то есть, как в «палимпсесте», в текстах женщин-писателей отражено и мужское видение мира (явное), и женское (тайное, но поддающееся извлечению при тщательном анализе). Исследователи считают, что женщины-писатели были вытеснены со сцены литературы не вследствие отсутствия в их текстах каких-либо достоинств, но из-за неспособности читателей (мужчин) должным образом оценить женские тексты. Причина, как представляется, – это прежде всего нежелание «мужского мира» менять гендерные ориентиры, хорошим примером чего могут послужить слова знаменитого французского философа и

литературоведа Р.Барта, искренне считающего что слово «мужчина» является определяющим для мира женщины: «... он (мужчина) подобен небосклону, горизонту, верховной власти, которая одновременно определяет и содержит в себе статус женщины, ... мужчина всегда рядом, он всецело объемлет этот женский мир, он – источник его существования» [20].

Развитие отечественного гендерного дискурса неразрывно связано с исследованиями В.Агеевой, И.Жеребкиной, Н.Чухим, Т.Гундоровой, С.Павлычко и др. Акцентируя раскрытие мировоззренческо-антропологических оснований формирования гендерного дискурса, следует отметить работы отечественных философов М.Богачевской-Хомяк, Е.Быстрицкого, А.Бычко, И.Бычко, О.Гомилко, Н.Зборовской, П.Гнатенко, В.Пронякина. За последнее десятилетие гендерная философская мысль, включающая и феминистскую критику, уверенно вошла в гуманитарные науки как одна из новейших ветвей и на Западе, и на Украине, и в России. Ее представители, обладая различным видением природы полов и их эссенциализма, едины в своем протесте против традиционного видения женского опыта как вторичного, «другого», несущественного; а потому выступают за пересмотр традиционных взглядов на литературу и практику письма.

Феминистское осознание специфики женского опыта и женского письма, стремление выйти из маргинальной культуры (Раддик, Хартсок, Рич, Диннерстайн, Кристева, Сиксу, Иригаре) способствовали созданию новой «территории», радикально изменившей нормативно мужские термины дискурса реальности и опыта, заставили признать те различия, которые создает гендер. Бросив вызов традиции академических дисциплин, философы-феминисты убедительно продемонстрировали, что нет абстрактного универсума, нет «взгляда из неоткуда», как сказал Т.Нейджел. В настоящий момент проблема приобретает особое значение в попытках исследователей сформулировать, что характеризует мир женщин, который маргинализирован, искажен и вообще отрицается внутри различных маскулинных практик. Ученые-феминисты (С.Бем, С.Бенхабиб, С.Оукин, Я.Савицки, Н.Фрезер) помогают нам увидеть, что сейчас одна из важнейших задач политической феминистской теории состоит в том, чтобы превратить ее в теорию политического и гражданского равенства, учитывающего различия как между мужчинами и женщинами, так и между самими женщинами, в результате чего стало бы возможным гарантировать любой женщине полноценное гражданство.

ЛИТЕРАТУРА:

- Фуко М. Что такое автор // Современная литературная теория. Антология. М.: Флинта, Наука. – 2004. – С.71.
Изер В. Изменения функций литературы // Современная литературная теория. Антология. М.: Флинта, Наука. – 2004. – С.23.
Derrida Jacques. Acts of Literature. Ed. By Derek Affridge. N. Y., L: Routledge, 1992. – P.37.
Изер В. Изменение функций литературы. Цит. изд. – С.38.
Simonson H.P. Strategies in criticism. N.Y., 1971. – P.35.
Ман де П. Сопротивление теории // Современная литературная теория. Цит. изд. – С.117.
Джеймсон Ф. Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма // Современная литературная теория. Цит. изд. – С.275.
Фуко М. Археология знания. С.-Петербург, 2004. – С.40.
Гуревич П.С. Новые тенденции социологии литературы // Зарубежное литературоведение 70-х годов. Направления, тенденции, проблемы. М.: Наука, 1984. – С.291.
Западное литературоведение XX века. Энциклопедия. М.: ГМТКАВА, 2004. – С.377-378.
Jameson F. Political Unconscious – L.: Routledge, 1996. – 305p.
Иглтон Т. Капитализм, модернизм и постмодернизм // Современная литературная теория. Цит. изд. – С.295-312
Eagleton T. Marxism and literary criticism. Los Angeles, 1976. – P.6
Миллер Д.Х. Узор ковра // Современная литературная теория. Цит. изд. – С.96
Фуко М. Что такое автор? // Современная литературная теория. Цит. изд. – С.90.
Фуко М. Археология знания. С.-Петербург. 2004. - С.41.
Simon W. Postmodern Sexualities. – London: Routledge, 1996. – p.1.
Plumner K. Symbols of Change // Simon W. Postmodern Sexualities. London and New York: Routledge, 1996 – p.XIV.
Showalter E. Feminist criticism in the wilderness // Critical Inquiry, – № 8,1. – С.179-205.
Барт Р. Избранные работы: Семантика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – С.65-66.

Н.Ю.ТАРАСОВА

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ІДЕНТИФІКУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТЕХНОКРАТИЧНОЇ МОДЕЛІ

Тарасова Наталія Юріївна – доцент кафедри філософії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ), кандидат філософських наук

В добу кардинальних цивілізаційних змін, коли формуються системні й позасистемні засади нової соціокультурної моделі суспільства, визначеного футурологами постіндустріальним або інформаційним, важливим є подолання найбільшого недоліку суспільної організації минулого століття – техногенності, яка стала безпосереднім наслідком та яскравим втіленням нового сциентичного світорозуміння.

До вивчення структурної організації суспільства сьогодні застосовується чимало різних підходів. Серед них системно-динамічний підхід вирізняється тим, що дає можливість змоделювати складну соціокультурну систему та проаналізувати якісні параметри її поведінки [10, 12, 20, 22]. Застосування нами даного методу відповідає завданню осягнути глибини системотворчих процесів, сприяючи усвідомленню причин появи в контексті складних взаємодій головних соціокультурних форм буття суспільства-технократичних відзнак. Звідси метою розвідки ставимо системно-динамічний вимір можливостей означеного типу суспільного ідентифікування, що може стати доцільним у процесі вибору орієнтирів соціокультурного розвитку того чи іншого соціуму.

Критиці технократичної моделі організації суспільного цілого було надано достатньої уваги у соціально-філософській літературі 80-90-х років. Цьому присвячувалися статті та дискусії з участю В.Лекторського, В.Федотової, В.Межуєва, О.Зотова, А.Глинчикової, М.Лапіна, В.Іно-земцева, В.Бузгаліна, С.Кримського, Ю.Павленка, Ю.Пахомова, Д.Лук'яненка, Б.Губського [14, 13, 8-9, 11, 18, 19].

Значно раніше небезпечним проявам технократизму дали оцінку в своїх роботах представники філософії екзистенціалізму, філософії життя, феноменології й психоаналізу Е. Гуссерль, О.Шпенглер, К.Ясперс, М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Камю, Е.Фромм. Усвідомлення техноекономічної експансивності та культурної пригніченості процесів соціокультурного розвитку суспільства кінця індустріальної доби дозволило, зокрема М.Хайдеггеру, застерегти про некоммунікативність, примусовий характер та схематизм технократичної моделі, перспективою якої може стати лише самознищення [24]. Дисбаланс між технічним прогресом та культурною бачив причиною духовного присмерку Європи першої половини 20 сторіччя і Е. Гуссерль, на думку якого ідея технічного прогресу сприяє спільності лише у науково-раціональних напрямках, не обумовлюючи духовної, передусім етичної спільності як умови об'єднання людей. Навпаки, це сприяє скоріше зростанню мілітаризації [6]. З цього приводу Е.Фромм зауважував про формування у технократичному світі особистості

з прагненнями володіння, пожадливості, уречевлення, «прагматизму грошових інтересів» [23], відчуженої людини з пристрастями руйнації. А Г.Марсель наголошував на небезпеці появи автоматизованої людини, зорієнтованої на «чисту рентабельність» [16, 170].

Вкрай негативно оцінювали технократичний стиль соціокультурного інтегрування автори філософських концепцій індустріального суспільства Р.Арон, Г.Маркузе, Л.Мемфорд.

Так, Р.Арон називав техноспрямоване суспільство «злам у собі» [1, 20], суспільством «незручностей системи». Ж.Еллюль визначав його «суспільством антилюдяної атмосфери» [7, 29]. Л.Мемфорду техногенне суспільство нагадувало «мегамашини» минулого - спільноти Давнього Єгипту та Месопотамії. В атмосфері «пераноїдальної ворожості, несінитного спустошення» індустріалізму, вважав Л.Мемфорд, автономна особистість «стає пасивною, зумовленою машиною твариною» [17, 59]. Це - царство «комфортабельної, мирної, помірної, демократичної несвободи, яка свідчить про технічний прогрес» [15, 17], переконував Г.Маркузе. Воно є контекстом знищення трансцендентних елементів високої, двовимірної культури, де «непристойнезлиттяестетикиздійсністю» нейтралізує амбівалентність архетипів можливого і дісного, війни й миру [15, 86-87].

Розбалансованість, висока диференційованість та культурна загальмованість технократичної моделі соціокультурного цілого постсучасного суспільства дозволяє багатьом сучасним дослідникам вважати його безвихіддю і «глухим кутом» соціального розвитку. Як пише О.Бузгалін про постіндустріальний проект, покладена в основу «суспільства професіоналів та революції знань», ця модель породжує систему глобальних загроз людству, які є відбиттям системних протиріч [5, 36].

Однак у чому саме полягають соціокультурні негаразди даної моделі? В процесі вивчення з'ясовується, що технократична модель соціокультурного ідентифікування суспільства є високодинамічною системою. Їй властивий нерівномірний, нестійкий характер за рахунок розбалансованого, дисгармонійного розвитку соціальних і культурних процесів. Це обумовлено принципом центральності, передусім науково-технологічних, а разом з тим економічних та політичних аспектів.

Тут не культура (у духовних її аспектах), а соціальність виступає центром формування всіх соціокультурних форм буття. Вона - джерело походження усіх ситуацій, перехрестя усіх суспільних векторів, інтересів та впливів, форма акумуляції соціокультурного потенціалу соціуму. Звідси роль інтегративної сили функціональної організації суспільства бере на себе соціальна структура,

за визначенням Д.Белла, «техноекономічний порядок» в єдності технологій, ринковості разом з політикою [3, 194-251].

Технологічний детермінізм соціокультурного ідентифікування обумовлює, з одного боку, системну концентрацію навколо інституцій матеріального виробництва і власності, відносин обміну. З іншого, визначає збільшення у суспільному розвитку впливу політичного порядку й системи управління на створення інтелектуальних технологій, ухвалення рішень та перехід від товаро-виробляючої до обслуговуючої економіки.

При цьому у організації соціальної царини технологічно експануючого суспільства спостерігається жорстка системна ієрархічність, міцна взаємопов'язаність, взаємозалежність і взаємообумовленість аспектів, завдяки чому її структура постає багаторівневою внутрішньо динамічною єдністю. Так, енергетичні аспекти використання природних джерел (в єдності вугільної, газової, нафтодобувної галузей) набувають великого значення для розвитку техносфери й економічної структури. Модернізація техносфери сприяє створенню нової енергетики, а обидва аспекти разом детермінують інновації економічно-фінансового характеру.

У свою чергу, зміни в системі виробництва та енергосфері надають нового змісту системі масового розподілу. Зокрема, в економічній підструктурі технічно розвинутих суспільств відбувається диференціація виробництва й споживацтва, які перестають бути тотожними, сприяючи збільшенню споживацького сектора. На тлі більш сталих агро- й промислово-виробничих секторів галузі економіки зростає активність сервісно-послужбового аспекту у взаємодії торгівельної, фінансової, транспортної, медичинської складових, галузі дозвілля.

Тож, динамізм техноекономічної системи виникає з вільного зв'язку взаємовпливових і змінюваних підсистем, мобільність яких стимулюється рішеннями економічних суб'єктів. А в цілому єдність головних соціальних аспектів знаходиться у певній рівновазі й рухається, ініційована ринковістю. В такий спосіб «техноекономічний порядок» виступає системною передумовою і детермінантою формування інших галузей, стаючи домінантою соціальної царини суспільств технократичної моделі.

Тут не менш високоекспансивною й мобільною презентує себе також інформаційно-комунікативна сфера, яка переплітається з техно- і соціосферами (у взаємодії інституцій родини, системи освіти, організаційних, контролюючих і управлінських підструктур). У процесі їх обслуговування вона допомагає інтегуванню економічного виробництва з соціальною діяльністю індивідів.

Системні перетворення спостережуються і в етнонаціональній галузі буття постсучасних суспільств, сутнісні трансформації якої обумовлені впливами техноекономічних і політичних змін. Адже разом із створенням національних економік активізувалися процеси державотворення, а з усвідомленням необхідності промислового інтегрування було переусвідомлено суть націй-держав. Останні тлумачаться вже не стільки як духовно-культурна єдність - своєрідна ментальна спільність. Як писав О.Тоффлер, нація перестала сприй-

матися багатою спадщиною пам'яті Ренана, «соціальною душею» Шпенглера або «засвоєним образом майбутнього» Ортегі - і - Гассета, стверджуючись феноменом індустріалізму [21, 148]. Дійсно, з другої половини XX сторіччя етнонаціональні спільноти переважно осмислюються соціальними утвореннями, визначеними новітнім науково-технічним переворотом.

Будучи втіленням інтегрованої політичної влади, міцно пов'язаною з економікою, етнонаціональні цілісності технократичного соціокультурного типу майже втрачають особібно-специфічні властивості, стаючи на шлях перетворень у співтовариства позанаціонального типу. За цією причиною почався розпад тоталітарних імперій, який викликав політичну фрагментацію світу - утворення множини нових держав і етнічних підструктур всередині них. З іншого боку, виникла проблема складності досягнення новими суверенними державно-політичними одиницями національної ідентичності. Це спровокувало і неспроможність національної держави бути інститутом адаптування до економічної глобальної активності та міждержавних протистоянь подібного масштабу.

Викликана техноекономічними й політичними зрушеннями, постсучасна поліетнічність й етногрупова мозаїчність (мовно-культурних меншостей та більшостей) стали ознакою зникання у світі гомогенних суспільств. Навпаки, актуалізувалися проекти створення різних форм трансрегіональних соціокультурних спільнот. Тому природно, що саме в техногенних умовах соціокультурного ідентифікування суспільства новою соціально-політичною й культурною реальністю з'явилося глобальне економічне співтовариство з технологічно-продуктовим перерозподілом. Інтегроване з регіонально-політичними блоками (із спільними бюджетними принципами і стандартами соціальних гарантій) воно водночас впливає на підсилення прагнень культурної й мовної автономізації у межах національних держав і регіонів. Так виникають передумови деідентифікації суспільства, диференціювання системного цілого розпаду інтегруючих його структур.

Завдяки системній диференціації надзвичайно зростає у технократичній моделі соціокультурної ідентифікації суспільства динамізм політичних форм буття. Значення політики настільки збільшується, що ця сфера набуває ролі досить самостійної й впливової на інші соціальні та культурні форми життєдіяльності сили. А оскільки вона, до того ж, сутнісно коригується з розвитком науки, технологій та економіки, то починає втручатися в управління техноекономічним порядком та різними соціальними процесами суспільства. Звичайно, внаслідок цього змінюється структура соціокультурної конфігурації цілого. Система набуває ристрисекторовості: соціальності - політики - культури, які розглядаються майже самодостатніми, тонко диференційованими царинами буття постсучасних суспільств. З цього приводу ще півстоліття тому Д.Белл писав: «Аналітично суспільство може бути поділене на три частини: соціальну структуру, політику й культуру... Поділяти суспільство в такий спосіб корисно, бо кожний аспект скеровується іншим осявовим принципом» [3, 205-206].

Системно-динамічний потенціал політики у технократичній моделі соціокультурної єдності досить

значний. Сутнісним джерелом його стає нормативно-регулятивна функціональність, що розкриває політику цариною прийняття рішень, ареною соціальної справедливості. Серед головних її підструктур високим динамізмом відзначається, зокрема, виборчо-представницька форма (демократія). Вона виступає засобом збалансування інтересів індивідів у суспільстві та чинником забезпечення зворотного зв'язку різних соціальних груп з метою подолання соціальної різниці [21, 143].

При посередництві ідеології владна сфера набуває культурно-ритуальних символізуючих функцій, створюючи ілюзію причетності громадян до виборчих рішень. І тим самим забезпечує собі роль фактора системного інтегрування й диференціації у суспільстві. Щоправда системний вплив політичних рішень на розвиток економічної галузі й процесів комерціалізації, ЗМІ й ринку робочої сили, на виробництво, міжнародні взаємини й демографічну сферу супроводжується зворотнім впливом технологічної домінантності, що остаточно перетворює політику на царину технічного ухвалення рішень.

Однак важливою системно-динамічною особливістю технократичної моделі соціокультурного ідентифікування суспільства є незбіг амплітуди експансивного соціально-технологічного розгортання й більш повільного, спонтанного розгортання культурної царини, а разом з тим - ускладнення процесів інтеграції.

Як виразально-смилова сфера, культура продовжує спиратися на постійність смислів людського існування, історично-успадкованих цінностей, моральних значень, еталонів поведінки й способів життя. Відсутність принципу заміщення, стимулюючого технологічний розвиток і навпаки, властиві культурі принципи інваріантності та інверсій сприяють збереженню специфічності й стійкості духовних ідеалів, соціальної пам'яті, традицій суспільства.

Хоч під тиском технологічного детермінізму соціальна динаміка починає перевищувати в системі динаміку культурного буття, яке теж набуває мобільності інноваційних процесів. Культура підвищує рухливість за рахунок нової здатності – плюралізму й еkleктизму різних стилів мистецтва, моральних і релігійних настанов, альтернативних програм світорозуміння, що позбавляє етнічно-історичної специфічності, надаючи універсальності позачасового й наднаціонального існування, можливості кро-скультурних проникнень-обмінів. Простимульовані технологічною експансією, оновлюються і частково руйнуються культурні традиції, базовані на накопиченому груповому досвіді (традиційних знаннях, світогляді, традиційних способах дії). Тож традиційні інтегративні інституції суспільства зазнають поразки.

Активний вплив на свідомість соціальних інновацій формує нову картину світу, сприяючи зміні локально-регіонального, вузько місцевого самовідчуття - на національний тип самовизначення. Разом з тим починають формуватися і засади самоусвідомлення людиною себе в широкому світовому контексті.

Втіленням динамізації соціальної пам'яті виникають нові, писемні мови й літературні культури, нові інституційні форми та засоби символізації. Культурна традиція переживає трансформації з легітимацією

можливості змішування й комбінування на тлі додання консервативності. Врешті-решт під дією цивілізаційної експансії культура починає всотувати технологічні риси та відбивати принципи функціонування провідних соціальних інституцій. Так, наприклад, митці стають залежними від ринку. Художні твори перетворюються на товари анонімного споживання. Відбуваються зміни у структурі мистецької діяльності. І якщо символічним актом технізації музики доби індустріалізації вважалася поява великого симфонічного оркестру, то новітня технаучова хвиля принесла розквіт електронно-інструментальної й нарешті комп'ютерної творчості.

Економічні й соціально-політичні зрушення, оновлюючи фундаментальні ідеї та способи світорозуміння, формують нові смисли, цінності, етичні уявлення й категорії краси як базис нової ментальності. Поширення новаційних проєктів впроваджує ліберально-модерні цінності, сприяючи зняттю релігійно-трансцендентних обмежень у моральних аспектах буття суспільства. Проблематичним стає забезпечення соціуму фундаментальними цінностями.

Нові смисли і цінності набувають потенціалу світоглядних та аксіологічних орієнтирів розвитку енергетики й технологій, науки, політики й соціальної сфери, сприяючи, з одного боку, гуманізації виробничого середовища, його інтелектуалізації та індивідуалізації. А з іншого – дегуманізації суспільства.

Загострений індивідуалізм, всепоглинаюча суб'єктивність, ідея необмежено унікального, автентичного «Я» переважає над колективними цінностями, знецінює авторитети, в тому числі й Абсолюту. Десакралізація світорозуміння веде до естетизації сатанізму й гедонізму в способі життя [4, 262-267], ствердження технократичної етики прагматизму, масового споживацтва, поточних потреб і засобів їх задоволення. Секуляризована система цінностей і знецінення віри сприяє духовно-ціннісному занепаду постмодерного мистецтва, вичерпанню трансцендентних зв'язків галузі естетичного, надмірному збільшенню значення свободи, пануванню духовного нігілізму.

Постсучасне суспільство, обтяжене надлишковими ефектами економічного зростання, перебільшенням концентрації політичних рішень у соціальній сфері, зазнає духовної кризи. Потенціал нових ідей та цінностей не реалізується внаслідок фактичної другорядності культури, її вимушеної підпорядкованості технологічно-економічній та політичній стихії, які пригнічують та гальмують духовні форми життєдіяльності. Внаслідок цього культурний процес автономізується, сприяючи диференціації соціокультурних царин буття та дисбалансу в системній цілісності суспільства. «Я впевнений, - писав Д.Белл, ... культура в західному суспільстві досягла автономії» [3, 231] «За сучасних умов спостерігається зростаюче роз'єднання цих трьох ділянок (соціальності – політики - культури)» [3, 206].

Таким чином, зробимо висновки: технократична модель соціокультурного ідентифікування є системою нестійкої рівноваги, де динамічні показники перевищують стабільні, процеси диференціації перебільшують допустимі норми об'єднання цілого.

Оскільки експансіонізм її тримається на принципі центральності соціально-технологічних аспектів,

що стимулюють мобільність усіх інших форм буття соціальності й політичної сфери, то головним недоліком технократичного типу суспільства є недостатність культурно-інтегративних, об'єднуючих потенціалів.

Під впливом соціального детермінізму культура переживає посилення інноваційних процесів, які призводять до сутнісної трансформації традиційних складових – джерела стабілізуючих властивостей системи. Остання функціонує на основі техноекономічної інтегративності й детермінізму, дисбалансу між соціальним і культурним розвитком.

Відсутність співмірності у системі диференціює соціальну царину з політичною та культурною, яка зазнає автономізації. Соціокультурний дисбаланс надає динаміці системи суперечливого характеру, що

обумовлює не лише безперервність реформаций, але й внутрішній розпад єдності соціальності з культурою. Як писав про індустріальне суспільство Е.Тоффлер, «чудово інтегрована соціальна система зі своїми особливими технологіями, зі своїми власними соціальними інститутами й своїми власними інформаційними каналами», «добре підігнаними одне до одного», «зруйнувала покладену в її основу спільність суспільства, створюючи стиль життя, наповнений економічної напруженості, соціальних конфліктів і психологічного нездоров'я» [21, 78]. Тож експансивний характер побудови техноцентричної соціокультурної моделі заперечує можливість ідентифікування, лишаючи даний проект можливих перспектив для подальшого впровадження у постсучасну суспільну практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Раймон. Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.8-25.
2. Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / В.Л.Иноземцев, пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 787 с.
3. Белл Деніел. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – Київ: Либідь, 1996. – С.194-251.
4. Белл Деніел. Культурні суперечності капіталізму // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – Київ: Либідь, 1996. – С.251-275.
5. Бузгалин А.Ф. «Постиндустриальное общество» - тупиковая ветвь социального развития // Вопросы философии. – М.: Наука, 2002. - № 5. – С.26-44.
6. Гуссерль Едмунд. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К.: Ваклер, 1996. – С.62-95.
7. Елльюль Жак. Техніка або виклик століття // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.25-58.
8. Иноземцев В.Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1998. – С.4-30.
9. Иноземцев В.Л. Социология Дениела Белла и контуры современной постиндустриальной цивилизации // Вопросы философии. – М.: Наука, 2002. - №.5. – С.3-13.
10. Колесин И.Д. Подходы к изучению социокультурных процессов // СОЦИС. – М.: Наука, 1999. - № 1. – С.130-137.
11. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. – М.: Наука, 1992. - № 12. – С.21-29.
12. Кучин И.А. Системно-динамический проект формирования нового мировоззрения // Sentential: наукові праці дослідників модерної філософії. (Паскалівського товариства). Спецвипуск № 1. Філософія і космологія. – Вінниця: МФКО, Універсум, 2005. – С.135-148.
13. Лапин Н.И. Неформализованные элементы глобального моделирования / Мат. семинара; Отв. ред. Н.И.Лапин. – М.: ВНИИСИ, 1981. – 118 с.
14. Лекторский В.А., Иноземцев В.Л., Федотова В.Г., Зотов А.Ф., Межуев В.М., Глинчикова А.Г. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – М.: Наука, 2000. - № 1. – С.3-33.
15. Маркузе Герберт. Одномерный человек. – М.: Аст-издательство, Ермак, 2003. – 331 с.
16. Марсель Габриель. Homo viator. – К.: Пульсари, 1999. – С.18-36, 155-188.
17. Мемфорд Льюис. Міф про машину. Техніка і розвиток людини // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.58-87.
18. Павленко Юрій. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
19. Пахомов Ю.М. та інші. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю.М.Пахомов, Д.Г. Лук'яненко, Б.В.Губський. – К.: Україна, 1997. – 237 с.
20. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. – Москва: Астрель, 2006. – 1176 с.
21. Тоффлер Элвин. Третья волна. – Москва: Аст-издательство, 2002. – 776 с.
22. Форрестер Джей. Мировая динамика. – Москва-Санкт-Петербург: Аст-издательство, 2003. – 379 с.
23. Фромм Эрих. Анатомия человеческой деструктивности. – Минск: Поппури, 1999. – 624 с.
24. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества. – М.: Высшая школа, 1991. – С.69-80.

О.П.ВЛАСОВА

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРОБЛЕМА РАВЕНСТВА ПОЛОВ

Власова Ольга Павловна - преподаватель кафедры «Облік и аудіт» Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна

Среди фундаментальных проблем, определяющих основные тенденции развития культуры в XXI в., гендерное неравенство является одной из острейших. Достижение гендерного паритета как основы гармоничного и эффективного развития европейской культуры, мировой культуры в целом, невозможно без изменения способов социализации пола, в настоящее время приводящих к процессам сегрегации в общественном бытии.

Как известно, до 70-х годов XX в. в философии и социальных науках считались лишь с категориями класса и расы в качестве доминирующих статусов, определяющих и предписывающих социальную жизнь и поведение индивидов в ней. В конце XX в. гендер начинает рассматриваться как один из центральных организующих принципов, вокруг которых вращается жизнь в социумах (С. Бем, М. Киммел, А. Дворкин, П. Дейчер, Д. Батлер, Г. Брандт, Н. Чухим и др.); гендерное равенство превращается в одну из наиболее значительных социальных теорий в Западной Европе, США и Канаде. Уже не вызывает возражений тезис, что формирование условий гендерного паритета является одним из основных принципов функционирования современного демократического гражданского общества, что нашло отражение в целом ряде документов, принятых парламентом Евросоюза и правительством нашего государства в том числе. Отмечая принципиальную новизну для украинской философии гендерного подхода, И. Грабовская пишет, что последний позволяет сегодня не только адекватно вписаться в современный западный дискурс, но и рассчитывать на эффект интереса и понимания в современном мире благодаря использованию одного научного языка с ним [1].

Хотя гендерные исследования и обязаны своим появлением феминистской теории, отношение феминизма к гендерным концепциям и самому понятию гендер весьма неоднозначно. И. Костикова отмечает, что основанные на нем исследования отвлекают внимание от «женских» проблем и даже ставят под сомнение справедливость выделения особых характеристик «женского» [2]. Исследовательница видит специфику задач, стоящих перед гендерными исследованиями в «формировании и функционировании гендерных символов на уровне социальных культур, на индивидуальном уровне и в межличностных отношениях» [3], подчеркивая в термине «гендер», в отличие от термина «пол», не природное, а социокультурное межполовое различие.

Определяя гендер как набор социальных значений приписываемых биологическому полу, ученые подчеркивают, что это один из главных организующих принципов, стержень жизни, следовательно, анализ гендера не должен сводиться к изучению женщин. Мужчины

также гендерны, и для того, чтобы понять гендер, нужно критически изучать и маскулинность, и феминность.

Гендерный подход в целом при всех существующих модификациях и отличиях отдельных концепций предполагает, что различие в поведении и восприятии мужчин и женщин определяется воспитанием и присутствием каждой культуре представлениями о сущности мужского и женского. Такое конструктивистское понимание полов расширяет возможности преодоления стереотипов, их иерархичности и опирающейся на них дискриминации. Именно в рамках конструктивистской парадигмы, согласно которой жизненная реальность создается в зависимости от социальных и индивидуальных практик, соотношения предзаданности или свободы в определении жизненных стратегий, сложилось понятие «гендер» [4].

Теоретики гендера, следуя за философами-феминистами, главную цель своих атак, нацеленных на достижение гендерного паритета, видели и видят в разрушении традиционной идеологии «подчиненности» женщин, их более низкого социального положения якобы вследствие их более низких достоинств и качеств. Как замечает С. Бем, уже 150 лет в дебатах о женском неравноправии поднимается вопрос, сформулированный в форме дихотомии: являются ли женщины и мужчины в принципе одинаковыми или в принципе различными. Этот «провоцирующий» вопрос о половых различиях не дал возможности достичь согласованного мнения в области социальной политики даже феминистам. Помимо того, что он неразрешим по существу, он порождает множество таких же неразрешимых дихотомий. Но дело в том, утверждает С. Бем, что главной темой должны стать не различия между мужчиной и женщиной, а то, какими путями андроцентричные общественные институты трансформируют эти различия не в пользу женщин [5]. Отношения между полом и гендером, как отмечается, подтверждают интересы доминирующих групп, принимающих как вызов любую попытку изменить статус-кво; поэтому гендерные отношения ярче всего репрезентируются в специфическом политико-экономическом и культурно-историческом контексте.

Как известно, в настоящее время неравноправие женщин обычно рассматривается как результат действия одной из двух причин. Во-первых, женщины не имеют доступа к экономическим и политическим ресурсам вследствие политики и практики дискриминации. А во-вторых, биологические, исторические, культурные отличия женщин от мужчин вынуждают их делать выбор не в пользу карьеры, что, в свою очередь, лишает женщин доступа к экономике и политике. Но если женщинам отказывают в возможности гармонично сочетать карьеру и

семейную жизнь (что естественно в отношении мужчин), это означает, что с ними обращаются не как с абсолютно свободными и равными членами общества. Проблема, как полагает известный философ-политолог Д. Миллер, заключается в том, что в политической теории вопрос о политической власти одновременно является вопросом о том, как должно быть устроено государство. Однако многие феминисты утверждают, что очень сложно (а может быть и невозможно) провести границу между сферой общественной деятельности, где люди вовлечены в политические отношения, и сферой частной жизни, где отношения не являются политическими. Другими словами, они рассматривают политику как феномен, затрагивающий все аспекты нашей жизни (стоит вспомнить лозунг 70-х гг.: «Личное есть политическое!»). Следовательно, говоря о политической власти, мы должны иметь в виду не только власть государства над подданными, но и мужчин над женщинами. Эта власть осуществлялась не только в прошлом, но и в наши дни большинство мужчин обладают властью над женщинами. Эту власть мужчины получили, как известно, за счет экономической зависимости и отчасти за счет идеи о роли женщины в жизни (их биологической предопределенности и частной сферы жизни), а иногда за счет грубой физической силы. Конечно, эти общие утверждения не означают, что каждый отдельно взятый мужчина пользовался всеми этими средствами для того, чтобы держать женщину под контролем. Тем не менее, признает Миллер, эти способы подчинения женщины указывают на существование такого типа власти, который всегда оставался за пределами внимания политической философии: когда, например, Гоббс писал о борьбе за власть и о том, как контролировать ее, он думал об отношениях между мужчинами, поскольку считалось, что вопрос об отношениях между полами уже решен. Однако не все ученые не согласны с тем, что мы должны рассматривать отношения между полами как политические. Миллер утверждает, что феминисты указывают не столько на политическую природу взаимоотношений мужчины и женщины, сколько на неспособность политики их регулировать. Политическая власть в этой форме, в какой она существовала до сих пор, не установила адекватных параметров для регулирования интимных отношений между полами, власть не обеспечила физическую безопасность женщин (особенно от бытового насилия), равные с мужчинами права в различных жизненных сферах и не наделила женщин достаточным объемом личной свободы, благодаря чему мужчины получили власть над женщинами в их частной жизни. Одна из очевидных причин такого положения – это то, что женщины веками были исключены из политической жизни. И такие рассуждения вполне закономерно ведут к критике современной демократии со стороны феминистов. Останавливаясь на проблеме свободы, Миллер напоминает, что свобода обычно понимается как защищенная сфера деятельности, в пределах которой у каждого человека есть возможность и средства самому решать, как строить свою жизнь. Оспаривая это утверждение, феминисты утверждают, что на самом деле в своей частной жизни женщины пользуются намного меньшей свободой, чем полагают политические мыслители. Во-вторых, они утверждают, что поведение, которое кажется «самонаправленным» в понимании

Милля, может нанести вред интересам женщины. Как известно, свобода подразумевает наличие ряда альтернатив и возможность выбора. Если в прошлом возможности женщин были сильно ограничены, то в XX в. этот внешний аспект женской свободы претерпел значительные изменения. Для женщин не только открылись рынки труда, но они также получили возможность определять свою личную жизнь. Но это не означает, пишет Миллер, что женщины получили такую же свободу, как и мужчины, потому что свобода подразумевает и последствия поступков: очень часто женщинам приходится платить значительно дороже, если они хотят совмещать карьеру и семью или воспитывать ребенка без мужа. Однако еще более сложной является проблема внутреннего аспекта свободы – способности выбирать. Мыслители-феминисты утверждают, что женщины остаются под гнетом социальных норм, даже если их физически не заставляют следовать им. Эти нормы укореняются в психике женщины на раннем этапе ее жизни (стереотипные представления о том, как женщины должны выглядеть, вести себя, какие у них должны быть отношения с окружающим миром и т.д.). И хотя женщинам во многих сферах приходится совершать реальный выбор, но практически он всегда происходит в рамках границ, установленных стереотипными представлениями о фемининности. Следующая проблема связана с природой женщины, с возможностью решить вопрос, являются ли наблюдаемые различия между мужчинами и женщинами следствием культурных норм, которые могут меняться, или же они отражают контрасты, заключенные в самой природе мужского и женского пола. Ученые признают, что это вопрос настолько сложный, что, возможно, наилучшим решением было бы последовать примеру Д.С. Милля, который в принципе отказался высказывать какое-либо мнение по этому вопросу. Миллер цитирует знаменитое «отрицание» Милля: «Я отрицаю, что кто-либо знает или может знать природу обоих полов, пока их можно наблюдать только в нынешних отношениях друг с другом. Если бы в обществе можно было увидеть мужчин без женщин, а женщин без мужчин, или если бы существовало общество мужчин и женщин, в котором женщины не находились бы под контролем мужчин, тогда можно было бы сказать что-то определенное о моральных и умственных различиях, заложенных в природе полов». То есть, пока у нас нет доказательств обратного, мы можем утверждать, что внешние условия свободы одинаковы для мужчин и для женщин. Должны ли мы преломить давление доминирующих социальных представлений о том, как мужчинам и женщинам следует вести себя по отношению друг к другу или гарантировать, чтобы традиционные женские нормы ценились так же, как и мужские, остается предметом спора [6,135-136].

Но, тем не менее, очевидно, что феминистская философия заставляет нас пересмотреть не идею свободы как таковую, а понимание условий, при которых люди совершенно свободны в выборе своего жизненного пути. Также совершенно очевидно, что образ женщины, создаваемый СМИ, влияет на стереотипное отношение к женщине в обществе. Если, например, женщин изображают как предмет сексуальных домогательств, то это будет оказывать, пусть на подсознательном уровне, влияние на работодателей – мужчин. Из этого логически вытека-

ет мысль, с чем Миллер согласен, что следует ограничить свободу слова в большей степени, следует запретить высказывания, которые наносят вред «социально уязвимым группам», что напрямую связано с призывами феминистов запретить порнографию. Но такого рода требования ставят проблемы перед либеральным обществом, где личная свобода считается одной из главных ценностей. Безусловно, в мультикультурном обществе необходимо уважение к культурным ценностям других людей, но в то же время очень важно не поддаваться «расслабляющему влиянию» политкорректности. Если мы встречаемся с проявлениями сексизма, элементов, угрожающих свободе и равенству женщин, мы должны твердо заявить об этом. Нельзя в демократическом обществе поощрять высказывания или поведение, оскорбляющие одни группы людей, и в то же время пытаться ограничить высказывания тех, кто выступает за свободу и равноправие женщин.

Следующий вопрос связан с относительно малым присутствием женщин в законодательных органах власти. Противники феминизма утверждают, что депутаты законодательных органов получают полномочия в результате голосования своих избирателей – и мужчин, и женщин, -и, следовательно, несут ответственность перед всеми ними. Поэтому даже если среди депутатов мало женщин, их интересы все равно репрезентируются через депутатов – мужчин, которые их представляют. Как пишет Миллер, значение имеет не то, кто именно заседает в парламенте, а сам механизм ответственности [6, 140]. При этом не учитывается тот факт, что в современном демократическом обществе выборные органы и их депутаты – представители народа имеют большую свободу в решении вопросов, жизненно важных для избирателей, но у последних нет даже возможности (кроме референдума) высказать свое мнение по их поводу. Что же касается принятия политических решений посредством открытой дискуссии, то ряд феминистски настроенных общественных деятелей считает, что подобные дебаты будут в интересах тех, кто уже адаптировался к их проведению в публичной сфере, – мужчин. Хотя следует отметить валидность контраргумента. Проблема заключается в том, что вопросы, затрагивающие интересы женщин, касаются также и остальных членов социума, например вопрос о легализации аборт.

Отмечая, что феминисты бросили вызов доминирующей идеи социальной справедливости, исследователи останавливаются на проблеме «бытовой справедливости», т.е. справедливости в отношениях между мужчинами и женщинами, а также на проблеме «положительной» дискриминации – мерах, предпринимаемых для того, чтобы обеспечить женщинам преимущества на рынках труда и в системе высшего образования. Как известно, социальная справедливость касается вопросов распределения благ и затрат в обществе. Традиционно особое внимание уделяется при этом праву собственности, системе налогообложения, государственной системе здравоохранения, образования и т.д. Семья же, как правило, не включается в анализ отношений социальной справедливости. Поэтому ученые-феминисты утверждают, что без справедливости в быту социальная справедливость в отношении женщин никогда не будет достигнута. Многим кажется, что сейчас, когда жен-

щины появились в публичной сфере, заявив свои права на нее, добившись юридических и политических прав наравне с мужчинами, за публичной социальной справедливостью должна была последовать справедливость в семье, быту. Но, как известно, этого не произошло: между полами в семье по-прежнему существует значительное неравенство, и дело не только в распределении домашних обязанностей. Всем понятно, что женщины находятся в менее выгодном положении – по причине репродукции и последующего периода ухода за детьми. Именно поэтому женский труд зачастую меньше оплачивается, и женщины добиваются меньших успехов в карьерном росте. Однако здесь Д. Миллер приводит весомый аргумент: неравные результаты вполне могут быть справедливы, поскольку они являются результатом выбора, который сделали сами люди. То есть можно сказать, что женщины сами согласились на те условия, которые ставят их в невыгодное положение, и то, что они не добьются больших успехов в карьере, они приняли как часть соглашения о создании семьи, своего рода универсального «брачного контракта». Возникает вопрос, почему они согласились на подобные условия? Первую причину ученые видят в существовании определенных представлений (стереотипов) о нормах, определяющих взаимоотношения мужчин и женщин. Но эти нормы являются пережитком прошлых эпох, и то, что люди добровольно их принимают, не является доказательством их справедливости [6, 145-146].

Следует отметить, что требует уточнения сам термин «бытовая справедливость». Как понятие «справедливость» входит в более общее синкретическое поле, отражающее миропорядок в целом, так и «бытовая справедливость» строится на том же основании универсальной справедливости – на идеалах равенства. Проблема в том, что равное распределение прибыли и затрат, равное участие в домашних делах и обязанностях зависят от того, какое «соглашение» по этому поводу выработают семейные пары сами в каждом конкретном случае. Справедливость в бытовых отношениях должна совмещаться с гибкостью и конкретными обстоятельствами, но все же не следуют преуменьшать значение объективных факторов и мощное влияние гендерных стереотипов, наложивших отпечаток как на всю культуру в целом, так и культуру семейных отношений мужчин и женщин. Именно поэтому в современных политических учениях рассматривается проблема «положительной дискриминации». И феминисты, и мультикультуралисты оспаривают традиционную идею равенства возможностей, согласно которой выбор людей для работы или, например, учебы в университете основывается исключительно на их способностях и заслугах. Феминисты утверждают, что справедливость должна склонять общество к положительной дискриминации, которая улучшила бы положение женщин. Один из аргументов в пользу положительной дискриминации, как представляется, весьма весомый, состоит в том, что в высших общественных слоях крайне мало женщин, поэтому политика положительной дискриминации ведет лишь к восстановлению пропорциональности состава общества. С этой точки зрения социальная справедливость характеризуется не только справедливым обращением с индивидами, в ней также присутствует важный групповой

элемент. Безусловно, справедливым будет то общество, в котором все социальные группы представлены во всех сферах жизни в пропорциональном приближении к их реальной численности. Предположим, что индивидуальные возможности действительно равны, тем не менее мужчины как социальная группа намного успешнее, чем женщины. Причина, как представляется, может быть не только в том, что женщины – жертвы несправедливости. Объяснение этой ситуации может заключаться в том, что у представителей исторически угнетенных групп (в данном случае женщин) низкий уровень социальных ожиданий и заниженная самооценка. Политика положительной дискриминации, несомненно, способствует тому, что представители меньшинств (или женщины как угнетаемая группа) раскроют свои возможности, получив стимул к действию, вследствие чего

возникнут новые гендерные ожидания и новые ролевые модели. Также важно, чтобы политика положительной дискриминации не вела к притеснению других социальных групп и их ценностей. Она будет справедлива только тогда, когда действительно позволит установить справедливые отношения между людьми на основе их истинных заслуг. Важно, чтобы она не стала средством улучшения положения одних за счет других, иначе она не будет основываться на принципе справедливости.

Следует признать, что проблемы гендерного равенства не имеют простого объяснения или легкого решения, что, конечно, не избавляет от необходимости определять приоритеты и, в свою очередь, позволяет утверждать, что гендерная теория должна обеспечить возможности делать правильный выбор на пути достижения гендерного паритета.

ЛИТЕРАТУРА:

- Грабовська І. Перспективи гендерної антропології як складової гуманітарної освіти в Україні: Філософсько-світоглядний аналіз // Пост методика, 2006. – №7(71). – С. 23.
Костикова И. Введение в гендерные исследования. – М.: Из-во «Аспект Пресс». – 2005. – С.9. – 255с.
Костикова И. Введение в гендерные исследования. Цит. изд. – С.13
Власова Т.И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии. Генеза. 2006. – 296 с.
Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. – М.: РОССПЕН, 2004. – 243 с.
Миллер Д. Политические учения – М.: АСТ. Астрель, 2007. – С.135.

Т.А.КУПЦОВА

ПРИРОДА МУЖЕСТВЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Купцова Татьяна Анатольевна - преподаватель кафедры иностранных языков Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна

Общественные трансформации последних шестнадцати лет в нашей стране затронули как само отношение к культурному плюрализму, так и интерес к гендерным проблемам, что нашло отражение в целом ряде недавних публикаций, развивающих отечественную гендерную теорию. Ученые подвергают критике саму идею приписывать человеческим качествам и поведению маркеры мужского и женского [1]; исследуют функционирование гендерных стереотипов в нашей системе восприятия мира [2], доказывают, что гендерный подход должен стать одним из идеологических принципов развития демократии в нашем государстве [3]. Разработке методологических подходов к анализу гендера посвящены исследования В.Агеевой, Т.Гундоровой, С.Павличко и др. Но, к сожалению, очевидность того факта, что исследования в сфере гуманитарных наук в целом и философии в частности, должны учитывать гендерные аспекты социальной жизни, не привела пока к измене-

нию ситуации в отечественной гендеристике, зачастую демонстрирующей неопределенность установок и формулировок. Например, в украинской (как и российской) науке зачастую используется псевдогендерный подход, когда «гендер» употребляется в качестве синонима слова «пол», а первый термин выступает просто как более современное (даже модное) слово.

Определяя гендер как комплекс социальных значений, которые придают биологическому полу, ученые подчеркивают, что это один из главных организующих принципов, стержень жизни, следовательно, анализ гендера не должен сводиться к изучению женщин. Мужчины также гендерны, и для того чтобы понять гендер, нужно критически изучать и маскулинность, и феминность. В российских и украинских исследованиях происходит вульгаризация понятия «гендера», так как часто подразумевается, что «гендер» проводит только женские исследования. Поэтому современной отече-

ственной философской мысли необходимо обратиться к новому осмыслению природы человеческой личности, мужского и женского начал, поскольку совершенно очевидно, что постпатриархатный порядок современного общества требует нового отношения к дихотомичным культурным категориям и «мужчине», и «женщине».

Понятие «мужественности» или «маскулинности», как отмечает И.Г.Малкина-Пых, существовало задолго до 70-х гг. прошлого века, когда они привлекли к себе внимание социологов в качестве предмета исследования [4]. Ранее считалось, что принадлежность к мужскому, – это нечто противоположное женственности. Характер мужественности был поставлен под вопрос, а специалисты, занимающиеся проблемами маскулинности, пришли к выводу о необходимости отказаться от единого понятия мужественности [5]. Они пришли к выводу, что не следует вести речь об универсальной модели мужественности, характерной для любого места и времени. К факторам мужской дифференциации стали относить классовую и расовую принадлежность, возраст, те или иные сексуальные склонности, поскольку перечисленные факторы во многом определяют особенности поведения мужчин [6].

Мужские исследования были в известной степени реакцией на усиление феминистического движения и на стремление приверженцев женских исследований многосторонне (но с позиций женского опыта) изучить взаимоотношение полов. К причинам появления социальной андрологии можно также отнести переосмысление мужской гендерной роли, понимания ее ограниченности и стремление разрушить полоролевые стереотипы – эти темы стали предметом широкого обсуждения на фоне сексуальной революции и на фоне успехов операций по смене пола.

Возникшее десятилетием позже «второй волны» феминизма – то есть в 80-е гг. XX века – мужское «освободительное» движение («Национальная организация меняющихся мужчин», «Национальная организация мужчин против сексизма» в США) стало бороться за преодоление стереотипов, за выбор стиля жизни, за расширение спектра эмоциональных проявлений для мужчин. Подобно тому, как феминистки и участницы женских исследований пытались разгадать «загадку женственности», социальные андрологи задались задачей разгадать «загадку мужественности». Мужские исследования изучали основные этапы становления концепций мужественности, возможные кризисы и девиации, особенности формирования института пола, в данном случае – мужского, чтобы найти пути преодоления жесткой гендерной роли (в частности – через так называемое «новое исполнение функций родителей», когда родители активно участвуют в воспитании).

В 80-х – начале 1990-х годов под гендером стали понимать систему отношений, которая является основой стратификации общества по признаку пола. Содержание гендерных исследований расширилось, сюда вошли проблемы маскулинности и сексуальности.

Гендерные исследования в эпоху глобализации (конец 90-х гг. и включая наше время) определяют маскулинность как то, что следует добавить к анатомии, чтобы получить мужскую гендерную роль. Кон выделяет три разных значения «маскулинности» [7].

Маскулинность как дескриптивная, описательная категория обозначает совокупность поведенческих и психических черт, свойств и особенностей, объективно присущих мужчинам в отличие от женщин.

Маскулинность как аскриптивная категория обозначает один из элементов символической культуры общества, совокупность социальных представлений, установок и верований о том, чем является мужчина, какие качества ему приписываются.

Маскулинность как прескриптивная категория – это система предписаний, имеющих в виду не среднестатистического, а идеального «настоящего» мужчину, это нормативный эталон мужественности.

Согласно эссенциалистскому подходу, маскулинность – это то, чем мужчина является и что, соответственно, составляет его природную сущность. Данная концепция подверглась резкой критике в результате развития сравнительных исследований гендерных систем обществ, различающихся по экономическим и культурным параметрам и является примером вульгарного биологического детерминизма.

Социально-конструктивистский подход определяет маскулинность как то, чем мужчина должен быть и что от него ожидают. Согласно этому подходу маскулинность конструируется как обществом в целом, так и каждым отдельным человеком мужского пола. Она является производной от гендерной идеологии общества и формируется под влиянием традиционных взглядов на мужскую роль, современных экономических реалий и социальной ситуации.

При рассмотрении необходимо учитывать ее множественность, историчность, ситуативность [4].

Множественность проявляется в наличии в каждом обществе нескольких моделей маскулинности – от доминантных до маргинализированных. Доминантная форма маскулинности считается наиболее правильной и желанной (например, маскулинность известных спортсменов, политиков и актеров), при этом она также является наиболее жестко структурированной моделью. Однако это не означает, что большинство мужчин в данном обществе и поддерживающих идеологическую основу доминирующей формы маскулинности соответствуют характеристикам данной модели. Эта модель является образцом, идеалом. По словам известного американского исследователя Майкла Киммела, доминирующая маскулинность – «это маскулинность тех мужчин, которым принадлежит власть» [8]. Данная модель маскулинности обладает в патриархальном обществе статусом идеала, стремление соответствовать ей поощряется. В современном обществе доминирующая форма маскулинности непосредственно связана с воспроизводством системы отношений власти патриархата.

Историчность маскулинности отражают изменения ее структуры в ходе исторических процессов. Традиционные гендерные роли изменяются под влиянием культурных, экономических и технологических факторов.

Ситуативность маскулинности проявляется через социокультурную зависимость интенсификационных и информационных изменений. Например, во время войн, спортивных соревнований существующие модели маскулинности интенсифицируются, и на первый план выходят такие черты, как агрессивность, склонность к

соревнованию. В спокойное время происходят процессы инфляционные, данные характеристики понижаются.

Множественность и текучесть образов маскулинности проявляется как в истории, так и в жизни каждого конкретного человека, который в разных ситуациях и с разными партнерами «создает», «разыгрывает» и «представляет» разную маскулинность. Разные парадигмы маскулинности не столько отрицают, сколько взаимно дополняют друг друга. Однако разрыв, как утверждают исследователи, между теорией и эмпирическими данными в «мужских исследованиях» еще больше, чем в женских. Тут очень велики диспропорции в исследованиях. По одним темам (спорт, насилие, здоровье, сексуальность, отцовство) научных факторов сравнительно много, по другим же нет ничего, кроме умозрительных рассуждений. Между тем имагология (анализ типов и образов маскулинности, представленных в средствах массовой информации, культуре и обыденном сознании), не подкрепленная социологическим анализом, не позволяет судить о долгосрочных тенденциях социального развития. База научной информации по странам и континентам очень неоднородна. Хотя количество сравнительных кросскультурных исследований маскулинности быстро растет, большая часть теоретических обобщений делается на «западном» материале, что, конечно, неправомерно.

На сегодняшний день существует сравнительно немного исследований касающихся ограничений, которые накладывает традиционная мужская роль. Существует гендерный стереотип, утверждающий, что социальная ценность мужчины определяется величиной его заработка и успешностью на работе. С этой нормой связан целый ряд ограничений для мужчины. Во-первых, большинство мужчин неспособны на 100% ей соответствовать, из-за чего имеют заниженную самооценку. Носитель традиционной мужественности никогда не знает меры и не может наслаждаться тем, что имеет. Он должен постоянно наращивать объем и время работы, и такой стиль жизни часто приводит к появлению обусловленных стрессом физиологических и психологических симптомов. Мужчины склонны выбирать работу и карьеру в зависимости от того, насколько хорошо это оплачивается. Финансовое давление особенно обременяет тех мужчин, чьи жены сидят дома и не работают. Если несколько человек зависят от тебя экономически, это серьезно давит на психику. Точка зрения, что главная обязанность мужчины в семье – исправно приносить большую зарплату, отрицательно влияет на исполнение им родительских функций, так как, чтобы соответствовать этим ожиданиям, мужчина должен посвящать все свое время работе.

Следующим стереотипом является физическая твердость, ожидание от мужчины физической силы и мужественности. Ту популярность, которой пользуется в наши дни бодибилдинг, смело можно считать реакцией на эту норму. Самооценка мужчин, которые не являются физически сильными, хотя чувствуют, что окружающие ожидают от них именно этого, может серьезно снизиться. Временами норма физической твердости может довести до насилия, особенно в том случае, когда социальная ситуация предполагает, что не проявить агрессию будет не по-мужски или когда мужчина чувствует, что его

мужественность под угрозой или под вопросом. Исследовательские данные о том, что мужчины-драчуны очень часто имеют заниженную самооценку и низкий социоэкономический статус, лишний раз подтверждают догадки относительно того, что причина насилия над женщинами – это компенсаторная мужественность.

От мужчины ожидаются компетентность и знания. Человек, пытающийся соответствовать этой модели сверхкомпетентности, начинает тревожиться, как только понимает, что чего-то не знает. Наибольшая проблема состоит в том, что в межличностных отношениях мужчина, старающийся соответствовать этой норме часто унижает других тем, что отказывается признать перед ними свою неправоту или допустить, что кто-то знает больше, чем он.

Норма эмоциональной твердости подразумевает, что мужчина должен быть эмоционально твердым: испытывать мало чувств и быть в состоянии разрешить свои эмоциональные трудности без помощи со стороны. То, что делает мужчину мужчиной, объединяет его отношения с детьми и другими людьми.

Мужчины получают меньшую эмоциональную поддержку со стороны и имеют меньше подлинно близких отношений.

Отношения между мужчинами характеризуются большей конфликтностью и соревновательностью, меньшим самораскрытием и обсуждением чувств, чем отношения между женщинами. Мужская установка на соревнование не дает мужчинам принимать во внимание окружающих. Килматин полагает, что огромный вклад мужчин в войны, насилие, нанесение вреда планете, подавление социальных меньшинств и психологическую жестокость, по крайней мере, отчасти обусловлен воздействием традиционной мужественности.

Норма антиженственности побуждает мужчин избегать стереотипно считающихся женскими занятий, деятельности и моделей поведения. Некоторые мужчины считают, что выражение чувств и самораскрытие принадлежит исключительно женщинам и что они будут выглядеть недостаточно мужественными, если будут эмоционально экспрессивны. Очень важная часть функционирования человека в качестве родителя – это нежность, забота, эмоциональная постоянная поддержка, потребность часто обнимать ребенка и говорить, что любишь его. Многим мужчинам сложно даются такие действия, так как они ассоциируются с женственностью, в результате многие люди подрастают, оставаясь в неведении, любили ли их отцы понастоящему или нет.

Существует предположение, что страх женственности (фемифобия) происходит из страха гомосексуальности и обусловлен социальным контекстом, который обычно приписывает гомосексуальность мужчинам с чертами женственности.

Негативным последствием ситуаций, когда мужчине сложно поддерживать стандарт мужской роли или когда обстоятельства требуют от него проявления женских моделей поведения, которых просто нет в его репертуаре или они запрещены мужской ролью, возникает мужской гендерно-ролевой стресс. Мужчинам очень сложно проявлять нежные чувства, у них более низкий уровень вербальной и невербальной

экспрессивности. Сохраняется актуальной и такая особенность мужского характера, как агрессивность и склонность к насилию. Эта проблема вызывает особенно жаркие споры среди ученых и публицистов. Одни авторы утверждают, что мужчины самой природой предназначены быть насильниками и агрессорами, другие, напротив, считают мужскую агрессивность следствием неправильного воспитания мальчиков и требуют его изменения. По мнению большинства ученых мужская агрессивность действительно имеет природные предпосылки, но она не является чисто биологическим феноменом и не всегда антисоциальна. Вероятность сочетания агрессивности и насилия зависит, с одной стороны, от принятых в обществе методов разрешения конфликтов и наличия так называемой «культуры насилия», а с другой – от индивидуальных особенностей личности. Отождествление маскулинности с насилием типично не столько для сильных, сколько для слабых мужчин, которые не уверены в своей маскулинности и которым кажется, что их всюду подстерегают опасности.

В соответствии с андроцентричным восприятием женщины в границах ее способности стимулировать и удовлетворять мужской сексуальный аппетит, от жены также ожидается, что она будет вступать в сексуальную близость по первому требованию мужа – вот почему понятие изнасилование в браке часто рассматривается как оксюморон (нелепость) [9].

Этот отказ признать реальность изнасилования в браке является не единственным примером того, как андроцентричное наделение мужчины привилегиями не оставляет женщинам законного обращения в суд, когда мужчины их насилуют. Еще один пример – это давнишняя политика системы криминального правосудия, которая отказывается видеть преступление в случае избиения жен своими мужьями.

Мужчины демонстрируют более высокий уровень физической агрессии, выраженной в физических действиях. Они чаще становятся объектами физического нападения, в то время как женщины чаще становятся жертвами сексуального домогательства. На формирование этих (и целого ряда других) различий в значительной мере влияют представления о гендерных ролях, сложившиеся в культуре, а именно каким в пределах данной культуры должно быть поведение представителей различных полов. У многих народов считается, что женщины, в отличие от мужчин, более общественные создания – что для них характерны дружелюбие, беспокойство за других, эмоциональная экспрессивность. От мужчин же, напротив, ожидается демонстрация силы – независимости, уверенности в себе, хозяйственности. Согласно теории социальных ролей, гендерные различия в сфере агрессии порождаются в основном представлениями большинства культур о том, что мужчины в широком диапазоне ситуаций должны вести себя более агрессивно, нежели женщины.

Мужское господство и «овеществление» женщины настолько велико, что изнасилование во время свидания – достаточно частое явление и не случайно. Когда мужчина воспринимает реальность через линзы андроцентризма и гендерной поляризации, он считает нормальным и естественным добиваться секса, даже

если женщина немного сопротивляется. Теперь напористое сексуальное поведение стало преимущественно нормой для мужчин, а нормой женского сексуального поведения стало сопротивление мужскому напору; причем она не должна устраивать сцен или вести себя невежливо.

Распространенность изнасилования на свидании не удивляет, учитывая, сколько мужчин и женщин носят гендерные линзы. Тогда и не должно быть удивительным, как много мужчин находят насилие против женщин таким сексуально возбуждающим и до такой степени утверждающим их маскулинность (или и то и другое одновременно), что они сами обращаются с женщинами грубо или наблюдают за другими в жестких сценах порнографической продукции [9].

Почему неприязнь к гомосексуальности более распространена среди мужчин, чем среди женщин? В общем, сексуальность в андроцентричном обществе определяется с мужских позиций, поэтому лесбиянство само по себе оказывается практически невидимым явлением. Кроме того, культурное представление о «настоящем» мужчине заставляет мужчин чувствовать себя более небезопасно (по сравнению с женщинами). Они стараются соответствовать своему полу, поскольку данное культурное представление возлагает на мужчин нереалистичные требования: не только подавлять в себе любой человеческий импульс, содержащий хотя бы малейший намек на женственность, но также достичь такого влияния и власти в своем обществе, которые обеспечат ему значительные отличия от женщин и других – «ненастоящих» мужчин.

XX век стал свидетелем беспрецедентных изменений в статусе женщин, возможно самых больших преобразований в мировой истории гендерных отношений. Однако конец XX века показал, что следующее столетие должно будет изменить жизнь мужчин, завершив «гендерную революцию». Мужчины уже понимают, что «традиционное» определение мужественности делает их несостоятельными и удовлетворить не может. Как отмечается исследователями, гендерное неравенство породило идеологию разделения сфер, а идеология разделения сфер, в свою очередь, узаконила гендерное неравенство. Гендерные трансформации в обществе в новом тысячелетии должны привести не к тому, что мужчины и женщины станут более одинаковыми, а к тому, что они станут более равными. Те качества и модели поведения, которые прежде считались мужскими или женскими (сострадание и забота, честолюбие и упорство и т.д.), есть исконно человеческие качества, доступные и мужчинам, и женщинам. Гендерные стереотипы, существующие в современном социуме, часто являются преградой как женщинам, так и мужчинам в их профессиональной деятельности и в личной жизни. Они значительно влияют на самооценку мужчин и женщин, на их сексуальность и самореализацию в семейных отношениях, сохраняя разделения сфер «публичное/частное» и систему двойных стандартов. Для создания «гендерного» общества на основе паритета необходимы специальные образовательные программы, которые помогали бы обществу понять важность этого аспекта для будущего своей страны.

ЛІТЕРАТУРА:

- Чухим Н. Візія жінки. – К.: Київський інститут гендерних досліджень, 2006. – 192 с.
- Власова Т.И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии. Генеза. 2006. – 296 с.
- Грабовська І. Пошуки гендерної паритетності: український контекст. Монографія. Упор. та загал. ред.: – Ніжин. Видав.НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 204с.
- Малкина-Пых И. Гендерная терапия. – Москва, 2006. – С.105.
- Carrigan T., Connel R.W. Toward a new sociology of masculinity // Theory and society, 1985. – v.14. – №5. – P.552.
- Беляева Ю.В. К вопросу о необходимости исследования проблем маскулинности // Социальная феминология. Межвузовский сб. науч. статей. – Самара. Самарский университет, 1997.
- Кон И.С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире // Введение в гендерные исследования. Учебное пособие. Часть 1 / Под. ред. И.А. Жеребкиной. Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алтейя, 2001. – С.262.
- Kimmel M.S. Masculinity as homophobia: Fear, shame, and silence in the construction of gender identity // H.Brod, M.Kaufman (Eds.), Theorizing Masculinities. Thousand Oaks, CA: Sage, 1994.
- Бем С.Л. «Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов». Институт социальной и гендерной политики. – Москва. РОССПЭМ. – 2004. – С. 209.

І.В.ЖИТАРЮК

ОСВІЧЕНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Житарюк Іван Васильович - доцент кафедри алгебри та інформатики Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, докторант Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, кандидат фізико-математичних наук

Сучасне життя демонструє низку ідей, поглядів, концепцій, теорій, в яких простежити спроби осмислити кардинальні зміни, що відбуваються у суспільстві. Людина опинилася в нових умовах, коли перед нею постають несподівані, з позиції традиційного гуманізму, випробування, в яких добро і зло, віра і зрада, свобода і свавілля, чесноти і підлість ніби помінялися місцями, а подекуди взагалі втратили своє змістовне значення в параметрах системи цінностей. Суспільство у своїх освітніх, культурних програмах докладає величезних зусиль для подолання незнаних раніше проблем, але чим далі, тим більше вони загострюються.

Сьогодні не виникає сумніву, що прогрес і продуктивне існування України не можна уявити поза європейською цивілізацією. Водночас входження в її соціальний, політичний і культурний простір є неможливим без вирішення проблеми людини в контексті сучасної духовності.

Глобальні соціальні зміни, що пов'язані з пошуками людиною шляхів оптимізації та гармонізації власної системи цінностей, свого буття в культурному та природному оточенні, в першу чергу відбиваються на освітній діяльності, що є основним чинником соціалізації особистості, каналом репродукування людяності та культури у кожній особистості. Проблема освіченості в теорії і практиці освіти полягає в постійній суперечності між обсягом накопичених людством знани та індивідуальними здібностями й потребами в їх засвоєнні і використанні.

Потенційні можливості розвитку людства, перш

ніж актуалізуватися у реальних соціальних структурах, мають бути спроектовані в межах системи освіти і реалізовані в ціннісних орієнтаціях, когнітивних здатностях та мотивах поведінки людей, що будуть створювати ці соціальні реалії.Сьогодні формуються нові канони культурності й освіченості, які стануть орієнтирами в стратегічних пошуках технологій освіти і моделей її закладів. Тому правомірним є питання про зміст поняття «освічена людина ХХІ століття».

Мета дослідження полягає у розкритті проблеми освіченості в контексті системи цінностей культури сучасної людини.

Аналіз сучасних публікацій та результати дослідження. Імператив культурності може визначатися по-різному, наприклад, «культурність людини розуміється як прагнення до реалізації вищих цінностей та ідеалів» [12, 38].

Культурну («освічену») людину визначає, зокрема, адекватне розуміння світу, знання оточуючого середовища й себе в ньому, вміння або творіння чогось, готовність до подальшого розвитку тощо [13, 33]. Ці ж автори наводять і систематизацію визначальних характеристик дорослої культурної людини (студента): терплячість або толерантність; адекватність оточуючому середовищу й ситуації; культура нормативної поведінки і соціальної взаємодії; культура інтелектуальної і предметної діяльності; культура саморегуляції і самовизначення; загальноцивілізаційна культура; соціальна відповідальність [13, 59].

Здається безперечним, що поняття «культурна людина» не тотожне існуючому поняттю «освічена людина». «Освіта насамперед – це підготовка до участі в соціальному житті» [14, 257]. «Освіченість» – складова загальної особистої культури. Норма освіченості визначається суспільством стихійно, але її критерії можуть бути сформульовані й описані. Разом зі зміною поняття «освіченість» змінюється і поняття «неуцтва». Характерно, що зміст як освіченості, так і неуцтва, значною мірою відноситься до гуманітарних наук і комунікативної техніки, ніж до спеціального знання. Ч.Сноу в своїй книзі «Дві культури» зазначає, що людина, яка не знає Шекспіра, вважається неучом, а людина, що не знає законів термодинаміки, за цією ж «номінацією» засуджуватися суспільством не буде.

Людина за своєю природою пластична і мінлива, а її розвиток – складний процес єдності віртуального й об'єктивного. Для блага людини і суспільства необхідні особливі знання, властивості, навички й уміння, що вимагають певних зусиль для їх формування. «Прищеплення людині культури здійснюється у процесі освіти. Необхідність останньої приречена неможливістю культурної спадковості за біологічними механізмами» [14, 19]. Освіта доповнює стихійну чи природну соціалізацію (здійснювану практично в сім'ї і наслідуванням у процесі щоденного буття) повідомленням і засвоєнням концентрованого, спеціально відібраного знання з метою подолати вузькість кровноспорідненої свідомості й підпорядкувати її інтересам ширшої спільноти – етносу, державі тощо.

В освітньому процесі освіта, освіченість, навчання та виховання нероздільні. Якщо освіта ще може бути обмежена інформаційно, просторово і в часовому відношенні, то освіченість і навчання принципово не обмежені нічим. Освічена людина навчається сама і навчає інших.

Кожна епоха визначає зміст освіченості у властивих для неї поняттях. Наприклад, стародавні греки володіли уявленнями про Космос і взаємодію в ньому смертної людини та безсмертних Богів. Сьогодні соціально відповідальна особа має свій погляд на носферну реальність. Відбувається формування нової системи цінностей: здоров'я, благополуччя у сім'ї, професіоналізму, корпоративності, гармонійного поєднання особистого і суспільного.

Освіченість не може бути однаковою чи сталою. Сучасна людина живе стандартами мінімуму і максимуму освіченості. Перший може бути визначений як межа освіченості і неуцтва, тобто мінімум суспільно необхідної обов'язкової освіти, освіченості для отримання професії, освіченості для певних верств населення тощо.

Можна вважати, що майже завершеним є процес інтеграції гендерних критеріїв освіченості. У цьому контексті багаторічна боротьба жінок за свої права досягла успіху. Не існує ні професійного, ні побутового знання, яке було б необхідне лише чоловікам або жінкам. Освічені чоловік та жінка повинні відповідати універсальним канонам освіченості.

Проте найбільше диференціюються вікові етапи освіченості. В будь-якому віці і на будь-якій стадії освіченості існують «відмінники» і «двієчники». Тому

можна формувати ідеальні моделі мінімуму та максимуму освіченості культурної людини стосовно різних етапів її дорослішання: I етап (3 роки – 15-17 років) – набуття соціально необхідного мінімуму знань (сім'я-дошкільні установи-загальноосвітні навчальні заклади); II етап (15-17 років – 19-22 роки) – навчання професії, набуття соціально необхідного мінімуму спеціальних знань і вмінь (спеціальні заклади освіти); III етап (після 19-22 років) – задоволення власних інформаційних потреб і вироблення знань та вмінь оцінювати себе: свої здібності, можливості, достоїнства і недоліки.

У багатьох дослідженнях ціннісних і світоглядних орієнтацій української молоді робляться спроби їх систематизації за різними критеріями, зокрема типологізацію ціннісних орієнтацій за трьома складовими соціального життя людини: міжособистісним спілкуванням, розважально-рекреаційними контактами і суспільною діяльністю [1-3, 5-11, 15, 18, 19].

Можлива певна систематизація змісту освіченості відповідно до цілей або змісту освіти: обов'язковий мінімум знань, необхідний для життєдіяльності; мінімум спеціальної освіти – для професійної діяльності; мінімум загальної культури й ерудиції – для успішної комунікації та особистісного зростання.

Освіченість у сучасному розумінні включає знання і дміння, необхідні для діяльності в конкретній галузі (наприклад, слід розмежовувати фундаментальне і професійні знання: перше необхідне для вироблення світогляду і методології, друге – для отримання професії); обсяги гуманітарних і природничо-наукових знань, що дозволяють інтегрувати культуру сучасної освіченої людини; знання інформаційних технологій та іноземних мов, що, з одного боку, є певним поверненням до канонів освіченості, які існували раніше в Україні, а з іншого – символізує перехід у ХХІ століття; медичні знання, необхідні людині для збереження свого фізичного здоров'я, та психологічні, що сприяють найкомфортнішому існуванню людини в навколишньому середовищі; знання практик спілкування і самопізнання. До норми освіченості відносять і знання про способи його примноження. Отже, можна виділити: знання й уміння спеціальні, орієнтовні, життєві, що забезпечують основу професії, адаптацію і комфорт; знання і навички у сфері техніки і технологій, які забезпечують отримання інформації, ефективність комунікацій, глибину самопізнання.

Кінець ХХ століття вважають зміною змісту освітнього мінімуму і максимуму. Основні тенденції змін зводяться до таких: посилення значення загальнокультурної основи і вищої освіти; наукове знання в системі культури сучасної людини диференціюється на власне знання наукових досягнень, законів, відкриттів; професійне наукове і фактичне знання – ерудицію. Значення ерудиції для відповідності ідеалам освіченості навіть зростає, оскільки в професійній сфері панує вузька спеціалізація.

З'являються нові стандарти технічної освіченості, універсальних для «гуманітаріїв» і «технарів»: навички й уміння поводитися з технікою, володіння сучасними інформаційними технологіями тощо.

По-новому цінуються знання, дміння та навички особливого роду – етикет, дизайн, технології спілкування,

хіромантия, астрологія, екстрасенсорні здібності тощо.

Для сучасної молоді освіченої людини змінилося співвідношення знання, одержаного зі спеціальних інформаційних джерел, і знання, що виникає з щоденного досвіду. Аксиома апперцепції констатує залежність усіх подальших сприйняття від змісту і структури попереднього досвіду. Звідси випливають два наслідки: 1) однакового сприйняття бути не може; 2) якщо немає досвіду, то сприйняття «неправильне» або відрізняється від ситуації, коли є певний досвід. Молода людина одержує знання, наприклад, з догляду за дитиною через інформаційні джерела ззовні та з власного досвіду. Звідси випливає зміна установок, цінностей і мотивацій по відношенню до складних реальних ситуацій.

Отже, можна виділити: ступінь обов'язкової освіти, контрольованої самоосвіти і альтернативного перенавчання. Повертаючись до ідеї освітнього часу, можна зробити висновок про завершеність будь-якого освітнього циклу і нескінченність освіти як процесу.

Проблема становлення нових канонів освіченості пов'язана з загальною ідеєю нового образу людини, яка характеризується наявністю глибоких професійних та конкретних знань і навичок, готовністю до часткої зміни професійної діяльності, здатністю до перенавчання. Перед сучасними закладами освіти стоять два педагогічні завдання: сформувати молоду людину, здатну змінювати себе й оточуючу соціальну реальність; навчити її сприймати цю реальність та бути успішною у ній.

З середини XX століття виникла і розвивається світова концепція неперервної освіти. Постановку питання про неперервну освіту можна вважати появою нового канону освіченої людини сучасного суспільства. Ця концепція має подвійний, навіть потрібний сенс: освічена людина – та, що вчиться все життя; справжній професіонал переважає все життя; обов'язок суспільства – вчити людину протягом усього її життя.

Якщо розглядати освітній життєвий цикл у такому аспекті, то він зазнає значної трансформації. Якщо раніше вважалося, що існує дошкільна, загальноосвітня, вища і спеціальна освіта, то тепер можна говорити про першу стадію освіти, яка регулюється суспільством і державою та має на меті включення особистості в активне соціальне життя; про другу, що забезпечується існуючою системою і має на меті особистий вибір професії і соціально-економічного устрою життя; про третю, що визначається власним вибором і має на меті зміну вказаних параметрів. Ці стадії, безумовно, збігаються з віковими етапами становлення особистості та демонструють зміну відношень суб'єктів освітнього процесу. На першій стадії освіта є соціальним обов'язком особистості та соціально-правовим стартовим капіталом. На другій – суспільство й особистість зацікавлені одне в одному та використовують інститут освіти для регулювання взаємостосунків. На третій стадії особистість і система освіти вступають у партнерські відносини.

Неперервна освіта може розглядатись як суспільний обов'язок, оскільки будь-які послуги, одержувані особистістю від соціуму, повинні супроводжуватися додатковими зусиллями з боку самої особистості [1].

Освічена людина творить себе сама. Особливого значення набувають буденне знання, а також орієнтоване – здатність орієнтуватися в оточуючому середовищі.

«Освіта є, перш за все, попередженням потрапляння у пастки, прірви, небезпеки життя та є системою їх профілактики» [4, 15]. Джерелами формування таких знань є засоби, що надаються сучасним інформаційним суспільством. Звідси випливають два завдання освіченої людини: 1) сформувати власні інформаційні потреби і пізнавальні здібності для отримання позитивної інформації із цих джерел; 2) виробити захисні механізми проти інформаційної агресії засобів масової інформації.

Освіченість завжди розуміється як ціннісно-орієнтоване знання. Антична система освіти будувалася на ідеях раціональності і громадянськості, розвитку особистості, на знанні як доброчесності. Основою педагогіки була полісна ідеологія, тому центром освітнього процесу стало мистецтво красномовства і правильного поєднання слів (риторика, граматики, логіка, філософія). У Греції в межах «пайдеї» або «турботи про себе», мистецтво правильної мови вважалося вельми важливим: адже навіть прийняття державних рішень залежало від того, наскільки переконливо й аргументовано міг вільний грек висловити свою думку про них на агорі – площі, де ці рішення обговорювалися і приймалися. Не дивно, що турбота про слово, культивування мистецтва мови і письмо були необхідністю для освічених людей. Античні стандарти освіченості включали не тільки знання, але й постійне тренування духу, мови і тіла.

У будь-яку епоху до мінімуму інформаційного насичення завжди додавався певний культурний компонент (наприклад, знання Закону Божого, або знання мови кольорів). Сюди ж можна додати ще й соціальний компонент – цілеспрямоване виховання знань і умінь демонструвати соціально схвалювані якості. Якщо для стародавніх греків це було активною цивільною позицією, то в епоху християнського середньовіччя формувалася особистість, орієнтована на культуру сорому, тобто на громадську думку і самоконтроль.

Сучасний підхід до освіти визначає відношення до неї як до найважливішої «соціокультурної технології», що визначає тип соціальної організації суспільства і його інтелектуальний рівень, яка має розв'язувати такі задачі: формувати і проектувати через систему освіти нові форми життя; формувати загальні інтелектуально-вольові процеси; відтворювати національно-орієнтовану інтелігенцію; формувати менталітет і культуру інтелігенції мегаполісу [16, 33-38].

Така ж ідея актуалізується й відносно регіонального рівня освіти. Територія стає суб'єктом проектування і програмування свого розвитку, включаючи територіальну систему освіти і проектування культурних та освітніх процесів у межах регіону. Система вищої професійної освіти в Україні у своєму стратегічному розвитку повинна ґрунтуватися на моделі освіченої молоді людини наступного тисячоліття, яка при цьому може охоплювати три інтегровані напрямки: формування соціально активних студентів – громадян України; розвиток у них загальної культури українського інтелігента; професійно-трудове виховання молоді [17, 103].

Освіченість як результат університетської освіти є поєднанням професійної компетенції і загальної культури. Структура освіченості розуміється як певний соціально необхідний мінімум знань, що дозволяє: мати загальні уявлення про об'єктивну

реальність і суб'єктивний рівень ерудиції; оволодіти спеціальними знаннями і суб'єктивно забезпечувати рівень професійної компетенції; сформувані суб'єктивні пізнавальні інформаційні потреби, що обумовлюють рівень особистісної культури.

Освічена молода людина ХХІ століття повинна формуватися в діалектичній єдності повної свободи і тотального контролю. Система освіти має будуватися відповідно до психології юнацтва і менталітету студента. Потреба в практичних і прикладних знаннях, що забезпечують соціалізацію особистості, соціальну та професійну адаптацію, матеріальний комфорт і благополуччя, повинна за часом передувати загальнокультурній, фундаментальній і теоретичній підготовкам, оскільки потреба в узагальненні, абстракції, пошуку вищих змістів і символів народжується з життєвої практики, а не з бажання викладачів чи керівників.

Сучасна цивілізована людина – освічена людина. Що це означає? Перш за все, що вона має освіту, яка відповідає її професійній діяльності, тобто освіченість професіонала, який вчився для того, щоб стати фахівцем. Крім того, вона має технічну освіту.

Оскільки європейська й американська цивілізація є інформаційним суспільством, то члену такого суспільства навички й уміння користуватися відповідною технікою властиві від народження, він набуває їх одночасно в ході загальної соціалізації. Відмінність європейської та американської освіченості від української – і в обсязі правової освіченості громадян. Отже, в універсальний образ цивілізованої людини Заходу освіченість входить певною складовою,

головним змістом якої є професійна компетентність, володіння сучасними інформаційними технологіями і знання законів.

Крім технічного прогресу – найнеобхіднішої умови розвитку економіки – високий освітній рівень громадян України створює потенційні передумови для побудови суспільства, здатного до оптимальної самоорганізації, тобто контролюючого владні структури, і здатного відхиляти негативні для розвитку соціуму доктрини. Освічені, здатні до самостійного аналізу проблем громадяни – це справжнє багатство суспільства, гарант його процвітання.

Якщо в менталітеті соціуму і молоді домінування модусу «мати» зміниться на модус «бути», то суспільна значущість особистості вимірюватиметься рівнем та змістом її освіти. А це означає повернення до вищої освіти як життєво необхідної цінності. Канони освіченості у ХХІ столітті перестають бути жорстко прив'язаними до віку, соціального статусу, професії, способу життя. Бути освіченим – означає бути вільним у виборі освіти та свободи зміни професійної вищої освіти. З іншого боку, освіченість включає знання практики самоконтролю, самовдосконалення, саморозуміння. Отже, освічена людина ХХІ століття – це особистість, яка здатна до зміни своїх соціальних і професійних ролей завдяки здобутим у навчальних закладах знанням; володіє практиками самопізнання, самоконтролю і самовдосконалення; визнає владу суспільного контролю і реалізовує свою потребу в свободі та гнучкій системі соціальних практик.

ЛІТЕРАТУРА:

- Андрущенко В. П., Зязюн І. А., Кремень В. Г., Максименко С. Д., Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз. – К.: Наукова думка, 2003. – 854 с.
- Антонова Н. О. Ціннісні орієнтації у системі особистісних якостей студентів вищого педагогічного навчального закладу: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 16 с.
- Арсентьева Г. О. Спілкування як сумісна діяльність людей: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 18 с.
- Бим-Бад Б.М. Антропологическое основание теории и практики образования: очерк проблем и методов их решения. – М.: Издательство Российского открытого ун-та, 1994. – С. 15.
- Вашкевич В. М. Історична свідомість молоді: політологічний концепт / АПН України; Інститут вищої освіти. – К.: Світогляд, 2005. – 288 с.
- Давиденко В. В. Основи ораторського мистецтва та ділове спілкування сучасного спеціаліста: Навч. посіб. (для студ. екон. та юрид. спец.) / Межрегіональна академія управління персоналом; Вінницький ін-т. – Вінниця: О.Власюк, 2003. – 167 с.
- Донцов А. В. Моральна саморегуляція особистості: Метод. реком. та програма спецкурсу. – Х., 2002. – 20 с.
- Кавалеров А. А. Ціннісні орієнтації особистості у духовній культурі (соціально-філософський аспект): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. – О., 1996. – 192 с.
- Карабин Т. В. Вплив особливостей спілкування в мережі «Internet» на процес соціалізації студентської молоді: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 261 с.
- Кордунова Н. О. Розвиток духовності старшокласників у процесі спілкування: Методичні рек. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 64 с.
- Кравченко Д.Г. Історична свідомість української молоді: проблеми формування в трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2004. – 159 с.
- Ноосферная парадигма образования: От лицея к университету // Мат-лы лицейско-университет. науч.-метод. конф. Иваново, 23-25 апр. 1997 г. – Иваново, 1997. – С. 38-39.
- Общая культура человека в системе требований государственного образовательного стандарта // Зимняя И.А., Боденко Б.Н., Кравченко Т.А., Морозова Н.А. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. – 66 с.

- Педагогическая антропология: Учеб. пособие / Авт.-сост. Б.М. Бим-Бад. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 575 с.
- Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 188 с.
- Рубцов В.В., Громыко Ю.В. Программа Столичное образование: Цели, задачи, возможности // *Magister*. – М., 1995. – № 1. – С. 33-38.
- Основы концепции и программы воспитания студентов вузов: Метод. пособие / Под ред. В.Т. Лисовского. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1999. – С. 103.
- Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: Українські технології, 2005. – 383 с.
- Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / Андрущенко В.П. (заг.ред.). – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.

П.В.ГОНЧАРЕНКО

МЕЛОС ПОСТМОДЕРНІЗМУ ЯК ПОЄДНАННЯ ТРАДИЦІЙ РІЗНИХ КУЛЬТУР

Гончаренко Павло Володимирович – аспірант кафедри філософії Запорізького національного університету

Музичний смисл – мелос – кристалізується й оформляється в культурі завдяки, перш за все, інформаційній спільності її різних аспектів. Проте, саме в музиці з дивною виразністю виявляється діалектика самого феномена культури, без з'ясування якої стає незрозумілою й еволюція музичної культури. У цьому зв'язку через кожен випадок соціально-філософського аналізу логосу музичної культури різних епох, ми стикаємося з досвідом соціальних відносин, що властивий цим культурам, прилучаємося до духовного освоєння світу різними співтовариствами, що є прерамболою музичного буття, в якому світогляд людини будь-якого соціуму отримує іншу якість, особливо в епоху постмодернізму. Метою статті є аналіз особливостей світоглядних та ідеологічних принципів, властивих для того чи іншого народу, нації, соціальної групи, що інтегруються у мелосі музичної культури епохи постмодернізму.

При написанні статті автор використовував філософські та музикознавчі добуток, що є дотичними до зазначеної проблематики, зарубіжних та вітчизняних учених: І.Лесковської та Б.Філановського [4], О.Є.Махова [5], Т.В.Адорно [1], Н.В.Загурської [3], Г.Б.Шамілі [9], Є.В.Назайкінського [6], М.Григор'євої [2], Л.Б.Переверзева [8] та інших.

Явище постмодернізму викликає великий інтерес для розгляду співвідношення ролі традиції в історії мистецтва. Постмодернізм виходить на новий рівень розуміння традиції. Постмодернізм демонструє спробу повернення до культури «діонісійського» типу з її змішанням стилевих норм. У цьому змішанні стилів незамінну функцію виконує мелос, оскільки, згідно з Ф.Ніцше, «мелос, за своїм корінням, означає заспокоїливий засіб, не тому, що сам він спокійний, а тому, що заспокоює його вплив» [7, 341].

Не тільки в культових, але й у світських співах з найдавніших часів мається передумова того, що

ритмічне дає магичну силу, «скажімо, при черпанні води або веслуванні»: пісня є заклинанням діючих тут демонів, вона робить їх примиреними, зв'язує їх у діях і перетворює їх у знаряддя людини. «І при будь-якому занятті мається привід до співу – усяке заняття здійснюється при пособництві духів: заклинання – така, здається, первісна форма поезії» [7, 341]. Ритмічні танці представлені у «Веселій науці» в якості не стільки сакральної практики, скільки в якості психологічного впливу, хоча і не позбавленого сакрального змісту: підсилюючи будь-якого роду афект (або вплив того чи іншого божества), цей вплив приводив у підсумку до його вичерпання і завершення і, отже, до очищення душі. Аполлонічне, що створює видимість, що звільняє від страждань, коригується діонісійським, що занурює індивіда в споконвічне буття.

Діалектику від трагедії до комедії, від аполлонічного до діонісійського можна назвати становленням ідеї суспільства і його культур. Якщо грецька трагедія приводила людину до крайньої межі, яку назвали Богом, то сучасна трагедія повертає людину до самої себе. Ситуація межі століть показує найсильнішу кризу усвідомлення людиною себе як суцільної. Гідною ілюстрацією до сказаного буде добуток нідерландського композитора Л.Андріссена «Держава», концептуальний зміст якого безпосередньо зв'язаний з однойменним діалогом Платона, однак переосмислений у зв'язку із реаліями сьогодення. Так, спочатку добутку приводиться визначення Платона, відповідно до якого «мелос складається зі слів, гармонії і ритму». Потім говориться, що музикантам не місце в ідеальній державі, так само як і виробникам різноманітних духових інструментів. «Побічна, по суті, лінія думок Платона роздута до розмірів сорокахвилинної композиції» [4]. В тому і полягає мистецтво Андріссена, що всі розмови про музику мають актуальне звучання, – тоді як звучання самої музики, нездатне передати нам що-небудь конкретноїдейне, використовується

у Андріссена як тло для роздумів. Саме ж головне полягає в тому, на наш погляд, що композитор, зважаючи на все, використовуючи слово, намагався визначити місце артиста в суспільстві.

Напевно, подібними пошуками займалася М.В.Юдіна, про роботу якої по єднанню слова зі звуком написано чимало. Основна думка цих робіт полягає в тому, що вона (Юдіна) «принижує виконавство вже тим, що відмовляє йому в праві на автономне існування: у Юдіної музика несамодостатня і має потребу в коментарі» [5, 49]. Однак далі звичайно підкреслюється, що ця потреба в коментарі-слові у неї абсолютно природна, оскільки музика в чистому вигляді для Юдіної принципово неповна.

Такі дослідження подібні до ігрового елемента постмодернізму, де людина розуміє зміст світу у згоді похмурого і світлого, незрозумілого та герменевтично розтлумаченого. У зв'язку з тим, що неокласицистський добуток апелює як до народної творчості, так і до професійних стилів, являє собою як музику без вербальних доповнень, так і музику з коментарями, його ігрова структура може визначатися декількома типами бінарних відносин.

Найбільш простий з них виникає при ситуації, коли умовна мова героїв наповнена явними і схованими цитатами з текстів різних культур. У такому випадку ми як би довідуємося про духовний світ героя через його мову, яка у значній мірі є зашифрованою, умовною. Причому у цьому випадку можуть бути наступні варіанти цитування: або текстова цитата, або стилізація під визначену епоху.

У першому випадку цитата виступає в ролі символу, структури з заданим значенням (згадаємо про «Державу» Л.Андріссена).

Другий варіант більш складний: об'єктом імітації стає не цілісна структура, а її елементи, яких виявляється досить для того, щоб у слухача відновилося цілісна уява про стиль. Цитата тут виступає як структура, пізнання чи розуміння якої можливе за умови володіння мовами різноманітних історичних музичних стилів.

При цьому дослідники часто мають справу зі схованим смыслом загальних вихідних знань, виявлення яких не носить характеру логічного походження, спирається на здогади і гіпотези, вимагає прямих і побічних доказів правомірності передумов, що тільки формуються. Цікавий досвід дають сьогодні філософи, історики і культурологи, які прагнуть до реконструкції духовного універсума людей інших епох і культур, особливо в тих роботах, де прагнуть виявити неусвідомлювані і невербалізовані думки, структури, вірування, традиції, моделі поведінки і діяльності – у цілому менталітет. «Відродити «ментальний універсум» людей культури далекого минулого – значить вступити з ними у діалог, правильно запитувати і «розчутити» їхню відповідь за пам'ятками і текстами, при цьому часто користуються методом непрямих свідчень і в текстах, присвячених яким-небудь господарським, виробничим або торговим проблемам, прагнуть розкрити різні аспекти світорозуміння, стилю мислення, самосвідомості» [1, 227].

Таким чином, у реалізації методу стилізації принцип цитування поширюється на структуру тексту в цілому.

Об'єктом імітації стає вся система організації тексту в цілому. У результаті цитата і власний стиль міняються місцями. Включення цитати – своєрідного знака іншої духовної культури – створює своєрідний діалог. Мова стає гранично умовною, здійснюється гра з концепцією. Гра з концепцією – вищий тип художньої гри, що представляє постмодернізм. Це новий міф, створений автором, тому що мова його сюжету працює на найвищому семантичному рівні. Таким чином, вимальовуються три можливі рівні цитування в мові постмодернізму: 1) текст з елементами вставок умовної мови в мову умовних героїв; 2) гра з концепцією, де мова є метафоричною; 3) новий смисл чи концепція, накладені на задану ігрову структуру чи знову створений міф.

Якщо для першого випадку визначальним є авторський стиль, для другого – елементи авторського стилю і полістилів приблизно урівноважені, то в третьому випадку на рівні мови ці шари злиті в єдине ціле.

«Вже в епоху грецької античності музика міфоса розпадається принаймні на логос і мелос, ритмічність принципу індивідуалізації і гармонійність генія природи» [3, 57]. Така конфігурація взаємодії логосу і мелосу відбиває специфіку сучасності в цілому, з огляду на розщепленість її суб'єкта і деконструйованість її культури. Постмодернізм є підсумком історичного добору, музичнотворчих зусиль початку століття. З іншого боку, постмодернізм вимальовується як новий виток спіралі в розвитку музичної культури. Він поєднує в собі риси діонісійської і аполлонічної культури, відтворює монологічні думки автора і діалог цінностей різних музичних епох.

Явище музичного постмодернізму демонструє шлях своєрідного вирішення проблем зникнення смислів. Постмодернізм примирив сучасність з досягненнями всіх попередніх епох, створивши у художньому творі знакову систему, мова якої працює на найвищому семантичному рівні. Збагнення цієї системи вимагає оволодіння художніми смислами епох минулого. Власне кажучи, явище музичного постмодернізму демонструє вічний алгоритм художнього моделювання дійсності.

Зазначене явище не винайдене сучасною епохою і європейською культурою, а зустрічається і в інших музичних культурах. Про алгоритми моделювання дійсності можна прочитати і в арабських мислителів. «У самому світогляді середньовічного мусульманина лінія (чи відрізок) здобувала повноту тільки в тому випадку, якщо замикалася в коло з єдиною крапкою початку і кінця» [9, 289]. Автор наведених слів пише про це у зв'язку зі згадуванням звуко-рядних схем, а також метроритмічних формул, що «зображувалися, точніше, виписувалися в трактатах у геометричному просторі кола, а одним з визначень музичної науки була «наука про кола», які позначали суспільне буття, гармонійний взаємозв'язок з навколишнім середовищем, дійсністю. Розрізнялися вони за аналогією з музикою, як «квартові», «квінтові» і «октавні» кола» [9, 289].

Народна і професійна культура традиційно співвідносилися, відповідно, як культура усної і письмової традиції. Усне відтворення в музиці припускає варіативність виконання (імпровізація), використання уніфікованих мелодико-ритмічних оборотів, малої кількості звуків у мелодії, наполегливе повторення

оборотів. Зокрема, широко використовується подібного роду звукова конфігураційна техніка в камерних вокальних жанрах, де «як би в чеканні жагучої чи ніжної вокальної кантилени, задушевно-простої, сумної чи світлої мелодії голосу гармонійний мелос фігурації вже починає випромінюватися їхнім настроєм» [6, 83]. Зазначимо, що безперервність – завоювання культури імпровізації – виявляється і в фігураційній фактурі поліфонічної музики.

Так, мистецтво багатоголосся було споконвічно імпровізаційним. Враження імпровізації в поліфонічному мелосі зароджувалося як «спів над книгою», тобто коли перед співаками був записаний основний наспів, до якого вони пристроювали свої голоси. «Можливо, з цього таємного, непередбаченого співу і народжується та воля, що є вищим проявом дисципліни і порядку» [2]. Схожа ситуація складалася в першій половині XX століття, коли формат біг-бенда і його танцювально-прикладна роль, дискримінація чорних артистів на радіо і в грамзапису, усе підпорядкування свінгу, диктату комерційної естради сковували творчі потенції молодих негрівських джазменів. «Виступаючи на початку 40-х років перед невеликими гуртками співчуваючих і розуміючих знавців, – відзначає Л.Б.Переверзев, – вони шукали інші шляхи самовираження в сполученні навмисно інтелектуалізованого композиторського підходу до використання різко ускладнених гармонійних

засобів з небувалою до тих часів інтуїтивною волею, винахідливістю й енергією поліритмічного руху, який у свою чергу радикально перетворює весь мелос їхніх імпровізацій» [8, 74]. Не слід було б, напевно, і казати, що імпровізація виступає одним з головних аргументів єднання традицій різних культур у музичній культурі, що особливо виявляється в епоху постмодернізму.

Отже, музика, як універсальна логічна система, показує те єдине, що поєднує нас з багатьма культурами. Фундаментальна основа світобачення – архаїчні схеми мислення – виявляється з новою силою в музиці XX ст. як в Україні, так і на Заході. Відродження архаїчних прошарків у музиці є проявом діонісійських тенденцій культури. Відтворення ритуальних дійств, характер мелодики, використання древніх ладів – усе це додає музиці статус заклинання, містичного дійства, коли музика сприймається як частина соціуму. Явища постмодернізму, відтворюючи через музику акт вислуховування людиною себе, відбивають нове, постмодерністичне мислення сучасної людини. На нашу думку, подальшого розгляду і докладного аналізу заслуговує інтегруюча сутність музичної культури різних епох, її здатність поєднувати в собі найбільш суттєві риси культури певного народу, нації, соціальної групи і трансформування їх на кожному новому витку історичного розвитку відповідно до нових світоглядних і ідеологічних засад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адорно Т.В. Избранное: Социология музыки. – М.; СПб.: «Университетская книга», 1998. – 445 с.
2. Григорьева М. The Hilliard Ensemble и его музыка // Музыкальный журнал «Израиль XXI» // www.21israel-music.com
3. Загурская Н.В. Логомелодичность складки: философско-антропологический аспект // Парадигма: Очерки философии и теории культуры. Мелос и Логос: Диалог в истории. Материалы Третьей Международной конференции «Метафизика искусства», 19 – 20 ноября 2004 года / Под редакцией проф. М.С.Уварова. – СПб.: «Барс», 2005. Вып. 2. – С. 57-61.
4. Лесковская И., Филановский Б. Дитя нидерландской культуры, родитель нидерландской музыки / *АудиоМагазин* №2 (25) 1999 // www.audiomagazine.ru/article_view
5. Махов А.Е. М.В. Юдина и Теодор Адорно два пути эстетического «прорыва» // *Культурология Дайджест* / РАН ИНИОН Центр гуманитарных научно-информационных исследований. Отдел культурологии. – М.: ИРФАН. – 2000 № 3 (15). – С. 48-58.
6. Назайкинский Е. В. Логика музыкальной композиции. – М.: «Музыка», 1982. – 319 с.
7. Ницше Ф. Веселая наука // О происхождении поэзии // *Собрание сочинений в 2-х тт.* – М.: «Сирин», 1990. – т.1. – 448 с.
8. Переверзев Л.Б. Вокально-инструментальные архетипы и черно-белый дуализм джаза // *Музыкальная Академия* №1, 1998. – М.: «Музыка». – С. 70-78.
9. Шамилли Г.Б. *Музыка в исламе и суфизме* // Предисловие к публикации «Трактата о мусики» Мирза-бея // *Искусство Востока. Художественная форма и традиция.* – СПб.: «Алетейя», 2004. – С. 285-293.

В.В.КУЗЬМЕНКО

О ГРАНИЦАХ ПРАВ ФОРМАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ФИЛОСОФИИ Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ В СВЯЗИ С МАТЕМАТИЧЕСКИМ РАССУЖДЕНИЕМ

Кузьменко Вячеслав Витальевич - доцент кафедры прикладной математики и вычислительной техники Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

По мере того, как развивались естественные науки, их философское осмысление и методология становились все более богатыми по содержанию. Но такое развитие не могло успешно происходить вне расширения математического знания. История философии и науки показывает, что прогностическая функция философского знания лучше всего проявляется в тот момент, когда развивается союз философии и математики.

По словам Г. В. Ф. Гегеля, написанным в «Философии природы»: «Можно было бы шире развивать мысль о философской математике, которая познавала бы из понятий то, что обычная математическая наука выводит согласно методу рассудка из определений, принятых как посылки. Но так как математика все же есть наука о конечных определениях величины, которые в своей конечности остаются неподвижными и значимыми, но как таковые не должны выходить за эти пределы, то она преимущественно наука рассудка. А так как она может быть совершеннейшей наукой такого рода, то следует скорее сохранить преимущество, которое она имеет перед другими науками этого рода, и не нарушать ее чистоты примешиванием ни чужеродного ей понятия, ни эмпирических целей. При этом все же остается несомненным, что понятие обосновывает более определенное осознание как руководящих принципов рассудка, так и порядка и необходимости этого порядка в арифметических операциях и положениях геометрии» [3, 53]. Г. В. Ф. Гегель и в «Философии природы» и в «Науке логики» обосновал, что фундаментом математического рассуждения является логическое понятие, которое строится на основе диалектической, а не формальной логики. По нашему убеждению, немецкий философ отождествлял чистое понятие, «Понятие» с большой буквы, с самой сущностью вещей, отличая его от субъективно данных понятий.

Отметим, что гегелевский проект логики 1801-1802 годов в контексте формирования принципа системности детально анализировался в монографии Н. В. Мотрошиловой «Путь Гегеля к «Науке логики» (Формирование принципов системности и историзма)» [5, 364].

В понимании Г. В. Ф. Гегеля, «понятие», в том числе и математическое, в котором речь идет о доказательстве, является тождеством противоположностей. Саморазвитие понятия подчиняется законам диалектики. Таким образом, логика, как основание математического знания, совпадает у Г. В. Ф. Гегеля с диалектикой, а последняя мыслится как теория развития, в основе которой лежит единство и борьба противоположностей. Диалектика развития «чистого понятия» составляет общий закон развития как природы, так и постигающего природу

человеческого мышления. Анализируя цели и задачи математического знания и в «Философии природы», и в «Науке логики» Г. В. Ф. Гегель говорил, в первую очередь, о правах формально мыслящего и формально умозакляющего рассудка. Немецкий философ четко сформулировал права рассудка и его формальных действий, а также формального анализа мышления. Одновременно он развил учение о границах этих прав.

Общеизвестно, что Г. В. Ф. Гегель полемизировал с традиционным формально-логическим истолкованием категорий, введенных Аристотелем. По утверждению В. А. Малинина, особая их природа, как полагал Г.В.Ф.Гегель, заключается в том, что они одновременно фиксируют и наиболее общие качества предмета, и сущность отношений, и природу высказываний [4, 33]. В отличие от И. Канта, разделившего сферы природы и духа (свободы), Г. В. Ф. Гегель рассматривал их как разные стадии развития одного начала – субстанции-субъекта.

Автор находится на позиции, которую ставит целью раскрыть в данной статье, что у Г. В. Ф. Гегеля обоснование целей и задач математического знания, а соответственно и интерпретируемого нами характера математического рассуждения в его философской системе, сводится к обоснованию функций формального мышления. Особо отметим, что обоснование функций формального мышления у Г. В. Ф. Гегеля идет бок о бок с его ограничением и критикой, которая вытекает из диалектического понимания действий мышления. Эта критика имеет не абстрактно-негативный, нигилистический, но положительный характер. Говоря о рассудке, о его положительной функции, о его формах, Г.В.Ф.Гегель исходил из диалектической характеристики самого логического построения математического знания. Он стремился точно определить место рассудка в системе логического. Согласно его разъяснению, логическое по своей форме имеет три стороны: абстрактную, или рассудочную, диалектическую, или отрицательно-разумную, спекулятивную, или положительно-разумную.

Автор ставит целью выявить связь прав формального мышления в философской системе Г. В. Ф. Гегеля с определением им характера математического рассуждения. Подчеркнем, что в центре нашего внимания находится вопрос о правах формального мышления. Автор стремится раскрыть, в каком объеме признавал Г.В.Ф.Гегель права формального мышления в контексте диалектического характера мышления.

Именно диалектический характер мышления Г.В.Ф.Гегеля наводит на мысль, что утверждение и ограничение им прав формального мышления строится

на основе диалектики. Общей теоретической основой исследования вопроса оказывается у Г. В. Ф. Гегеля диалектика формы и содержания, рассудка и разума, абстрактного и конкретного, конечного и бесконечного. На первых страницах «Науки логики» немецкий мыслитель отклонил принятую в обычной логике посылку о раздельности содержания познания и его формы. Согласно этой посылке, предполагается, с одной стороны, будто материя познания «...имеется налицо как некий готовый мир, вне мышления, сама по себе», с другой же стороны, будто мышление, «взятое само по себе, пусто, приводит к указанной материи как некая форма извне, наполняется ею, лишь в ней приобретает некоторое содержание и благодаря этому становится реальным познанием» [1, 20-21].

В предисловии ко второму изданию «Науки логики» Г. В. Ф. Гегель заявил, что потребностью и делом логического мышления является «... именно исследование того, действительно ли конечное без бесконечного есть нечто истинное и суть ли что-либо истинное, а также что-либо действительное такая абстрактная бесконечность, бесформенное содержание и лишенная содержания форма...» [1, 17]. Он разъяснил, что философский ответ на этот вопрос не может быть дан в готовой формуле, предваряющей исследование и ему предпосылаемой, а приобретается «... только движением вперед, изучением и продельванием всего пути развития» [1, 17].

Особо отметим, что Г. В. Ф. Гегель не выделял вопрос о правах и пределах формального мышления в отдельный раздел своей философии и даже логики. Он обращался к этому вопросу в «Метафизике», «Философии духа», «Философии искусства», «Науке логики» – всюду, где только может возникнуть проблема соотношения содержания и формы. По области своего применения этот вопрос вышел у Г. В. Ф. Гегеля за пределы одного лишь субъективного мышления и приобрел значение одной из важных проблем бытия, или, говоря языком современной Г. В. Ф. Гегелю философии, проблем «метафизики». Г.В.Ф. Гегель разъяснил, что все логическое следует понимать не только в смысле субъективной деятельности, а, наоборот, как всецело общее и, следовательно, объективное. Рассудок соответствует тому, что конечные вещи суть, что они обладают устойчивым бытием. Понятый в этом смысле «рассудок» «... обнаруживает свое присутствие во всех вообще областях предметного мира, и совершенство какого бы то ни было предмета, – писал Г.В.Ф.Гегель, – непременно предполагает, что принцип рассудка занимает в нем место, принадлежащее ему по праву» [1, 24]. В связи с этим формы, которые рассматриваются в обычной логике и обычно считаются лишь формами сознательного мышления, Г. В. Ф. Гегель назвал «объективными мыслями». Поэтому для него логика совпадает с метафизикой, с наукой о вещах, постигаемых в мыслях, которые выражают существенности вещей. Для Г. В. Ф. Гегеля умозаключение, взятое не в том значении, которое оно имеет в формальной логике, а в его истине, есть всеобщая форма всех вещей, а именно определение особенного как середины, связующей крайности всеобщего и единичного. В этом смысле все вещи особенные, они соединяются как нечто всеобщее с единичным. И только «бессилие природы», говоря словами Г. В. Ф. Гегеля, «... приводит к тому, что логические фор-

мы не воплощаются в чистом виде» [1, 24]. Рассудок, по Г. В. Ф. Гегелю, фиксирует определенность бытия всех вещей и так как все определенное принадлежит вообще к форме то и наука логики, предмет которой – мышление, есть формальная наука. Но формы, исследованием которых занимается логика, – особые формы, отнюдь не те, которые исследует формальная логика.

По мысли Г. В. Ф. Гегеля, логика – наука об абсолютной форме, которая имеет в себе самой свое содержание или свою реальность. Она есть внутренняя целостность или тотальность. Логика содержит в себе чистую идею самой истины, она в качестве науки об абсолютной форме рассматривает определения абсолютной формы как содержание, положенное самой этой формой и потому ей адекватное. Форма «... имеет поэтому совершенно иную природу, чем обычно приписываемая логической форме. Она сама по себе есть истина, так как это содержание адекватно своей форме или эта реальность адекватна своему понятию...» [1, 24]. В самом начале учения Г. В. Ф. Гегеля о форме и о формальном мышлении встречаем диалектику содержания и формы. Эта особенность характерного для Г.В.Ф.Гегеля понимания формы состоит в том, что форма рассматривается у него не как противопоставленная содержанию и не как отсеченная от содержания, но сама оказывается содержанием. Соотношение явления с собой имеет форму внутри самого себя и обладает ею как существенным устойчивым существованием. Таким образом, – пояснял Г. В. Ф. Гегель, – форма есть содержание, а в своей развитой определенности она есть закон явлений.

«Рефлектирующий», как его называл Г. В. Ф. Гегель, рассудок часто пользуется определениями формы и содержания. Но при этом обычно содержание рассматривается как существенное и самостоятельное. Только как неотраженная внутри себя нерелефированная, форма может рассматриваться как «...внешнее, безразличное для содержания существование» [1, 27]. Отраженная внутри себя, сама форма есть содержание. То, что обычная рефлексия выделяет и отделяет как содержание, не должно быть бесформенным. Не только содержание «... обладает в самой себе формой», но даже, более того, «... только благодаря ей» оно «...одушевленно и обладает содержимым (Gehalt)» [1, 14]. Даже если содержание превосходно, мышление, писал Г. В. Ф. Гегель, примирится с ним лишь при условии, если сумеет сообщить ему достойную самого того содержания форму – форму понятия, необходимости.

Только в частных, специальных науках форма и содержание не вполне проникают друг друга. В них мышление, как представляющее собой только формальную деятельность, берет свое содержание извне. В частных, специальных науках содержание не осознается мыслью, лежащей в его основании, как определенное изнутри. Напротив, в философии это раздвоение отпадает. Для философии одинаково существенны и форма и содержание. Для нее нет бесформенного содержания, и содержание, «... как таковое, есть то, что оно есть, лишь благодаря тому, что оно содержит в себе развитую форму» [1, 32]. Форма является абсолютной основой и окончательной истиной, душой всякой объективности, и всякое иначе представленное содержание «имеет... истину... только в форме» [1, 34]. Из сказанного видно, что вопрос о формах мысли представлял для Г. В. Ф. Гегеля большое значение. Чем

выше ценил Г.В.Ф. Гегель диалектику, тем более важным казалось ему исследование именно форм мысли. Формы рассудка представляют необходимую и в своих пределах ценную функцию постигающего мышления.

Познание начинается с того, что охватывает наличные предметы в их определенных различиях. При рассмотрении природы различаются вещества, силы, виды и т.д. и самостоятельно фиксируются в этой их изолированности. В этом логическом действии мышление выступает как рассудок, а принципом рассудка в его деятельности оказывается тождество, простое соотношение с собой. Г.В.Ф. Гегель пояснял, что «... это тождество и есть то, что ближайшим образом обуславливает в познании переход от одного определения к другому... умозаключения от одного определения к другому, а это умозаключение есть не что иное, как движение мысли согласно принципу тождества» [1, 63]. Сказанное справедливо и относительно философии. По Г. В. Ф. Гегелю, даже не требуется особых разъяснений для утверждения, что философия не может обойтись без рассудочной деятельности. Для философии, не меньше, чем для других наук, требуется прежде всего, чтобы каждая мысль мыслилась во всей ее строгости и чтобы не оставляли ее смутной и неопределенной.

По мысли Г. В. Ф. Гегеля, философия должна быть представлена в виде научной системы. «Я поставил себе целью, – писал Г. В. Ф. Гегель в предисловии к «Феноменологии духа», – поработать над тем, чтобы философия приблизилась к форме науки, чтобы... она могла оставить свое имя любви к знанию и стать действительным знанием». По Г. В. Ф. Гегелю, знание и наука – синонимы: «Внутренняя необходимость для знания быть наукой лежит в его природе...» [2, 12]. Условием превращения философии в науку немецкий мыслитель считал метод, который он называл «спекулятивным» (умозрительным). Существенная черта этого метода состоит в умственном прослеживании пути, на котором каждая категория, развив свое содержание, не только переходит в свою противоположность, в свое «иное», но совершает это таким образом, что в самом переходе обнаруживается единство противоположностей. Это единство оказывается условием дальнейшего развития знания и его восхождения на новую, высшую ступень.

Представление о задаче философии и ее методе предполагало высокую оценку научной формы философствования, следовательно, высокую оценку понятия как логической формы научного познания. При этом, математика рассматривалась Г. В. Ф. Гегелем, как формально-логическая система описания, абстрактная модель интерпретации научного знания.

Твердо убежденный в том, что подлинная форма истины – ее научная форма, Г. В. Ф. Гегель утверждал, что истина «...имеет стихию своего существования только в понятии» [2, 12]. Немецкий мыслитель и в «Феноменологии духа» и в «Науке логики» обосновал свое убеждение в том, что истина находит адекватное выражение лишь в форме понятия.

Гегелевская «Наука логики» становится более открытой, если смотреть на нее как на систематическое описание «форм мышления», в рамках которых протекает весь процесс «производства понятия», т.е. специфическая деятельность профессионала-теоретика. Понятие, рассматриваемое как система определений, является и

исходным пунктом – условием и предпосылкой – целью и итогом работы теоретического мышления. «Практика» играет здесь роль «посредствующего звена» или роль «метаморфозы понятия», роль его «инобытия».

Именно «Науке логики» обоснована система «объективных форм мысли», в рамках которых вращается процесс расширенного воспроизводства понятия или процесс «накопления» определений понятий. Это процесс, который в его развитых формах никогда не начинается «с самого начала», а совершается как процесс «совершенствования» уже наличных понятий, как процесс преобразования уже накопленного теоретического знания, как процесс его «приращения»: «... то, с чего следует начинать, не может быть чем-то конкретным, чем-то таким, что содержит некоторое соотношение внутри самого себя. Ибо нечто такое предполагает, имеется некоторое опосредование и переход от некоторого первого к некоторому другому, результатом чего является ставшее простым конкретное. Но начало не должно уже само быть некоторым первым и некоторым другим; то, что есть некоторое первое и некоторое другое, уже содержит в себе совершившееся дальнейшее продвижение» [1, 59-60]. Понятие по Г. В. Ф. Гегелю всегда предполагается как начало новых исследований. Речь идет о расширении сферы познанного. Если фиксировать отдельные формы проявлений, которые расширяющееся, «возрастающее» знание попеременно принимает в своем жизненном цикле, то получают такие определения: Наука – накопленное знание есть слова или «язык науки». Наука есть вещи созданные на основе знания. Таким образом, наука – это «опредмеченная сила знания». Знание, отраженное в понятиях соответственно, становится субъектом процесса, в котором оно, постоянно меняя словесную форму на предметно-вещественную, само изменяет свою величину, свои масштабы, отличает себя как прибавленное знание от себя самого, как от исходного знания.

Г. В. Ф. Гегель исходил из рассмотрения мышления, как уже развитого до степени научного мышления. Он рассматривал не процесс возникновения знания, а процесс его приращения, в ходе которого ранее накопленное знание играет активную роль. Реальные вещи, создаваемые реальной же деятельностью человека, рассматриваются немецким мыслителем в той их роли, которую они играют в пределах процесса приращения накопленного знания, уже имеющихся «определений понятия», зафиксированных в слове, в «языке науки».

По Г. В. Ф. Гегелю, слово – язык в широком смысле, есть всеобщая форма, в которой непосредственно выступает накопленное знание. Реальные же вещи, создаваемые целенаправленной деятельностью человека, в пределах этой формулы выступают как «опосредующее звено» процесса, началом и концом которого выступает Слово – знание в его всеобщей форме. Слово и Вещь выступают как две формы «осуществления» знания, отраженного в понятиях. Каждое понятие в своем жизненном кругообороте постоянно возвращается к себе. Мышление действительно в виде Науки – системы «определений понятия». Система определений понятия противостоит индивиду с его сознанием и волей, как существующая вне его сознания, как сформировавшаяся до его рождения. Она, как развивающаяся «реальность», абсолютно независима

от индивидуального сознания. «При этом мы должны сделать еще то существенное замечание, что если бы в себе «я» и могло быть определено как чистое знание или интеллектуальное созерцание и можно было бы утверждать, что оно есть начало, то ведь наука имеет дело не с тем, что имеется в себе или внутренне, а с существованием внутреннего в мышлении и с тем определенным характером (Bestimmtheit), который носит такое внутреннее в этом существовании. Но то, что в начале науки имеется от интеллектуального созерцания или – предмет последнего название вечного божественного, абсолютного – не может быть чем-либо иным, как первым непосредственным, простым определением. Какое бы мы ему ни дали более богатое название, чем то содержание, которое мы выражаем голым «бытием», во внимание все же может быть принято такого рода абсолютное только таковым, каковым оно выступает в мыслительное знание и в словесное выражение этого знания» [1, 62-63].

По Г. В. Ф. Гегелю, мышление в образе развивающейся науки осуществляется как совершенно безликий и безличный акт на протяжении всей истории человеческой культуры. «Субъектом», осуществляющим этот акт, оказывается только человечество в его развитии. Поэтому «логические формы» – это формы развития всеобщего, коллективно-осуществляемого «дела», и в рамках этого дела они только и могут быть обнаружены. Индивид с его «сознательным мышлением», «втянутый» в этот совершенно независимо от его воли и сознания совершающийся процесс, участвует в нем лишь постольку, поскольку его индивидуальное мышление вносит в общее дело, цели и формы которого заданы ему извне в ходе его образования.

Гегелевская диалектика понятия – это, в том числе и его утверждение положения о том, если что-либо познающее берется отдельно «от всего», то оно рассматривается «вне истины». Теоретическое «сознание истины» – это «только внешнее освещение, отблеск чужого света», который следует понимать как «абстрактное значение» истины. При этом Г. В. Ф. Гегель заметил, что познание, желающее иметь вещи такими, какими они непосредственно кажутся, неизбежно впадает в противоречие со своей исходной посылкой. Выбор установки диктуется контекстом рассмотрения. Наука зиждется на непрерывности и преемственности ее результатов. Их закрепление и сохранение – это, по мысли Г. В. Ф. Гегеля, единственный способ, которым может быть обеспечено ее развитие. При этом «подлинная научность» не требует однообразия выводов и согласия исследователей по всем вопросам, в особенности, если речь идет о вопросах методологических. Гегелевское понятие «абстрактное значение» – абстрактная модель – в самом себе обладает завершенностью и выражает «долженствование» собственной реализации, требование объективировать всякое субъективное значение. Переход к абстрактной модели и ее интерпретация – это и есть объективирование.

Поскольку математика, как формально-логическая система описания, абстрактная модель интерпретации научного знания, всецело связана с абстрактным мышлением, она, полагал Г. В. Ф. Гегель, исключает возможность воображения. Отметим, что Г. В. Ф. Гегель, признавал абстракцию как первый и исходный элемент духовного освоения реальности и включал ее в обыденный и научный опыт. Уже простое наблюдение нуждается в способности к абстрагированию. В то же время, немецкий мыслитель причислял абстракцию к «формальной мысли», чуждой философскому методу, и порицал абстрактное за односторонность и пустоту. В субъективном акте абстрагирования Г. В. Ф. Гегель видел противопоставление всеобщего единичному. Он обосновывал единичное как нечто «презираемое абстракцией». Именно в силу этого противопоставления абстракция не может постичь подлинную, живую реальность, она «... приходит лишь к безжизненным и бездуховным, бесцветным и бессодержательным всеобщностям» [1, 56]. Для Г. В. Ф. Гегеля абстрактность и всеобщность не совпадали, они различались как средство и цель. Общность, к которой приводит абстракция, путем отвлечения, имеет сугубо отрицательный смысл. Напротив, подлинная, конкретная, общность возникает на пути, обратном абстракции, за счет синтеза абстрактных определений. Сначала анализируем и обобщаем абстрактно, затем синтезируем и обобщаем конкретно. Последний путь и есть «восхождение от абстрактного к конкретному».

Г. В. Ф. Гегель отверг позицию И. Канта, настаивавшего на том, что бытие не сводимо к логике. Согласно Г. В. Ф. Гегелю, всякое рассуждение, в том числе и математическое, протекает по определенной схеме. Вначале следует утверждение или полагание – тезис, затем, отрицание этого утверждения – антитезис, наконец – отрицание отрицания – снятие противоположностей – синтез. В синтезе примиряются между собой тезис и антитезис, из которых возникает новое качественное состояние. На третьем этапе рассуждения не уничтожаются два первых. Гегелевское снятие отрицания означает сохранение тезиса и антитезиса.

Автор вправе сделать выводы о том, что в философской системе Г. В. Ф. Гегеля обоснование целей и задач математического знания сводится к обоснованию функций формального мышления. Такое обоснование идет бок о бок с ограничением и критикой формального мышления, вытекающей из диалектического понимания действий мышления. Чем выше ценил Г. В. Ф. Гегель диалектику, тем более важным казалось ему исследование именно форм мысли. Логика у Г. В. Ф. Гегеля определяет не только форму, но и содержание мышления. Характерная особенность для Г. В. Ф. Гегеля понимания формы состоит именно в том, что форма рассматривается им не как противопоставленная содержанию и не как отсеченная от содержания, но она сама оказывается содержанием.

ЛИТЕРАТУРА:

- Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Соч. Т. V. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 715с.
Гегель Г. В. Ф. Соч. Т. 4 Система наук. Ч. 1 Феноменология духа. Соч., Т. IV, М.: Соцэкгиз, 1959. – 440с.
Гегель Г. В. Ф. Философия природы. Энциклопедия философских наук. Т. II. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 684с.
Малинин В. А. Диалектика Гегеля и антигегельянство. – М.: Мысль, 1983. – 308с.
Мотрошилова Н. В. Путь Гегеля к «Науке логики» (Формирование принципов системности и историзма). – М.: Наука, 1984.

М.П.БОЙКО

СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПОЗИЦІЯХ М. КОСТОМАРОВА ТА П. КУЛІША

Бойко Микола Петрович - доцент кафедри філософії та права Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат філософських наук

Важливою формою перспективного становлення переходу народних ознак в національну самобутність є роздуми насамперед про долю культурного потенціалу, тобто чим може народ виявити сокровенні ознаки, які б його відрізняли від інших, та що вже було вироблено філософською думкою в цьому питанні. Слід звернутися на думку автора, до спадщини українських мислителів та діячів національного руху Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша.

Характерною ознакою тих соціально- та культурно-художніх явищ, які проходили на період XIX століття, визначають концептуальні розробки про перспективи людської цивілізації, місце в ній технічних та наукових досягнень, які якісно міняють динаміку і характер соціального прогресу. Якщо в попередні століття розвиток суспільних відносин визначав рівень політичних та економічних зв'язків між різними країнами, а у XVIII столітті в Західній Європі почали поширюватися просвітницькі ідеї, то в XIX столітті фундаментально міняється характер міжлюдських стосунків. Зокрема зростання рівня національної свідомості європейців отримувало політичне напруження й було націлене на остаточну ліквідацію залишків феодально-монархічної системи в суспільно-економічному розвитку, це проявилось в ряді революційних заворушень в країнах: Австро-Угорщині, Франції, Німеччині, Польщі. Це по новому ставить питання осмислення й практичного освоєння культурних та наукових досягнень, подальшого розширення сфер міжлюдських комунікацій.

Суперечливі процеси в ствердженні нової буржуазної формації виражалися в їх державних амбіціях, зокрема як державно-територіальне розширення географічних меж за кошт інших народів, включення їх у сферу життя до інтересів лідируючого, пануючого народу, який існував та самостверджувався в державно-політичній структурі-імперії. Але при цьому визрівала важлива основа процвітання для поневолених та правлячих народів, це економічне та культурне спілкування, саме тут проглядаються перспективи прогресу, виявляється складна структура народоутворення. Прогрес, з одного боку зближує народи, створює умови міжнародного об'єднання й вияву їх глобальних інтересів, але з другої сторони саме тут проходить диференційна лінія відчуження народів, присвоєння прав одних народів прибілювати і завойовувати славу своїх держав-імперій, здійснюючи насилья над іншими народами, які існують у межах цих імперій. Права на самостійність зберігалися в основі національної свідомості, вони закріпилися в збереженні своєї давньої історії, міфології, релігії, культури, філософії, коли ці народи мали племінну свободу, на

основі якої створився народний етнос та його ідеологема існування первобутньої демократії.

На основі становлення капіталістичного виробництва відбувається розвиток нової консолідації великих мас людей, створюється нова класова соціальна основа – пролетаріат, який є організованою структурою й працює в нових умовах інтелектуалізації виробництва, яке вимагає високої професіоналізації праці. Так, у США і Західній Європі з'являється конвеєр, що значно підвищує інтенсивність праці і ступінь експлуатації наймної сили. Так, зокрема, американський підприємець Генрі Форд впровадив технічний конвеєр для збирання автомобілів «Форд». «Конвеєр по збиранню автомобілів працював круглі сутки. Знамениту американську приказку «Гроші – час», Форд насправді зреалізовував в інтересах зростання прибутків корпорації – конвертоване виробництво виразилося, як обернене в долари і центи людське життя: «Задоволення, яке отримувалося від величавого видовища спільної праці конвеєра, великого мозку, нервів і рук учасників цього беззупинкового потоку, майже призводило до смерті від інших причин, бо намагання робітників хоч на хвилину зупинити працю, погрожувало великими штрафами. Але люди поступово при звичаїлися до стрімкого ритму праці на його заводах. Проте нерідко так складалося, що через нервову перенапругу, деякого з робітників неприємних виносили з цеху на носилках» [1, 253].

Передовим та демократично настроєним людям з України і Росії ставало очевидним, що Російська імперія значно відставала по економічних і технологічних показниках від передових країн Європи. Потяг до європейського світу був завжди притаманний для російської і української еліти. Звідти запозичувалися передові ідеї і відчувався вплив французької філософії просвітництва Вольтера, Руссо, Дідро, Деламбера, англійської філософії прагматичного напруження і природничої науки. Усе це позначилося позитивним явищем для слов'янської науки, «провінційність» російського суспільства змінювалась на європейський стандарт, Росія ставала цивілізованою країною. З цього приводу Куліш у листі до Чуйкевича П.О. писав, що «провінційна» свідомість українців є абсолютизація старих відносин, які є значними серед людей окремого кола спілкування. «Провінційність» не тільки як спосіб мислення, але як спосіб життя є негативним явищем, бо не мала в подальшому перспективи».

З позиції європейського прогресу, ця відсталість для слов'ян погрожує втратою стратегічних позицій, як потім це показала Кримська війна 1853 – 1856 років.

Пантелеймон Куліш відмічав, що провінційне життя є певною насолодою самовлюбленої людини в старовину, намагання нічого не міняти, не рвати зв'язків з історією предків, як він далі писав в одному листі до одного приятеля: «Окрім того, поглянь на майбутнє своє життя в провінційній темноті. Не краще б, вклавши плоди просвіти європейської, жити і діяти разом з такими людьми, як я та інші твої друзі? Подумай про це кріпко і побережи свою долю, котра іще в твоїх руках» [2, 32].

Прогресивне становлення розвитку суспільного виробництва на протязі XIX століття характеризувалося двома процесами: насамперед, це стосувалося становлення промислової і сільськогосподарської галузей, саме у «вік пари», як називали це століття, з'являлися технічні пристрої й технології, мінялися соціальну структуру. Саме в цей період відбувалось висвободження народів від старих відносин, зароджувалася розумніша цивілізація, впливаюча на добробут країни, укріплювалися міжнародні зв'язки, а їх розконсервація і вплив на інші країни мали свої прогресивні здобутки. Російська імперія, хоч як бажала відокремитись від прогресу, намагаючись зберегти свою цілісність, й утримувати приєднані народи: Україну, Польщу, Прибалтику з своїм контролем, усе ж в цих країнах відчувалися значні культурно-духовні досягнення й близькість з європейським духом, поступово ці «окраїни» самі впливали на суспільно-політичні зміни в усій імперії, що, в значній мірі, зумовлювали реформи 1861 року: «...лише після 1861 року в Росії був здійснений промисловий переворот, однак російська буржуазія, що зароджувалася, залежала від реальних обставин, для неї були характерні політична відособленість і консерватизм. Все це наклало відбиток на розвиток російської культури, назло їй суперечливого характеру, але врешті-решт сприяло її високому зльоту» [6, 201].

Але технологічно-наукові вдосконалення в промисловості, сільському господарстві, стосовно зі структурними змінами, стало можливим не тільки освоювати свою місцевість для покращання життя інших народів. Це привертає увагу економічно відсталих народів до зближення, тут було чого повчитися, запозичити, так формувалася нова риса планетарної свідомості. Люди з допомогою використання технічних досягнень ставали прагматичними.

Слов'яни зайняли важливу роль, але розуміли, що, залишаючись осторонь цивілізації, значить відставати, самі слов'яни відносили себе до народності «братів – «слов'ян», відрізняли себе від неслов'янських країн-імперій. Слов'янські народи, займаючи східні кордони освіченого світу, повинні були вимушено боротися з чужеземцем і захищати своїми грудьми безпеку і розвиток інших європейських племен». Хоч наука не має національної колоритності, але, безумовно, кожне наукове досягнення намагається належати до досягнень окремої нації, тут теж йде боротьба, не просто окремих національних умів, але й зацікавлених організацій, які виявляють концентрований суспільний інтерес, отже, одним із таких виявів політичної організації була діяльність Кирило-Мефодіївського товариства включно.

Осмилення соціального прогресу, в думках Костомарова розвивалося не тільки в сенсі вибору соціально-політичної системи, задовольняючи потреби більшості

людей, це є важливе питання, але враховувалося, що сутність тих державно-політичних устроїв країни можуть залишатися тими ж, де існувала експлуатація людини людиною. Саме XIX вік започаткував тенденцію до об'єднання народів під проводом «сильних» державних країн, але це було не добровільне братерське єднання інтересів різних складових цих держав, при врахуванні їх різних культурно-економічних особливостей, бо тут діяв еволюціоністичний принцип «сильний» тисне на «слабкого», очевидно ця ціль отримує логічне завершення для загарбання інших країн та земель. Вона стає принципом політики імператорів, царів, королів задля створення військово-політичних союзів й боротьби одного проти одного. Над вирішенням питання суперечливого процесу міжнародного союзу народів розмірковував Микола Костомаров: «Я бачив, що держави є випадковим плодом завоювань, тим необхідним наслідком географічних і етнографічних особливостей народного життя. Завжди майже тому держава складалася не з однієї народності, сильна пригнічувала слабких, намагалася підкорити, а іноді й асимілювати їх, вважала за собою право влади над ними, котра освячувалася давністю, допускалося над ними насилля, і всіляке з їхнього боку намагання до самозбереження визнавалося злочином. Життя, водночас, продовжувало свій розвиток іншим шляхом, і держава залишалася тільки зовнішньою формою, яка об'єднувалася поліцейською владою» [3, 190].

Підкорення іншої країни, більш сильною є актом політичного та культурного насильства, де використовуються війська, поліція, адміністративний тиск тощо, це є перша стадія підкорення, головна цільподавити виступ народу проти диктатури «переможця». Далі, при виконанні цієї задачі настає період прилучення «слабкого» народу до культурних цінностей переможеної країни, тут спрацьовує ідейний стереотип, якщо «переможець» прилучає до себе інших, він стає могутнішим і поширює свій «культурний» вплив на переможених. Зокрема, підіймаються в своїй особливій ролі «абсолютні» цінності способу життя, мовне культуроагентство переможця над переможеним народом, нав'язуються система управління державою, релігійне та філософське світобачення. Можна навести приклад, що польська культура впливала на українську позитивно, давала ту ознаку, що поляки мали риси «зрілої нації», але насильство теж стало державною політикою їх «ополячити» українців, щоб остаточно закабалити їх. Союз України з Росією теж благоприємно впливав на українську громадськість, українці відчували підтримку православної держави, бо Росія мала централізовану державну структуру і слов'янську мову, тож росіяни першими почали свою об'єднуючу місію, створення слов'янського союзу народів. Як показала історія, все ж незважаючи на братерські стосунки між українцями і росіянами, не стало домінантою поширення соціального прогресу, бо цілі їх були різні. Російські царі настроювали російський народ до завойовницьких устремлінь, до розширення державного впливу на інші народи, припинення народної гідності і культури. Вони паралельно підключилися з ідеєю Росії-створити велику православну країну, де б існували атрибути для всіх приєднаних народів: самодержавство, православ'я і союз російського народу.

Російський уряд для утримання підкореного народу вступав у союз з пануючими елітними групами, проводив денаціоналізаторську політику і ідеологію, підкупаючи малосвідому частину українців.

Українське суспільство XIX століття стояло перед вибором духовного шляху державного й культурного розвитку, бо, з одного боку, формувалася світська наука, яка в окремій мірі залежала від російського світогляду, навіть вступала в конфлікт з нею, з другого не існувало чіткого світогляду і політичної орієнтації, який шлях суспільного розвитку був притаманний Україні. Вирішувалася важлива дилема - синтезувати в єдиній імперії існуючі державні системи сусідів або виробляти свій особистий шлях державного розвитку Російської держави.

У філософських та історичних розмірковуваннях Костомарова були зазначені стратегічні політичні і культурні орієнтації Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Франції, США, не відірваних від народних джерел і історії, а навпаки вони хотіли створити адаптовану в сучасні умови живу доктрину нової України. Основна їх теорія – створення федеративних засад, прилучення народів на основі культурного співробітництва, при цьому найближчі сусіди-слов'янські народи до України: росіяни, білоруси, словаки, поляки повинні відмовитися від амбіцій державної зверхності, націоналізму або проявів «арійства», щодо інших народів, і стати в рівень інтересів і співробітництва одного з одним. Така позиція задовольняла Костомарова, який бачив, що самотужки жоден народ не затвердиться як нація, коли буде принижувати гідність інших, зокрема недовіра народів друг до друга може породжувати «народоненавистницькі» стремління, шовіністичні прояви «великих» країн до «менших», вимагаючи лояльного відношення до їх державних соціальних, інститутів, цим відстоювалася особиста ініціатива народів до національної самоорганізації. Мовне питання для українців це насамперед політична справа, чим більший тиск був на народ, тим більша потреба в визначенні своїх пріоритетів. Пробудження інтересу до українського слова, вивчення народних діалектів показувало, що народ більше знав і цінував свою культуру. Українські письменники, намагалися мовне питання поставити пріоритетом у майбутньому процесі розвитку нації, тому вони не тільки відроджували мовну культуру народу, але й намагалися систематизувати український правопис, писати і друкувати на національній мові. Костомаров вважав, що українська мова є вжитковою не тільки в звичайних стосунках людей, а вона може стати визначальною в різних галузях науки, культури, освіти: «Любов до малоруського слова все більше і більше захоплювала мене: мені було сумно, що така чудова мова залишається без усілякої обробки і більше того принижується до рівня незаслуженого презирства. Я скрізь чув нападки і насмішки над хохлами не тільки від великоросів, але навіть від малоросів вищого класу, які вважали дозволеним глумитися над мужиком і способами його вираження. Таке відношення до народу і його мови вважалося приниженням мужицької гідності, і чим частіше я зустрічав подібні випадки, тим сильніше звертався до малоруської народності» [3, 104-105].

Костомаров мав на увазі, що росіяни великих столичних міст Санкт-Петербурга, Москви й інших російських

міст були малознайомі з українським літературним жанром, тільки невелика українська культурна діаспора в цих містах поширювала українське слово, ознайомлюючи ним російську інтелігенцію, яка високо цінувала її за філософський світогляд, естетичний смак. Розглядаючи розвиток національної мови, Костомаров зазначав, що українець, котрий живе в Росії або за кордоном, залишається по своїй суті належним до українських цінностей культури і не намагається принижувати свою мову, хоч давно сприйняв іншу мову. Доки залишається ідея української свободи, як альтернатива деспотизму, доти й буде залишатися боротьба за розвиток і чистоту мови, в яких би обставинах Україна не знаходилася, хоч у Російському уряді завжди були українські політики, які з часів царя Петра I й до кінця існування СРСР служили великодержавним інтересам, мало піклувались про українську культуру. Так з цього приводу в «Законі Божому» стверджувалося, що Україна буде існувати, доки хоч один українець буде відстоювати свою мову: «Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч з української крові були ті виродки, однак не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простий, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного бога Ісуса Христа» [4, 28].

Створення національної самоідентичності українців було вкрай широким, вони не зачіналися на цінностях своєї культури і історії, а українці теж намагалися зрозуміти душу росіян, білорусів і європейців, що дало позитивні наслідки для сучасної інтелігенції. Створення національної еліти – це тривалий процес формування інтелектуальної і свідомої частини громадян, але без спілкування з представниками різних політичних партій, товариств, рухів буде складно знайти порозуміння і створити інтелектуальну структуру. Інтелігенція не в повній мірі використовує свої можливості, на думку Куліша, основна категорія вчених добросовісно займається вивченням природи і суспільства, вносячи філософський та науковий внесок у поглиблення знань, навчає майбутню молодь, усе ж не займається питанням перспектив суспільного прогресу, тобто не виявляє його шляхів.

Керування суспільством, традиційно на Русі було династичним царювання Рюриків, далі змінилося царями Романовими, які намагалися зберегти «руську» традиційність, проводили реформи тоді, коли Європа значно випереджала Росію, а це в політичному і військовому плані могло бути небезпечно для Росії й визначалося загальною відсталістю. Куліш звертав увагу, що майбутнє Росії і України, не в обмеженні прав громадян і свобод, а навпаки суспільство тоді може бути монолітним і єдиним, коли будуть враховані інтереси націй і національних меншин у «вільних» країнах, коли воля більшості, буде співпадати зі свідомістю кожного члена суспільства. Необхідно не будувати кордонів між народами, а відшукувати спільні культурні і політичні, економічні зв'язки, в цьому суть майбутнього прогресу, взаєморозуміння.

На противагу Костомарову, Куліш розмірковував, що українська культура, яка є складовою домінантою суспільного прогресу, синтезувала в собі в широкому обхваті важливі риси європейсько-азійських культур-

них впливів, і не знищувала в собі це інтернаціональне надбання, а навпаки робила своєю культурною перспективою. Та й самі українці не підтримували рух до культурної відмежованості, розуміючи, що веде кожен народ до занепаду і самоізоляції, звідси Куліш намагався підкреслити міжнародний аспект, який стає невід'ємним чинником у культурних особливостях народу.

Для Куліша тема розуміння культурного спілкування асоціювалася, як стремління кожного народу бути свободним і культурно унікальним, розвивати прогресивні початки для того, щоб стати освіченою нацією. Але Куліш відмічав інший бік культуротворення, стверджував, що національна культура народів теж розвивається неоднаково, роблячи аналіз з розвитку галицької і малоросійської народності. Розрив відносин двох слов'янських народів поляків і росіян став проблемою української свободи і обмеження тих прав, які б хотіли мати українці, які жили в Польській та Російській державах. Враховуючи, що українська нація під впливом зовнішніх обставин була культурно-різноманітною, тут відбувався процес прилучення до цінностей Польщі і Росії. Куліш враховував обставини, намагався об'єднати культурно-освітні інтереси галичан з поляками, а поляків з росіянами, що, на його думку, в перспективі буде служити слов'янському мирному співробітництву. Ціль створити єдину національну культуру з синтезу Галицької і Малоросійської культури, впевнили Куліша, що в них намітилися два протележні процеси, по-перше намітилася тенденція до об'єднання двох українських народів, маючих єдину українську мову і в них зберігався дух боротьби проти іноземних гнобителів. Так у свій час після Валуєвського циркуляра 1863 року та Ємського наказу 1876 року, багато «східних» українських інтелігентів виїхало в Австро-Угорську Галичину, продовжували справу національної боротьби. Так, Драгоманов виїхав до Австро-Угорщини, й далі до Швейцарії для пропагування ідей українського відродження.

По-друге зберігалася певна відчуженість релігійних і політичних інтересів українців в орієнтації на загальнолюдські культурні цінності, бо галичани мали надії на Польщу і Австро-Угорщину, вважали себе європейським народом, інша справа склалася в Україні після Хмельницького, де українці пов'язали себе як політично, економічно і релігійно з інтересами Росії. Навіть зараз існує мовна орієнтація української молоді: наприклад, престижно знати англійську або російську мову, це може свідчити, що не вироблені механізми захисту й укріплення свого духовного надбання, як відмічав Володимир Пустотін: «Задля того, аби українська

культура зміцніла і могла на рівних правах взаємодіяти з російською, необхідним є певний захист її від експансії російської культури, повна відрубність від російської культури, що не переходить у конфронтацію...Але українська культура ще не виявила механізму опору експансії з боку російської культури в ім'я збереження самої себе. Сьогоднішній період для української культури – це період внутрішньої нестабільності: захисні механізми, спрямовані на самозбереження і розвиток, ще не вироблені» [5, 118].

Вироблення захисних і дієвоєфективних функцій української культури, стало для кирило-мефодіївців «альфою і омегою», їх громадянської свідомості, але вони не просто «розкопували» захований спадок, вони все знайдене аналізували з об'єктивних позицій і пов'язували досягнене знання з включенням до проблем сучасності. Більше того, в них проявився патріотизм до культурного відродження, який переріс у політичний принцип, це закономірно й логічно, бо мирний шлях для гнобленої України значив, що культурний занепад буде продовжуватися, що тоді згине уся нація, коли зникне воля до боротьби як сенсу затвердити себе цивілізованою нацією. Цілком ймовірно, що Костомаров та Куліш намагалися започаткувати внутрішній імпульс для народного відродження, вони визначали за основні такі проблеми:

а) відмова від ідеологічного стереотипу, що українська народність є часткою російського народу, вона не повинна в усьому слідувати традиціям і «нравам» С-Петербурга і Москви;

б) критичне ставлення до того, що українці є ненависниками до інших народів, й ніби в них почуття національної відрубності є спадковим. Це стверджує, що свою силу необхідно черпати як у своїм народі, так і сприймати прогресивні досягнення сусідів;

в) поширення ідеологем, що українці є рівною нацією з іншими, тому всілякі намагання її приниження, призведуть до руйнівних процесів не на користь імперіалістичним устремлінням приєднати їх до своєї політичної і економічної орієнтації, з цим необхідно рахуватися.

Роблячи з цього висновки, слід зауважити, що Костомаров та Куліш глибоко намагалися розібратись, який шлях є перспективним для українців, підводячи для цього весь філософський, культурний спадок вироблений народною свідомістю, бо ж є розумілим, що будь-який прогрес спирається на роздуми мислителів, та й сам він має об'єктивний сенс відображений в суб'єктивному мисленні окремих філософів.

ЛІТЕРАТУРА:

- Зюсюкин И. Непредсказуемый Форд // Смена - 2001. - №7.
Кирило-Мефодіївське товариство в 3-х томах - К. // Наук. думка - 1990. Т.2.
Костомаров Н. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина - К. // Наук. думка - 1992.
Костомаров М. Книги буття Українського народу. - К. // Наукова думка - 1990.
Кульчинський С. Україна від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність 2000. - №1.
Полікарпов В. Лекції з історії світової культури Вид. «Основа» при ХГУ 1990.

СОЦІОЛОГІЯ

О.А.ЖИЛА

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ

Жила Олена Анатоліївна - аспірант Запорізького національного університету

Інституціоналізація відіграє важливу роль у становленні стабільності суспільства та інтеграції між основними суб'єктами соціальних перетворень. Важливе значення в суспільстві, що трансформується в інформаційне, має державна мова як соціальний інститут. Від стану розвитку та умов його функціонування, від поставлених цілей та пріоритетів залежать ефективне функціонування і розвиток, формування та збереження мовної самобутності українського суспільства. Проголошення в 1989 р. української мови єдиною державною дало початок інституціоналізації української державності як моно лінгвістичної [8]. Проте уповільнений процес інституціоналізації державної мови приводить до подальшого поширення українсько-російської двомовності, намагання надати статусу російської мови як регіональної або другої державної, врешті до подвійної інституціоналізації на мовному рівні і що більш небезпечно – до сепаратизму.

Питання мовної інституціоналізації в сучасній соціологічній науці мало досліджене. Тому, на нашу думку, нарізла потреба у соціологічному дослідженні процесу інституціоналізації державної мови як фактора формування самобутності української нації та пошуку шляхів вирішення відповідних проблем.

Дослідники суспільних процесів усвідомлюють місце соціальних інститутів та їх роль у відтворенні суспільства як єдиного цілого, взаємозв'язок інституту держави і інститутів громадянського суспільства (Г.Спенсер), розкривають умови виникнення і функціонування соціальних інститутів (Е.Дюркгейм), визначають роль соціальних інститутів у здійсненні соціальної стратифікації суспільства (П.Сорокін), вивчають соціальний інститут як спосіб пізнання соціальних процесів (М.Вебер).

Так, Т.Парсонс розглядав соціальний інститут як соціальне утворення, що регулює певну сферу суспільних відносин. Представники структурного функціоналізму визначають соціальний інститут як соціальне поле, в якому відтворюються значущі для суспільства продукти, послуги чи легітимізується державна влада (Е.Шилз), чи такий феномен, що виконує роль суспільного зразка і задовольняє будь – яку соціальну потребу (Р.Мертон). Представники теорії соціального

інтеракціонізму звернули увагу на роль первинних потреб людини у появі соціальних інститутів (Дж.Хоманс, Н.Смелзер), на конкретно-історичний характер виникнення і функціонування соціальних інститутів (П.Блау). Вивченню соціальних інститутів присвячені праці Г.П.Давидюка, Т.І.Заславської, В.О.Ядова, О.А.Якуби, В.Л.Оссовського, В.П.Чорнової, В.І.Тарасенка, Ю.А.Чернецького, С.А.Войновича, В.М.Биченкова, І.Д.Андреєва, Н.М.Лисиці та ін. Досліджували соціальні інститути як суспільні явища Н.Б.Костіна, Н.М.Коржевська, як діяльність і суспільні відносини Л.П.Буєва, як суб'єкти діяльності К.Н.Любутич, як регулятори відносин діяльності на основі їх взаємозв'язку з соціальними нормами М.Н.Бобнева, Г.В.Булацький, Ю.Д.Прилюк, як сукупність закладів, соціальних норм та культурних зразків, що визначають поведінку та форми соціальної дії А.П.Огурцов. Так, наприклад, І.Д.Андреев дав структурно-функціональне тлумачення поняттю «соціальний інститут», визначивши його як спосіб здійснення цілеспрямованої діяльності та суспільних відносин у процесі виконання організаційних, регулятивних та інших соціальних функцій, який включає в себе певну групу людей з їх об'єктивними положеннями (статусом), ролі і норми, що формалізують зв'язки між ними.

У нашому ж дослідженні концепція соціального інституту державної мови України побудована на основі визначення соціального інституту, запропонованого І.Д.Андреевим, який розуміє під соціальним інститутом «спосіб здійснення цілеспрямованої діяльності і суспільних відносин у процесі виконання організаційних, регулятивних та інших соціальних функцій, що включає в себе певну групу людей із їхнім об'єктивним станом (статусом), ролями і нормами, що формалізують зв'язки між ними». [1].

У багатьох соціологічних роботах термін «інституціоналізація» розглядається переважно тільки у співвідношенні з соціальними інститутами, тобто як процес їхнього формування. Проте існує й інший підхід, коли інституціоналізація розглядається як загальний процес організації і впорядкування соціальних процесів і явищ. В соціологічній науці дослідженням поняття «інституціоналізація» займалися відомі соціологи,

такі як П.Бергер, Е.Гідденс, Р.Кьоніг, П.Лукман, Б.Малиновський, В.Мюгльман, Дж. Тернер, С.Фролов, Ю.Андреев, В.Добренков, А.Кравченко, А.Пригожин та ін. За визначенням С.Фролова, «інституціоналізація – це процес визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів, ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти в напрямку задоволення істотної суспільної потреби» [9]. Саме таким визначенням будемо оперувати при дослідженні мовної інституціоналізації як фактора формування самобутності українського народу. Отже, дослідження процесу інституціоналізації державної мови полягає у вивченні процесу визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів та ролей, система яких здатна задовольняти суспільні потреби.

Сутність соціальності мови досліджують західні філософи і мовознавці: В.Гумбольдт, Е.Сепір, Б.Уорф та ін., вказуючи на задоволення мовою потреб людини у спілкуванні. Перші спроби осмислення феномена мови зустрічаються також в античній філософії, в працях Платона і Геракліта, Аристотеля та стоїків. Митці Середньовіччя намагалися вирішити питання онтологічної природи мови. Лише в Новий час стало можливим дослідження мови як феномена людської культури. Вперше це вдалося В. Фон Гумбольдту, творцю діяльнісно – енергетичної концепції мови. Розуміючи мову як орган, що створює думку, Гумбольдт підкреслював залежність мови від мислення та обумовленість його кожною конкретною мовою, містить у собі свою національну самобутню класифікаційну систему, що визначає світогляд носіїв певної мови і формує їх картину світу.

У працях В.В. Виноградова, Г.О.Винокура, Б.А.Ларіна, Є.М.Поливанова та М.Я.Марра розглядається зв'язок функціонування та розвитку мови з історією суспільства та соціальними групами, народностями, етнічними меншинами, націями. Для представників структуралізму (К. Леві – Стросс, М.Фуко) інтерес до проблем мови став загальним. Постструктуралісти, розглядаючи мову як єдину базу для пізнання, дій та існування, прагнули оперувати текстовим відображенням світу. Представники символічного інтеракціонізму вважали мову головним компонентом взаємодії. З 80-х років у дослідженнях мовних питань головний акцент ставився на розвитку двомовності, з огляду на політичну ідеологію в колишньому СРСР. В 90-і роки провідною стала тенденція до відродження національних мов та їхньої взаємодії в рамках нової державності України. В цей час практичними соціологічними завданнями стають не тільки чисто мовні проблеми, але й освіта, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації в їхньому взаємозв'язку з мовною компетентністю, тобто етнокультурний вигляд нації в усій його повноті. На їхньому тлі такі проблеми, як ступінь вільного володіння державною й іншими мовами, мова як етнокультурна цінність, мова як система координат у соціокультурному просторі є не тільки теоретичними, але й практичними. Соціологи досліджують реальні форми взаємодії різних мов у багатонаціональних середовищах як спосіб задоволення потреб різних етнічних груп у навчанні й освіті на різних мовах, у тому числі причини конфліктних ситуацій, пов'язаних з мовними факторами [6].

Дослідження ж процесу мовної інституціоналізації залишається досі маловивченим. Тому метою нашого дослідження є вивчення сучасних тенденцій розвитку державної мови як важливого й необхідного соціального інституту, що впливає на формування самобутності українського народу.

Для соціології як науки загальними є чотири головні положення: інститути, взаємовідносини між інститутами, соціальні акти та соціальні відношення. Соціологія також проявляє інтерес о мови, розглядаючи мережу трансакцій з частковою коваріацією слів та ситуацій, вирішальну роль мови в процесі соціалізації, бо індивіди вивчають свої ролі в процесі комунікації. Галузі соціології – це первинні одиниці соціального життя, базисні соціальні інститути та фундаментальні соціальні процеси, які обумовлені мовою, якоюсь мірою здійснюються завдяки мові. Соціологічна модель функціонування мови показує, що взаємовплив соціальної структури, соціальних ролей та кодів обумовлюють можливість змін у суспільстві, в соціальній інтеракції та мові [3].

Інститут державної мови як соціальний феномен є засобом структуризації суспільного, людського життя, являє собою базову структуру суспільства. В процесі структуризації соціального життя беруть участь і індивід, і суспільство. Фази розвитку державної мови як соціального інституту постають в якості етапів розвитку людини, її соціалізації. Загальна концепція процесу структуризації соціального життя в конструкцію соціального інституту викладена в праці «Соціальне конструювання реальності» П.Бергером та П. Лукманом [4]. Автори виділяють ряд фаз структуризації соціального життя, що призводять в подальшому до інституціоналізації. Першою фазою є хабітуалізація або звикання, під час якої людина виробляє відповідні реакції пристосування, що дозволяють їй стійко взаємодіяти з факторами того чи іншого середовища. Друга фаза - типізація, в результаті якої виділяються загальні типи та формування комплексу реакцій пристосування. Наступна фаза передбачає вихід на соціальні конструкти і являє собою першу фазу власне інституціоналізації. Рольова типізація – висхідна ступінь інституціоналізації. Державна мова, як і будь – який інший соціальний інститут, має власну базову рольову матрицю – інституцію, надію якої власне направлено функціонування відповідного соціального інституту. Важливою фазою інституціоналізації державної мови як соціального інституту є легітимація, тобто дія на законних засадах, правових нормах. Як соціальний інститут державна мова є синтезом національно – державницького ества, формує націю, є генетичним кодом нації, константою державної самодостатності, самобутності, самоцінності і неповторності. Державна мова – це матеріалізована свідомість, що є основою формування й утвердження морально – психологічного явища – україноцентризму, тобто погляду на світ крізь призму українських цінностей.

Державна мова як соціальний інститут є формою організації й регулювання суспільного життя, який склався історично та забезпечує виконання життєво важливих для суспільства функцій, що включають сукупність норм, зразків поведінки, спеціальних установ і систему контролю.

У своєму розвитку соціальний інститут державної мови має стадії зародження, становлення й розвитку. Її інституціоналізація складається з декількох послідовних етапів: виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організаційних дій; формування загальних цілей; виникнення соціальних норм і правил та їх практичне застосування; встановлення системи санкцій для підтримання норм і правил; створення системи статусів і ролей, яка охоплює всіх без винятку членів інституту.

Даний соціальний інститут має комплекс норм – соціальних, правових, моральних та ін., які обумовлюють мовну діяльність. Він є структурованим об'єднанням людей, і для нього характерним є стійкий тип поведінки, який відбивається у механізмах взаємодії мовних особистостей.

Залежно від типу соціального середовища існують три типи процесу інституціоналізації, а саме: у стабільних соціальних системах, конфліктних соціальних системах та соціальних системах, що трансформуються [2].

Мовна інституціоналізація в Україні обумовлена ситуацією, коли державна мова як соціальний інститут і відносини знаходяться у процесі становлення, а їхні контури ще нечіткі. Отже, становлення і розвиток державної мови в Україні можна віднести до інституціоналізації третього типу. Процес трансформації всіх соціальних відносин в Україні викликає потребу в активізації процесу інституціоналізації та реінституціоналізації вже існуючих соціальних інститутів суспільства, в тому числі й державної мови.

Функції державної мови як соціального інституту можна поділити на внутрішні та зовнішні. До зовнішніх належать збереження суверенності, державності, забезпечення розвитку самобутності етнічної більшості населення країни. Внутрішніми є комунікативна, консолідуюча, соціалізуюча та ін.

Будучи однією з характеристик суспільства, будь-яка мова виконує, перш за все, комунікативну функцію. За частотою використання мови та тим, яка мова де-юре наділена тим чи іншим офіційним статусом, а де-факто іноді не наділена законними правами, можна характеризувати відповідне суспільство. В ст.10 Конституції України українська мова визначена в якості державної мови України. В той же час в галузі державного управління все частіше застосовується російська мова, що створює певні перепони у ефективності та результативності інституціоналізації державної мови в Україні. Отже, регулюючи мовну поведінку суб'єктів та об'єктів мовної політики, можна досягти відповідної мети у процесі інституціоналізації української мови як державної. В даному випадку суб'єктом виступає держава як соціальний та правовий інститут та інші офіційні державні органи, а в якості об'єкта мовної політики виступають носії мови.

Інституціоналізація державної мови - процес упорядкування, вжиття заходів, спрямованих на організаційне оформлення даного явища. Це

створення державного механізму, здатного забезпечити функціональне регулювання, постійний розвиток, розширення та збагачення лінгвістичної бази державної мови на території України.

Завданням нашого дослідження є вивчення процесу інституціоналізації української мови як державної в період незалежності України. Отже, на початковому етапі інституціоналізації державної мови України створено наступні офіційні органи: Рада з питань мовної політики при Президентові України; Інститут української мови НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України; Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України; Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка; Український мовно – інформаційний фонд НАН України та інші поважні інституції [10], кожна з яких має свої функціональні особливості.

Основним документом та новоствореним державним механізмом, що регулює процес інституціоналізації державної мови України, є Державна програма функціонування та розвитку мов на 2001-2010 роки. Програма реалізується у декількох напрямках: нормативне правове забезпечення, розвиток державної мови в галузі державного управління, законодавства, судочинства, діловодства, Збройних силах України та правоохоронних органах, міжнародній діяльності, мовний розвиток у галузі освіти та вивчення мов, наукове забезпечення мовного розвитку, мовний розвиток у галузі культури та ЗМІ, а також у галузях охорони здоров'я та обслуговування населення.

Отже, вивчення державної мови України як соціального інституту породжено певними соціальними потребами, метою якого є задоволення цих потреб вимагає розгляду її інституціонального аспекту.

Висновки. Соціальний інститут державної мови є соціальним настановленням, підкріплюваним комплексом норм, відображуваних у чинному законодавстві України, а також соціальним утворенням, бо відбиває цілком сформовану структуру, якій властиві всі необхідні ознаки. Утвердження української мови як державної в суспільстві зумовили потреби розвитку державності країни. Згодом сфера впливу державної мови поширилася на соціальну (право, культуру, освіту, науку) та політичну системи. Взаємодію державної мови як соціального інституту з економікою, політикою та соціальною сферою можна розглядати як розвиток системи в самій системі.

Т. Парсонс, аналізуючи суспільство, наголошував, що в ньому мають виконуватися чотири функції: адаптація; досягнення мети; інтеграція; збереження й передача культурних зразків, тобто латентна функція [7]. Державна мова України певною мірою виконує ці функції в усіх системах, пов'язаних з нею інформаційним простором. Проте особливості реалізації цих функцій позначені специфічністю кожної окремої галузі, вирізняючи проміжні функції державної мови в економіці, соціальній сфері та політиці.

ЛІТЕРАТУРА:

- Андреев И.Д. Методологические основы познания социальных явлений. - М.: Высшая школа, 1977. - 328с.
- Барабаш В.В. Інституціоналізація сучасного молодіжного руху України: тенденції та проблеми. Автореф. дисерт. на здоб. наук. ступ. к.с.н. Спец. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології, Х., 2005. – 18 с.
- Белл, Роджер Т. Социалингвистика. Пер. с англ. / Под ред. д.ф.н., проф. А.Д.Швейцара. – М.: Международные отношения, 1980. – 320 с.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. - М.: Медиум, 1995. - 323 с.
- Быченков В.М. Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. – М.: Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
- Іванова К.А. Соціологічні аспекти міжкультурної комунікації в українському вузі. Дисерт. на здоб. наук. ступ. к.с.н., Спец.: 22.00.06. - соціологія культури, науки та освіти, Х., 2002. – С. 38.
- Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. - М.: Изд-во МГУ, 1994. - С. 462-478.
- Резнік О. Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2005. - № 1. – С.162-163.
- Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений, 2-е изд., переработанное и дополненное. М.: Издательская корпорация Логос, 1996. – С.166.
- Черес В. Зміни мовної ситуації і проблеми моделювання її динаміки //www.vesna.org.ua

Д.В.ПРОШИН

«КАК DANDY ЛОНДОНСКИЙ ОДЕТ...»: МОДА, ДЕНДИЗМ И ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ В РОМАНЕ В СТИХАХ «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН»

Прошин Денис Владимирович - доцент кафедры социологии, философии и психологии Днепропетровского университета экономики и права, кандидат исторических наук

В своей «Социологии» П.Штомпка замечает: «Знанием об обществе располагает также искусство. Это наиболее очевидно для литературы...» [12, 13]. «Евгений Онегин» для меня – одно из проявлений подобного знания. Но, по моему мнению, в произведениях одной природы и глубины с пушкинским романом в стихах это знание не есть побочный продукт, получаемый «попутно, при удобном случае» [там же]. Пушкин, как и многие великие до и после него, поставил перед собой задачу в художественном произведении исследовать современное ему общество и его типичного представителя, «героя времени». И то, что выводы, сделанные в ходе исследования, были изложены четырехстопным ямбом, не умаляет их значимости (тем более что эти выводы даже шире рамок пушкинской России – в них просматриваются общесоциальные тенденции).

«Главная трудность в сфере социальных исследований состоит не в том, чтобы дать какие-то сенсационные открытия неведомых фактов, наподобие микрочастиц, хромосом, генов и т.п. в естественных науках, а в том, чтобы увидеть значимость общеизвестных и привычных явлений, осмыслить их и обнаружить именно в них закономерности грандиозных исторических процессов и огромных человеческих объединений», – так высказался А.Зиновьев [4, 57]. За исключением разве что

определений «грандиозный» и «огромный» (расплывчатость которых, впрочем, позволяет трактовать их весьма вольно) зиновьевская оценка вполне применима к «Евгению Онегину», где Пушкин-исследователь как раз и осмысливает «значимость общеизвестных и привычных явлений».

Восхедшие в повседневный обиход пушкинские строчки – «мы все учились понемногу...», «быть можно дельным человеком и думать о красе ногтей...», «мы все глядим в Наполеоны...» – пленяют своей «очевидностью», приглашая почти каждого читателя в «соавторы». Но именно легкость, с которой читатель узнает в пушкинских мыслях свои, заставляет задуматься над тем, какое ясное видение сущности социальной жизни и какой тщательный анализ этой сущности предшествовали появлению подкупающе-очевидных строк. Сам Пушкин назвал свой роман плодом не только «сердца горестных замет», но и «ума холодных наблюдений» [10, 7]. Художник и исследователь в создателе «Онегина» стоят рядом, на одной ступени. (В отличие от Байрона с его Чайльд Гарольдом, Пушкин не отождествляет себя со своим героем – «всегда я рад заметить разность между Онегиным и мной...» [10, 28], – уже в этом просматривается исследовательская установка.) Итак, чтобы оценить обществоведческое значение «Евгения Онегина», мало

отметить, что по этому роману можно изучать общество; необходимо будет в первую очередь сказать: автор романа успешно изучал общество.

Касательно формы произведения, авторских методов и отсутствия эмпирических данных хочу сказать следующее. Мои слова, разумеется, нельзя понимать как попытку «выдать» создателя «Онегина» за профессионального социолога-эмпирика. С Пушкиным мы погружаемся в службу подтверждаемых цифрами частных теорий – на тот уровень, где познаются общие социальные закономерности и где автор, обладая глубоким знанием общества и не нарушая законов логики, волен выбирать для изложения своих мыслей любые формы. (В конце концов, не будем забывать, что первый фундаментальный труд о принципах общественного устройства начинается так: «Вчера я с Главконом, сыном Аристана, сошел в Пирей...» [9, 9]). На этом уровне написанное проверяется мышлением читателя, его жизненным опытом, включая усвоенные им взгляды сторонников и противников обдумываемых идей.

Учитывая специфику материала, я должен был начать с пространных разъяснений. Однако моя непосредственная задача скромнее – проанализировать взгляды Пушкина на такие взаимосвязанные социальные явления, как мода (с ее разновидностью – дендизмом) и общественное мнение. Избранные мною предметы относятся к числу «вечных». Рассматривать их именно сквозь призму пушкинского творчества (наряду с понятным интересом к гению) меня побуждает то, что Пушкиным эти предметы впервые в русской культуре трактуются, по сути, в современном ключе. Здесь он стоит ближе к нам, чем к некоторым своим современникам и собратьям (даже столь передовым, как Грибоедов), видит глубже, чем они. В своей трактовке нравов российского общества первой трети XIX века Пушкин высказывал мысли, полностью созвучные идеям социологии и культурологии будущего.

Поскольку литература о Пушкине и его творчестве огромна, нельзя ответственно утверждать, что интересующая меня проблема ранее никем не поднималась. Вместе с тем, насколько я могу судить, эта проблема еще не становилась предметом целенаправленной разработки. Поставленных здесь вопросов касался корифей пушкинистики Лотман, но при этом он занимался Пушкиным как художником, могущим, между прочим, выступить в амплу бытописателя. В «Беседах о русской культуре» [6] Лотман целую главу посвящает дендизму, в которой Пушкин – один из источников, в одном ряду с Бульвером-Литтоном, английским писателем, автором «Пелэма, или Приключений джентльмена». Таким образом, для Лотмана Пушкин (по крайней мере, в данном случае) – часть культуры, зеркало культуры в ее конкретных исторических формах, а не исследователь общественных процессов, изложивший свои выводы на языке искусства. Я же здесь предлагаю рассмотреть Пушкина именно в этом качестве.

Пушкин был отнюдь не первым представителем рус-

ской культуры XIX века (точнее, конца XVIII – начала XIX веков), обратившим внимание на состояние российских мод (и нравов вообще). Состояние это определялось проникновением в Россию заграничных обычаев, непрерывно расширявшимся со времен петровских реформ, как известно, затронувших в числе прочего русские бытовые традиции. И отношение к модам, новшествам и заимствованиям, демонстрировавшееся предшественниками и даже современниками Пушкина (т.е. и через сто лет после Петра), нередко было весьма негативным.

Прежде всего в качестве примера такого неприятия новшеств называют памфлет князя Щербатова «О повреждении нравов в России» (1787 год), в котором «нравственный упадок» XVIII столетия сравнивается с идеализированными порядками допетровской Москвы. Одновременно издавая в Лондоне сочинение Щербатова и радищевское «Путешествие из Петербурга в Москву», Герцен противопоставил Щербатова, «недовольного старика», Радищеву – поборнику обновления России, на которого «пахнуло сильным веянием» европейских революционных событий [8, V]. Но неожиданно для привыкших видеть в Радищеве прогрессивно («прозападно») настроенного автора, в «Путешествии...» также проскальзывает осуждение иностранных вкусов, оставляющее странное впечатление, поскольку касается оно невинной кулинарии, «рагу, фрикассе, пашкетов и прочаго Французскаго кушанья, на отраву нам изобретеннаго» (сохранено написание оригинала [8, 310]).

У Фонвизина в «Недоросле» (1782 год) обличителем пороков семейства Простаковых выступает Стародум, персонаж во многом схожий с князем Щербатовым, произносящий в одном из действий такие слова: «Имей сердце, имей душу, и будешь человек во всякое время. На все прочее мода: на умы мода, на знания мода, как на пряжки, на пуговицы» [11, 26]. Мода для Стародума – синоним того нравственного упадка, о котором вскоре напишет Щербатов. (Полагаю, говоря о пряжках и пуговицах, Стародум подразумевал в первую очередь предметы заграничной галантереи.) Нужно отметить, что по убеждениям Стародум – так сказать, alter ego своего создателя: в 1788 году Фонвизин начал издавать журнал под названием «Друг честных людей, или Стародум».

Наконец, современник Пушкина – Грибоедов и его «Горе от ума» (1824 год). (Напомню, «Евгений Онегин» был написан в 1823-1831 годах.) Нас не удивляют рассуждения ретрограда Фамусова:

*«А все Кузнецкий мост¹, и вечные французы,
Оттуда моды к нам, и авторы, и музы:
Губители карманов и сердец!
Когда избавит нас творец
От шляпок их! чепцов! и шпилек! и булавок!
И книжных и бисквитных лавок!...»* [11, 94].

Но вот слова Чацкого, идейного противника Фамусова и иже с ним:

*«Пускай меня отъезжают² старовером,
Но хуже для меня наш Север во сто крат
С тех пор как отдал все в обмен на новый лад –*

¹ Улица в центре Москвы, на которой располагались модные магазины, книжные лавки, кондитерские.

² Объявят (устар.).

*И нравы, и язык, и старину святую,
И величавую одежду на другую
По шутовскому образу...» [11, 153].*

Невозможно вообразить, что такое отношение к иностранным веяниям в русской жизни возникло на почве невежественного квасного патриотизма. Князь Щербатов – историк, почетный член Российской академии наук, Фонвизин – сторонник конституционных реформ в России, Радищев, за время пятилетнего обучения в Лейпцигском университете проникшийся идеями Просвещения, Грибоедов, дипломат, владевший девятью языками, – никто из них не отличался примитивностью, узостью взглядов. В их оценке иностранного, нового, модного я вижу, скорее, отпечаток утопической традиции. Моды и прочие заимствования (нередко на самом деле усваиваемые вульгарно, суетно, раболопно), думается, воспринимались как нечто мешающее становлению «совершенного» общества, опирающегося исключительно на «здоровые» национальные основы:

*«Ах! если рождены мы все перенимать,
Хоть у китайцев бы нам несколько занять
Премудрого у них незнанья иноземцев.
Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, бодрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев» [там же].*

В утопической трактовке национальное, «свое» превращалось в синоним неизменного, непреходящего, исконное становилось вечным.

Уже первые страницы «Евгения Онегина» доносят до нас иное настроение:

*«К чему бесплодно спорить с веком?
Обычай деспот меж людей» [10, 16].*

Нельзя остановить поток происходящих в обществе изменений, нельзя из этого потока выйти. Постоянно меняющаяся мода является частью такого положения вещей, фактором, неизменно оказывающим влияние на человека. (Приблизительно в одно время с Пушкиным эту же мысль по-своему высказал Гегель: «Борьба с модой – мальчишество» [2, 127]).

Называя моду и перемены, ее порождающие и ею порождаемые, «неоспоримой» силой, Пушкин дает ответ утопическому пониманию моды и вообще всей утопической традиции, которая со времен Платона производила статичные модели идеальных обществ. Показательно, что Пушкин, так сказать, персонально адресует некоторые свои соображения Руссо, одному из крупнейших утопистов Нового времени, противопоставлявшему «неестественные» порядки современного общества (включая, надо полагать, и погоню за модой) идиллической простоте и чистоте дикарских племен:

*«Руссо (замечу мимоходом)
Не мог понять, как важный Грим
Смел чистить ногти³ перед ним,
Красноречивым сумасбродом.
Защитник вольности и прав
В сем случае совсем неправ» [10, 16].*

Пушкин принимает не только изменчивую моду, но и один из ее двигателей – иностранные заимствования, притом он находит в неизбежных в данном случае межкультурных трениях повод для мудрого юмора.

О гардеробе Онегина:

*«Но панталоны, фрак, жилет
Всех этих слов на русском нет...» [10, 17].*

О Татьяне:

*«Никто бы в ней найти не мог
Того, что модой самовластной
В высоком лондонском кругу
Зовется vulgar. (Не могу...

*Люблю я очень это слово,
Но не могу перевести...» [10, 145].*

Мода, этот постоянный фактор, – своеобразное «действующее лицо» романа (упоминается более тридцати раз) и неотъемлемая часть жизни главного героя. Онегин – «мод воспитанник примерный» [10, 16], «денди». Можно сказать, что, создавая образ русского денди, Пушкин поднимал тему, бывшую актуальной не только в российском высшем свете, но и в избранном обществе европейских стран: дендизм появился на культурном горизонте России и Европы примерно в одно и то же время, в первой четверти XIX века. (Так, Байрон впервые употребил слово dandy в 1813 году.)

Однако жизнь денди – это не просто следование моде, щегольство; это соблюдение целого «кодекса» правил, основанного на противостоянии (порой остром) общества и личности, ищущей свободы и самовыражения. Лотман писал о двух взаимодополняющих моделях дендизма: «Байрон противопоставлял изнеженному свету энергию и грубость романтика, Бреммел⁴ – грубому мешчанству «светской толпы» изнеженную утонченность индивидуалиста» [6, 124].

Подчеркну: в том, что говорилось знатоками и тем паче адептами дендизма, порой трудно отличить желаемое от действительного. Едва ли не в первую очередь это относится к деятелям искусства (жившим в одно время с Пушкиным и позже), которые исповедовали дендистские принципы. Для людей вроде Байрона, Бодлера или Уайльда ценным было уже само по себе провозглашение дендистской независимости – причем в крайней форме. На словах ли, на деле ли, стараниями радикальных интерпретаторов дендистских идеалов оппозиция личности и общества постепенно достигла предела, точки разрыва, за которой денди преображался в некую демоническую личность, отвергающую власть общества, отрицающую законы и мораль. «Денди никогда не сможет быть обычным человеком. Если бы он даже совершил преступление, это бы не означало, что он «опустился». Если бы, однако, преступление было совершено по какой-либо тривиальной причине, он бы уже никогда не смыл позора» (Бодлер [цит. по: 7]). Но, избрав такой путь, радикалы, похоже, и сами утратили способ-

³Речь, разумеется, идет не о вульгарном ковырянии под ногтями, а о маникюре как выражении изящных мод конца XVIII века.

⁴Джордж Браммелл (Бреммел) – известнейший английский денди начала XIX века, одно время – приятель и наставник в вопросах моды принца Уэльского (будущего короля Георга IV).

ность понимать сущность дендизма, и оставили немало ловушек для тех, кто попытается понять эту сущность, мысленно следуя за ними. Чтение же пушкинского романа показывает, что Пушкин смотрел глубже, в корень дендизма (и моды в целом).

На первый взгляд, Онегин – человек, как и «положено» денди, пренебрегающий светскими условностями и открыто противопоставляющий себя обществу. Он сохраняет этот настрой до конца романа, демонстрируя его в самых разных обстоятельствах. В первой главе в театре он «идет меж кресел по ногам / Двойной лорнет скосясь наводит / На ложи незнакомых дам»; вот он «отворотился и зевнул» [10, 15]. Чуть позже автор романа в своем «добром приятеле» отмечает склонность к «язвительному спору, / И к шутке, с желчью пополам...» [10, 24]. Удалившись в деревню, Онегин и там раскрывает черты «надменного беса» [10, 127]. В последней главе, являясь на прием в дом князя, мужа Татьяны, он до встречи с нею стоит «безмолвный и туманный»; «для всех он кажется чужим»; на его лице – «сплин иль страждущая спесь» [10, 142-143].

Но Пушкин знает и обратную сторону дендистского индивидуализма – зависимость денди от общественного мнения, симбиотический характер отношений между крайним индивидуалистом и «толпой». Увлечшись картиной онегинского кабинета, вмещающего все, что нужно «для неги модной» [10, 16], читатель легко упускает из виду, что хозяин кабинета следит за модой, «боясь ревнивых осуждений» [там же]. Указав на это, Пушкин не останавливается. Тема боязни (или зависимости от общественного мнения), переплетаясь с онегинской отстраненностью, в разных формах проходит через весь роман, достигая кульминации в ссоре с Ленским и в решающем разговоре с Татьяной (в первом случае открыто, в мыслях Онегина; во втором – косвенно, как догадка и упрек Татьяны).

«Взбесив» Ленского и получив вызов на дуэль, Онегин сожалеет, что оскорбил чувства друга, но при этом рассуждает так, словно возможности примирения нет: вызов получил огласку, в ссору уже замешан секундант Ленского Зарецкий:

*«...Но теперь
Уж поздно; время улетело...
К тому ж – он мыслит – в это дело
Вмешался старый дуэлист;
Он зол, он сплетник, он речист...
Конечно, быть должно презренью
Ценой его забавных слов,
Но шепот, хохотня глупцов...»
И вот общественное мнение!»* [10, 105-106].

(Последняя строчка – цитата из «Горя от ума», где Чацкий говорит:

*«Поверили глупцы, другим передают,
Старухи вмиг тревогу бьют –
И вот общественное мнение!
И вот та родина... Нет, в нынешний приезд,
Я вижу, что она мне скоро надоест»* [11, 165-166].

В отличие от Чацкого Онегин не протестует, а покоряется силе общественного мнения).

Татьяна же в последней сцене романа объясняет вспыхнувшее чувство Онегина тем, что она «богата и знатна», что ее «позор теперь бы всеми был замечен», что связь с нею могла бы Онегину «в обществе принести... соблазнительную честь» [10, 159].

Амбивалентность отношений между индивидуалистом денди и обществом была вскрыта Пушкиным задолго до современных авторов. Один из них – Камю: «Денди может представить себя, лишь представая перед кем-то⁵. Он убеждается в собственном существовании только благодаря тому, что видит его отражение на лицах других людей» [5, 54]. А вот еще одна поздняя характеристика двойственной природы дендизма: «Чужие взгляды, особенно тайные, упоенные, нужны денди для поддержания собственного энергетического баланса» [1, 88]. За много лет до появления этих и других оценок Пушкин по-своему выразил понимание того, что под маской «надменного беса» скрывается улавливающий все колебания общественного мнения «человек-локатор» (термин я позаимствовал опять же у современного автора – американского социолога Д.Рисмена).

Однако значение пушкинских идей не исчерпывается раскрытием механизма мотивации «независимой» личности. В сущности, на страницах «Евгения Онегина» отмечено переплетение двух универсальных социально-психологических тенденций – к индивидуализации человеческого «Я» и к его интеграции в одно целое с коллективом, к поиску одобрения. Взаимодействие этих противоположностей – не только пружина дендистского поведения; это двигатель моды как общественного явления. Десятилетия спустя после Пушкина Спенсер, Зиммель, Барт выразили уже отмеченное в «Онегине» – выразили на языке философии и науки (тем самым, возможно, «легитимировав» сказанное Пушкиным в глазах тех, кто признает лишь язык трактатов). Так, Зиммель писал: «Она [мода] представляет собой подражание данному образцу и этим удовлетворяет потребности в социальной опоре, приводит отдельного человека в колею, по которой следуют все... Однако она в такой же степени удовлетворяет потребность в различии, тенденцию к дифференциации, к изменению, к выделению из общей массы» [3, 268].

Итак, Пушкин пошел дальше упрощенно-утопического осуждения модной «тирании» и увидел в моде постоянный социокультурный фактор. Двойственная сущность дендизма (и моды в целом) была им раскрыта так же глубоко. Пушкин не увлекся любованием эгоцентрическими крайностями реальных и воображаемых денди в ущерб видению социального компонента дендистских амбиций. Синтез художественного мастерства и исследовательского здравомыслия делает «Евгения Онегина» надежной основой для дальнейшего осмысления общественной жизни.

⁵Строго говоря, тему «денди и зеркала», т.е. заботы денди о своем отражении во мнении окружающих, развивал уже Бодлер, на которого Камю ссылается. Однако у Бодлера трезвое понимание сущности дендизма затемнялось, как уже было сказано, идеей демонической свободы денди. Пушкин же в своих выводах весьма последователен.

ЛІТЕРАТУРА:

- Вайнштейн О.Б. Денди: мода, литература, стиль жизни. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 640 с.
- Гулыга А.В. Гегель. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 272 с.
- Зиммель Г. Избранное. Т.2. – М.: Юрист, 1996. – 607 с.
- Зиновьев А.А. На пути к сверхобществу. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. – 608 с.
- Камю А. Калигула: Сб. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 536 с.
- Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПб.: Искусство, 1994. – 415 с.
- Манн О. Дендизм как консерватизм жизни // www.metakultura.ru.
- «О повреждении нравов в России» князя М.Щербатова и «Путешествие» А.Радищева. – М.: Наука, 1983. – 174 с. (факсимильное издание).
- Платон, Аристотель. Наука об управлении государством. – М.: Издательство «Эксмо», 2003. – 864 с.
- Пушкин А.С. Собрание сочинений. Т.4. – М.: Художественная литература, 1975. – 520 с.
- Фонвизин Д.И. Недоросль. Грибоедов А.С. Горь от ума. Пушкин А.С. Маленькие трагедии. Мольер Ж.-Б. Мещанин во дворянстве. – М.: Искусство, 1969. – 460 с.
- Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О.А.ТУПИЦЯ

ПРОФСПІЛКИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Тупиця Олег Леонідович - завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Політологічна проблемність співвідношення політичного режиму та політичної активності профспілок полягає у відсутності знань про динамічні характеристики політико-системного впливу на суспільство в контексті здійснення політичної влади. В умовах наявності схожих політичних інститутів різниця у функціонуванні позасистемних суб'єктів політичної діяльності детермінується саме специфікою політичного режиму.

Останніми працями, в яких порушено дану проблему та на які спирається автор цієї роботи є роботи Н.Волгіна [1], С.Головка [3], С.Горляньського [4], Ж.Дебюнна [5]. В них, відповідно, висвітлено проблеми ефективного вирішення трудових проблем у Німеччині [1], презентовано політичний розвиток профспілок Великобританії [3], [4], вказано основні риси інтеграції профспілкового руху об'єднаної Європи [5].

Проте вказані роботи не вирішують у повній мірі поставленої проблеми, що зумовлює потребу в більш ґрунтовному дослідженні.

Метою статті є опис взаємодії профспілок та політичної системи в умовах демократичного політичного режиму та ліберального суспільства. Завданнями статті є, по-перше, характеристика соціально-професійної сфери ліберального суспільства та її взаємодії з політичною владою, по-друге, оцінка перспективності політичної участі профспілок в умовах стійкої демократії.

Специфіка значення функціонування профспілок у політичній системі ліберального демократичного суспільства для даної статті полягає в тому, що дана конфігурація взаємин за своїми основними параметрами наближається до оптимальної. При цьому вона виступає моделлю, що реально існує, а також потенційним орієнтиром для сучасної України. Крім того, сучасний розвиток профспілок в країнах ЄС, США, Канаді та Австралії містить у собі сукупність прикладів адаптації та тенденцій зміни ролі та місця в умовах глобалізації.

Поділ режимів на ліберальні, помірковані, репресивні й терористичні зроблено виходячи з того, яким чином, з використанням яких методів правляча еліта впливає на суспільство й домагається поставлених нею цілей. Залежно від того, які методи в діяльності еліти переважають — переконання або примус — режими вважаються більш-менш ліберальними [10]. Політичний режим вважається ліберальним, якщо переважна увага приділяється переконанню суспільства й політичної опозиції в правильності політики, що здійснюється. Він вважається поміркованим, якщо в його політиці переконання й примус розділені приблизно в рівній пропорції, якщо для досягнення своїх цілей режиму доводиться вдаватися до репресій і до використання органів державного примусу відносно невеликої частини суспільства. Нерідко необхідність використання такого роду заходів в умовах демократії продиктована кризовою ситуацією, породженою виникненням раптової загрози безпеці громадян даної держави, що потребує негайної реакції уряду. Помірною може бути й політика авторитарних режимів, якщо вони істотно ослаблені й не в змозі звертатися до більш звичних для них репресій. Один із прикладів такого роду режимів — хрущовська «відлига», коли режим уперше в радянській історії обрав зовсім нові способи переконання суспільства в правильності своєї політики й одержання для її проведення необхідної суспільної підтримки.

Набагато складнішими та варіативними є відносини профспілок та правлячих інститутів у демократичних ліберальних країнах. В цьому випадку доречно вести мову не про консолідовану позицію «правлячих кіл», або тривалу практику політичних дій з боку певних інститутів. За умов реального розподілу влади та політичної конкуренції, профспілки здебільшого ведуть діалог з тією адміністрацією, яка здійснює політичне керівництво, базуючись на результатах виборів. Разом з тим, у кожній країні існують специфічні «правила гри», що ґрунтуються на

політичних традиціях та нормативній базі.

На прикладі Франції можна побачити істотне обмеження політичної діяльності профспілок за рахунок законодавчої заборони лобістської діяльності. Негативне сприйняття лобіювання пов'язане з соціальною історією Франції [6]. Більша частина історії французького робочого профспілкового руху була спрямована на побудову відносин відчуження й підозрілості до політики. Під час розбудови 5-ої Французької Республіки був зроблений наголос на ліквідації впливу груп тиску, в ім'я відстоювання суспільних інтересів. Це відрізняє Францію від США, де лобіювання було поставлено в ряд інститутів, абсолютно необхідних для функціонування демократії.

У Великобританії профспілки перетворилися на одну з найбільш активних громадських організацій, що здійснюють значний вплив на дії правлячих партій. Потрібно також пам'ятати про історичну роль профспілок у формуванні масових соціалістичних і соціал-демократичних партій. Наприклад, одна з перших масових партій сучасного типу – британська Лейбористська партія – була створена прямим рішенням профспілкових зборів [9]. Отримавши таку легітимність в регулюванні відносин на ринку праці, британський робітничий рух став невід'ємною частиною післявоєнного устрою держави. Правлячий клас визнав його як необхідного партнера у справі забезпечення соціальної стабільності.

Як зазначають аналітики Інституту Європи Російської академії наук, «організована праця стала одночасно об'єктом, і суб'єктом у взаєминах з державою. Об'єктом – як невіддільна частина суспільства, необхідна для вирішення конфліктів, що виникають у ньому. Суб'єктом – як захисник інтересів робітничого класу, які нерідко вступали в протиріччя з прагненнями капіталізму» [9]. В 1950-60-ті роки, коли країна переживала економічний бум, тред-юніони зіграли конструктивну роль у процесах регулювання суспільного розвитку, соціалізації громадян країни, налагодження циклу виробництва-споживання, контролю з боку суспільства за владою.

Важливою рисою взаємодії тред-юніонів із владою є поєднання протилежних принципів у відносинах, що характеризувалася спільністю інтересів у стратегічному плані та їх розбіжністю в тактичному. Частина британського робітничого руху критично ставилася до капіталістичного способу виробництва, але в цілому була інтегральною частиною капіталістичної системи, а не її руйнівником.

Однак, якщо британська держава використовувала свій апарат для наступу на права трудящих, то її континентальні сусіди – для пом'якшення в інтересах робочих негативних наслідків «неоліберальної революції» [9]. У результаті в Західній Європі оформилися кілька моделей відносин між робітничим рухом і владою, серед яких виділилися північна – корпоративна й змагальна – англосаксонська. Риси кожної з них визначалися економічними, соціальними й культурними характеристиками різних груп держав. Перша модель була представлена з різним ступенем послідовності в першу чергу в скандинавських країнах, Німеччині, Франції. Її сутність полягала у партнерських відносинах між владою, представниками трудящих й бізнесом.

Друга модель найбільш послідовно була впроваджена у Великобританії, коли соціально-економічні реформи проводилися головним чином за рахунок інтересів робочих верств населення.

Власну специфіку має модель відносин влади та профспілок у країнах Північної Європи. Професійні об'єднання в скандинавських країнах включаються в політичне життя на засадах корпоратизму, що ускладнює політичну систему суспільства. Для неї є характерним сильний вплив соціал-демократів, яких підтримують профспілки, що є колективними членами соціал-демократичних партій (крім Швеції) [7].

У Німеччині, навпаки, підтримка реформаторського курсу соціал-демократів у профспілковому середовищі вже впала до критичного рівня. На думку С. Сумленого, «у ситуації, коли скорочення соціальних видатків буде тривати – а іншого виходу в державі немає, – профспілки постануть перед серйозною дилемою: продовжувати залишатися традиційним оплотом СДПН або ж почати підтримувати нових лівих (що вже сьогодні роблять багато профспілкових лідерів нижньої й середньої ланок), а це неминуче приведе до розколу профспілкового руху й спровокує нову суспільну кризу» [8].

Якісно відмінною від британської є модель відносин правлячої партії та профспілок, що виникла в Австралії. Традиційні зв'язки лейбористів із профспілковим рухом відображаються у формальному входженні профспілок у партійні організації штатів австралійської федерації. Цим обумовлений і двоїстий статус членів партії: поряд з 50 тис. членів, які добровільно платять внески в партійну касу, існує ще й більше 1 млн. членів профспілок, організаційно пов'язаних з партією. Члени місцевих відділень Австралійської Лейбористської партії (АЛП), як правило, є вихідцями із процвітаючої верстви середнього класу – на відміну від членів профспілки, які автоматично входять у партію через свої низові профспілкові організації. У сфері трудової політики АЛП надає підтримку профспілкам, з якими уряди Хоука й Кітінга в 1983-1996 уклали «генеральну угоду» з питань узгодження рівня заробітної плати, економічної політики й реструктуризації промисловості. Ця угода обумовила поступовий перехід від традиційної для Австралії централізованої системи фіксованої заробітної плати до системи укладення окремими підприємствами колективних трудових договорів при активній участі галузевих профспілок.

В остаточному підсумку можна стверджувати, що без незалежних і сильних профспілок неможливо говорити й про перспективи соціальної держави. До речі, ступінь залученості робітників у профспілковий рух є одним з непрямих показників добробуту країни. Лідерами тут є Швеція, Великобританія й Німеччина.

У Франції профспілки вже давно існують переважно на основі галузевого принципу. Безпосередньо ж на своєму підприємстві робітники мають можливість вибору між декількома профспілками, що розрізняються за своїми політичними та ідеологічними засадами, а не структурними принципами організації.

Особливу роль в Італії, як у жодній іншій західноєвропейській країні, відіграють горизонтальні зв'язки між профспілками, що діють на одній географічній території. Пов'язано це з більш пізнім про-

мисловим розвитком Італії й фрагментованим характером ринку праці, традиційно високим рівнем безробіття, вкрай сильною політичною орієнтацією італійського робітничого руху, особливо ЗІКТ, що надає величезне значення єдності робітничого класу й переслідуванню загальних цілей всіма профспілками [2].

Особливе питання – це можливість рядових членів впливати на процес прийняття рішень профспілковими босами. Можливості впливу вище в тих випадках, коли рядові члени можуть скористатися й механізмом «виходу» і механізмом «голосування», а ціна цих механізмів порівняно низька. Так, для французьких профспілок кращою гарантією демократичності функціонування є абсолютно добровільний характер членства, що дозволяє рядовим членам робити сильний тиск на чиновників погрозою виходу із профспілки, і плюралістична структура профспілкового руху, що при відсутності якої-небудь монополії змушує профспілки бути більш чуйними до вимог їхніх членів [2].

У багатьох демократичних країнах проблема внутрішньої профспілкової демократії не є сферою втручання уряду, оскільки профспілки розглядаються як приватні організації, куди працівники вступають добровільно. Те, що в Німеччині й Скандинавії відсутні форми зовнішнього регулювання, пояснюється тим, що профспілкові рухи там сильні, загальноновизнані і мають давню традицію універсальної практики, організації й представництва інтересів, що відрізняються, навіть за межами профспілкового членства, без звертання до методів «профспілкової безпеки».

Отже, політичний вплив профспілок в умовах демократичного політичного режиму істотно залежить від національних традицій, від логіки та динаміки розвитку політичної сфери. Разом з тим, спільною рисою європейських політичних систем є залученість профспілок до політики як інститутів представництва соціальних інтересів. Виконуючи роль даних інституцій, профспілки виходять далеко за межі своїх соціально-економічних функцій, стають на один рівень із базовими політичними інститутами: політичними партіями, громадськими організаціями, державними органами. В деяких випадках профспілки замінюють вказані інституції.

Висновки. Таким чином, специфіка функціонування системи соціально-професійного представництва в умовах ліберального та демократичного політичного режимів полягає в наступному.

Відсутність примусу у відносинах влади та суспільства дає змогу профспілкам та іншим громадським організаціям, що представляють інтереси найманих працівників, вільно проявляти соціальну та політичну ініціативу, боротися за відстоювання своїх позицій, не обмежуючи коло легальних засобів. Профспілки, входячи до структури соціально-професійного представництва, мають цілком забезпечений законодавством статус, який не ставиться під сумнів владною елітою. Їхня профільна діяльність – захист інтересів найманих робітників у виробничих відносинах – виступає стабільною базою та передумовою соціального впливу і соціальної конкуренції з іншими організаціями професійного представництва. Для взаємин соціального середовища та політичної системи за умов демокра-

тичного політичного режиму притаманні прозорість, толерантність, зворотний зв'язок та стійкі правила гри. За таких обставин політичний вплив профспілок зростає, оскільки вони стають провідною організованою силою соціально-політичного представництва професійних інтересів населення. Такий стан зумовлюється масовістю членства та розгалуженістю організаційної мережі. Однак економічна система ліберального суспільства передбачає постійну появу нових секторів інноваційного розвитку, в яких збільшується кількість зайнятих найманих працівників, що змінюють традиційну лейбористську орієнтацію. Дана загроза спонукає профспілки до пошуку нових форм діяльності та вдосконалення стратегій інформування суспільства.

Економічна природа ліберального суспільства також істотно впливає на профспілкові та їм подібні структури через процеси глобалізації. Останні виступають, з одного боку, явищем гіпостазування ліберальної ідеї вільної торгівлі (що породжує можливість необмеженого продажу праці та зумовлює міжнародний розвиток профспілкового руху), а з іншого – відкриває можливості для «свавілля» транснаціональних корпорацій, що можуть шантажувати міжнародний професійний рух перенесенням виробництва в країни з більш вигідними умовами ведення бізнесу.

Наявність публічної сфери ліберального суспільства також має подвійне значення. З одного боку, досягається широке оприлюднення вимог та сигналів підтримки від профспілок. З іншого – позиція профспілок є рівноправною з іншими думками та дискурсивними висловлюваннями стосовно пріоритетів структури соціально-професійного представництва.

Плюралістична політична система ліберального суспільства зумовлює плюралізм в ідеологічних орієнтаціях профспілок. Це є підставою для неоднорідності масового профспілкового руху, який, окрім базового тред-юніоністського, має значущі клерикальні та етнічні компоненти.

Ключовою тенденцією, що впливає з особливостей ліберального демократичного суспільства та зумовлює необхідність зміни політичного статусу профспілок, є постмодернізація політики. Відповідно до її логіки набуття статусу політичних суб'єктів тими соціальними інститутами, що традиційно не є включеними до замкненого контуру політичної системи, є не тільки можливим, але й бажаним.

Іншою значущою рисою ліберальних демократій виступає включеність сфери політики у контекст функціонування громадянського суспільства. Профспілки, що є добровільними організаціями громадян, так само, як суспільні рухи та політичні партії, мають усі вихідні підстави для активної участі в політиці.

Провідним напрямом зміни політичного статусу профспілок з огляду на структуру професійного представництва ліберально-демократичного суспільства, є диверсифікація політичних сил, з якими здійснюється співпраця, а також зміна «політичних проблем», відстоювання яких здійснюють профспілки під час публічних демонстрацій та страйків.

Особлива базова модель відносин структур професійного представництва та політичної системи спирається на принципи партнерської, легальної та публічної

взаємодії. Держава не втручається у формальні та неформальні практики функціонування представницьких інституцій, крім випадків загального правового регулювання діяльності громадських організацій. Істотною особливістю взаємодії сфери прийняття інституційних політичних рішень становить практика легального лобізму, яку здійснюють професійні об'єднання.

Профспілки демократичних держав у цій сфері стикаються з конкуренцією потужних лобістських професійних груп: асоціацій підприємців, фахівців та ін.

Перспективою подальших досліджень у вказаному напрямі слід вважати розгляд впливу політичного режиму сучасної України на політичну активність сучасних профспілок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Волгин Н. Германия: эффективное решение социально-трудовых проблем // Человек и труд. – 1995. – №4. – С.107 – 108.
- Грибанов В. В. Профсоюзы и политика. СПб.: Изд-во РГПУ, 2001. – 253 с.
- Головко С.Г. Політика нових торі щодо тред-юніонів (80 – 90 роки): Дис...канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1999. – 201 с.
- Горлянський С.П. Профспілковий рух у Великобританії (кінець 70-х – початок 90-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., – 25 с.
- Дебюнн Ж. Профсоюзы и Европа // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – №3. – С.160 – 169.
- История и участники трудовых отношений во Франции <http://www.ksorr.ru/Docs/txt1.rtf>.
- Кулакова Т. А. Теория самостоятельного мандата и принцип разделения властей на примере скандинавских стран // <http://politex.info/content/view/89/40/>
- Сумленый С. Политическая система Германии: накануне радикального передела // <http://www.expert.ru/printissues/expert/2005/36/36ex-tema12/>
- Труд и власть: Великобритания в сравнительном контексте // Современная Европа Институт Европы РАН. – №4. – 2002. – С. 45-49.
- Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). – М., Академия. – 2002. – 173 с.

В.І.ГАДЯЦЬКИЙ

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПРИЧИНИ ТОТАЛІТАРИЗМУ ТА ЙОГО ПОДОЛАННЯ

Гадяцький Віктор Іванович – кандидат філософських наук, доцент

Причини тоталітаризму криються не тільки в соціально-економічних і політико-ідеологічних факторах, корені знаходяться на рівні екзистенційному, соціально-психологічному, а може й біологічному. Чому людина тоталітарного суспільства веде себе так, а не інакше? Чому пересічні громадяни перетворюються на вбивць і садистів, а професіональні революціонери – на організаторів масового знищення людей? Чому зламалися після арешту і судових процесів 30-х років знамениті більшовицькі лідери? Справа не тільки у фізичних тортурах, вона значно глибше, треба дослідити і екзистенційні причини та механізм деградації людини в подібних ситуаціях, не лише в екстремальних обставинах. Дослідження цих питань - частина загальнішої проблеми подолання тоталітаризму як процесу демократизації, оновлення та вдосконалення сучасного українського соціуму.

Так чи інакше поставлені проблеми вирішувались у працях корифеїв психоаналізу – Фрейда, Фромма, Юнга, Райха, та екзистенціалізму – Сартра і Камю.

Франк справедливо писав, що зло не обмежується ні різними видами тоталітаризму, ні тими доктринами, що знаходяться за його межами. «Недалекоглядно вбачати останнє джерело зла тільки в певній доктрині. Доктрина є тільки зовнішня оболонка й ідеологічне виправдання інстинкту зла, що дремає в душі людства; весь її успіх полягає в тому, що вона потурає розгніздуванню цього інстинкту. Де цей дух зла стає активним і шукає прояву він легко знайде собі виправдання і в інших доктринах» [3, 408]. Але теза про інстинкт зла сумнівна. Ближчою до істини видається позиція Фромма, яка виходить з соціальної, а не біологічної чи метафізичної природи зла. Біологічна і психічна організація людини, будучи, як і все інше, недосконалою, вірогідно, створює тільки можливість тоталітаризму, яка реалізується, стає дійсністю у певних соціальних умовах, що відіграють вирішальну роль.

Розглядаючи механізми тоталітаризму на рівні особистісному, екзистенційному і соціальному, варто згадати працю З.Фрейда «Масова психологія і аналіз

людського «я» (1921 р), де він, слідом за Лебоном, який говорив про психічну заразу, цілком небезпідставно вживає термін «психічна інфекція» [5, 35]. Важливість цього терміну можна зрозуміти, бачачи натовпи, що скандують ім'я лідера, фюрера, кандидата в президенти, поп-зірку. Натовп знаходиться під гіпноотичним впливом об'єкта поклоніння і самого натовпу. «Головне явище масової психології – несвобода в масі окремої людини» [5, 26]. Психічне життя тоталітарних суспільств набуває рис масової патології, на роль диктаторів пробиваються параноїдальні особистості. За Фрейдом, первинний феномен соціальної психології – несвідома ідентифікація груповому лідеру. Індивід може регресувати до інфантилізму, набуваючи рис мазохізму, прагнення розчинитися у натовпі.

З точки зору В. Райха, фашизм є виразом ірраціональної характерологічної структури звичайної людини, первинні біологічні потреби якої подавлялися протягом багатьох тисячоліть. Райх писав про те, що фашизм породжується не так економічними і політичними обставинами, як самою структурою характеру мас. «Фашизм лише служить організованим політичним виразом характерологічної структури середньої людини, існування якої не обмежується певними расами і партіями, а носить всезагальний та інтернаціональний характер (...). Механістично-містичний характер сучасної людини породжує фашистські партії, а не навпаки» [2, 12]. Фашизм служить вищим виразом релігійного містицизму, який набуває певну суспільну форму. «Фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», поневоленої, що прагне до влади і в той же час протестує. Не випадково, що всі фашистські диктатори вийшли з реакційного середовища «маленьких людей» [2, 14].

У руслі зазначеної теми варто систематизувати і критично переосмислити деякі ідеї названих мислителів саме з точки зору екзистенційних причин тоталітаризму, конкретизувати відповіді на ряд проблем історії тоталітаризму та сучасності. Зокрема, пов'язаних з сутнісним зв'язком між тоталітаризмом і садизмом, особистісних аспектів системи масового знищення людей за часів старого тоталітаризму, а також маніпулювання масовою свідомістю.

Мета статті – дослідження актуальних для розуміння екзистенційних причин тоталітаризму ідей Фромма, Райха та інших мислителів, формулювання власного бачення ключових причин тоталітаризму на рівні індивідуальної та масової свідомості і шляхів його подолання.

Тоталітаризм продукує деградацію як соціуму, так і особистості. Найважливіші думки з цього приводу знаходимо в праці Еріха Фромма «Анатомія людської деструктивності» (1973 рік). Фромм розставляє трохи інші акценти, ніж Фрейд чи Райх. В основі цього явища – безсилля й ізоляція індивіда в світі, це спроба людини не дати світу розтоптати її. Деструктивність – відповідь людини на злам нормальних умов її буття. За своєю природою людина не руйнівник, властива їй деструктивність – набута якість. Не свобода народжує деструктивність, а втеча від свободи, задушена внутрішня свобода породжує синдром насилля, говорить Фромм. Агресія – соціально

набуте явище, людина – не маріонетка обставин, вона має свободу волі та свободу вибору. Зло треба долати, перш за все, борючись зі злом у власній душі. Масове суспільство породжує відчужених людей і масові некрофільські пристрасті, – потенційну опору диктатур, тоталітаризму. В країнах «вільного світу» місце диктатора, харизматичного політика займають поп-зірки, спортсмени і система масового маніпулювання, анонімний авторитет.

Фромм говорить про загальновідомий тип пересічної особистості, який по-рабськи підкоряється шефу, але тероризує свою сім'ю. «Так садистська особистість, яка може при бажанні вести себе як тиха і навіть мила людина, в тоталітарному суспільстві (де терор і садизм не засуджуються, а підтримуються) може перетворитися на суцього диявола» [4, 126]. Причина деструктивності – хибність соціальної структури. «Агресивність не треба розглядати ізолювано, це не окремо взята характеристика, а частина сукупності, складова частина якогось цілісного синдрому, бо агресивність знаходиться завжди поруч з цілим набором цілком визначених ознак системи, таких як сувора ієрархічність, лідерство, класові протиріччя і т.д. Іншими словами, я вважаю агресивність складовою частиною цілісної характеристики суспільства, а не окремою рисою поведінки ізолюваної людини, індивіда» [4, 223]. Фромм пише: «Факти свідчать, що менш цивілізовані суспільства (мисливці, збирачі та ранні землероби) проявляють меншу агресивність, ніж розвинутіші цивілізації, а це спростовує думку про те що деструктивність є частиною людської натури» [4, 237]. Полемізуючи зі своїми опонентами, Фромм наполягає на своїй основній ідеї: «Пояснення жорстокості і деструктивності людини треба шукати не в успадкованому від тварини руйнівному інстинкті, а в тих факторах, які відрізняють людину від її тваринних предків. Головна проблема полягає в тому, щоб вияснити, наскільки специфічні умови існування людини відповідальні за виникнення у неї жадоби мучити і вбивати» [4, 245].

Для садистського характеру, пише Фромм, все живе повинно бути під контролем [4, 385]. Це зауваження важливе для розуміння природи тоталітаризму, оскільки контроль над особистістю – одна з найхарактерніших рис і тоталітаризму, отже, патологічний контроль – це спільна риса садизму і тоталітаризму, тоталітарний соціум має садистські схильності. А садизм, пише Фромм, це перетворення безпорадності в ілюзію всемогутності. «Тобто це – релігія духовних калік» [4, 384]. Серцевину садизму складає жадоба абсолютної і необмеженої влади над живою істотою. І знову ж, пристрасть до необмеженої влади – нав'язлива ідея тоталітаризму.

Важливе зауваження Фромма про те, що влада, з допомогою якої одна група утискує і експлуатує іншу групу, часто формує в експлуатованих садистські схильності (хоча є багато індивідуальних винятків) і тому, вірогідно, садизм (за винятком особливих винятків) може зникнути лише тоді, коли буде ліквідована можливість одного класу панувати над іншим, однієї групи над іншою [4, 393]. Враховуючи сутнісний зв'язок між тоталітаризмом і садизмом, логічно припустити, що і подолання тоталітаризму потребує ліквідацію класового чи групового панування. Йдеться, звичайно, не про насильницьку

ліквідацію класів, яка веде до тоталітаризму лівого толку, а про еволюційний процес радикального вдосконалення суспільства саме з метою подолання силового панування.

Розповсюдженість психічної агресії в тоталітарному суспільстві пояснюється, зокрема, тотальною несвободою, залежністю і затиснутістю людини репресивно-бюрократичною машиною, всією суспільною атмосферою, численними обмеженнями. Згідно з теорією витіснення особа виміщує своє шаленство на беззахисних об'єктах «як наслідок своєї психічної неспроможності виступити проти авторитетів своєї групи» [1, 57]. Віддушину для своєї агресії авторитарна особистість знаходить у витісненні – перенесенні цієї агресії на групи чужаків, що приводить до авторитарної агресії у ставленні до них [1, 63]. Людина, нездатна виступити проти молоха державного зла і конкретного чиновника, витісняє своє безсилля у вигляді агресії на ще слабших від себе людей чи тварин. Тоталітарна система формує у людей садистські та садомазохістські схильності, особливо у службовців силових відомств, чиновників, великих і малих начальників, та й у частини рядових громадян, оскільки тоталітаризм прагне кожного зробити функціонером, гвинтиком тоталітарної машини. «Авторитарна агресія» - садистський компонент, «авторитарне холопство, плазування» – мазохістський компонент авторитаризму (Т.Адорно) [1, 56-57]. Садомазохістський характер властивий і бюрократичній особистості не таку політичному, як у соціальному сенсі. Вбюрократичній системі кожна людина контролює своїх підлеглих, але, в свою чергу, контролюється своїм начальником. Бюрократична особистість неважає тих, хто нижче, і захоплюється вищими чинами.

Тоталітаризм розвиває садистський і мазохістський характер, чому сприяє хибна економічна і політична система, вся соціальна система взаємовідносин між людьми. Посади чиновників, працівників НКВС, взагалі державного апарату, особливо наглядачів концтаборів, розвивають садистські схильності характеру. В жертвах, у в'язнях концтаборів розвивається складний садомазохістський комплекс. З одного боку – вони жертви концтаборів, з іншого – кожен з них знаходиться в такому становищі, що може знайти ще слабшого, навіть у сім'ї, якщо підлеглого немає на службі. Садистські та мазохістські риси індивідуального та масового характеру в свою чергу стають психологічним підґрунтям тоталітаризму. Подолання цих схильностей - не тільки соціальна, але й екзистенційно-особистісна проблема, пов'язана зі свободою та відповідальністю.

Садомазохістський компонент має і корупція. Той, хто вимагає чи вижимає хабарі, виступає як садист, а той, хто улесливо пропонує хабар, розвиває в собі мазохістські риси характеру. Для розуміння проблеми виникнення і причини існування тоталітаризму дуже продуктивною, евристичною є паралель з онкологічною хворобою і спробою її лікувати в системі нетрадиційної китайської медицини. Отже, як і онкологічні захворювання, тоталітаризм має не одну, а багато причин. Китайська медицина звертає увагу на хибні способи європейської медицини. Страшна хвороба є наслідком мутації, порушення програми функціонування суспільства, якщо йдеться про тоталітаризм, то це – приживання агресив-

них месіанських ідеологій. Щоб чужі клітини ідеології, релігії, культури і т.д. не влізли в іншу національну культуру, вона повинна бути сильною, розвинутою, самодостатньою, оптимістичною. Треба боротись з причинами, а не наслідками, лікувати не хворобу - симптоми суспільних вад, а хворе суспільство, подібно до того, як лікар повинен лікувати не хворобу, а хворого, лікувати різними методами, в тому числі лікувати суспільство методами психотерапії.

Система масового знищення людей вмонтована в тоталітарну систему і являє собою розгалужену сітку взаємопов'язаних елементів і функцій. Кожен функціонер виконує свою рутинну роботу, формально законну і підкріплену відповідним розпорядженням керівництва, а в результаті виходить конвеєр масових убивств. Одні чиновники написали і прийняли статті закону, скажімо, про «антирадянську агітацію і пропаганду» інші донесли на конкретних осіб, які, мовляв, порушують цей закон. У прокуратурі один маленький чиновник, виконуючи свою функцію, зареєстрував сигнал, інший розглянув і дав на виконання підлеглому. Той зібрав ще якесь свідчення і виписав ордер на затримання чи арешт. Маленькі функціонери з НКВС о 2-й годині ночі приїхали на «чорному вороні» до вказаної особи і забрали людину, передавши іншим, які теж всього лише чинно виконують свою скромну функцію: зареєструвати, замкнути в камеру і т.ін. Далі – робота слідчого, потім судді чи якоїсь «трійки», потім – функціонерів ГУЛАГу, які теж всього лиш виконують свою частину функцій, а умертвінням мільйонів людей хворобами, голодом і холодом начебто ніхто конкретно і спеціально й не займається. Навіть катові (теж маленькому службовцеві) залишається вузька технічна функція - натиснути на пусковий гачок, виконавши рішення інших чиновників про «вищу міру соціального захисту». До речі, цей цинічний, маніпулятивний евфемізм придуманий теж маленькими людьми, ідеологами чи правниками, які особисто нікого не вбивали, але були співучасниками гігантської машини масового знищення людей. Можливо, й самі вони потрапили в яму, яку рили іншим, пішовши з життя «соціально захищеними у вищій мірі».

Засуджені сталінською Фемідою більшовицькі лідери втягнулись у насильство й беззаконня за 20 років до судових процесів, так чи інакше відповідальні за поетапне знищення своїх опонентів – від монархістів до соціалістів-революціонерів. Тепер настала їхня черга у цьому диявольському конвеєрі і катам неважко було переконати їх у тому, що вони – співавтори цієї системи і їм нема на що сподіватись, окрім прийняття правил гри. Держслужбовці та вояки НКВС і тисячі інших людей були в ситуації, коли не виконувати по суті злочинний наказ, спрямований проти життя чи здоров'я інших людей, означало власну смерть або втрату власного здоров'я у концтаборі чи здоров'я сім'ї. Це вже майже класична для екзистенціалізму межева ситуація, відтворена у працях Сартра. Але людина в будь-якій екстремальній ситуації має свободу волі, отже, відповідальна за свій вибір. Вона може вибрати власну смерть, але не бути вбивцею. Залишається додати, що загальні закономірності розподілу соціального зла на дрібні частки-функції продовжують діяти і в неототалітарному

кланово-корумпованому суспільстві, хоч форма цього зла інша.

Про конформізм звичайної людини Фромм писав так: «У більшості людей уявлення про реальність спирається не на роздуми чи критичний розум, а на спільний консенсус, на єдине світосприйняття групи. Груповий нарцисизм (...), апелюючи до спільних цінностей, цементує групу зсередини і полегшує маніпулювання групою в цілому (...), груповий нарцисизм - це один з найголовніших джерел людської агресивності» [4, 267-268].

Думки Райха і Фромма нагадують і важливу проблему ставлення до тварин як фактора, що сприяє жорстокості людини. Жорстоке ставлення до тварин формує жорстокість між людьми. Надзвичайно глибокі гуманістичні ідеї висловлювались уже давньосхідними релігіями тисячі років тому, а саме ідея про недопущення вбивства всього живого, адже вбивство тварин формує байдужість до вбивства людей, до їх нещастя. Частині людей важко не перейти цей бар'єр табу, який за звичайних умов цивілізації забороняє вбивство людей, але дозволяє людям вбивати тварин. Деяким людям, сформованим на нормальності вбивства тварин, легко подолати бар'єр і вважати допустимим убивство людей. Вбивство тварин та їх поїдання, можливо, є складовою частиною формування байдужості до чужого болю, жорстокості, зрештою, тоталітаризму з його тортурами та масовими вбивствами людей.

Тоталітарна людина – це не тільки колишні гітлерівські чи сталінські фанатики, це феномен і соціально-політичний, і загальнокультурний. Футбольні чи попсові фанати, котрі обожнюють знаменитостей, особливо фетишисти, які ганяються за ганчірками з тіла кумира, інколи шукаючи їх навіть у контейнерах для сміття, - тип сучасної тоталітарної людини. Квазірелігійну потенцію обожнювання поп-зірок з допомогою поп-політ-диджеїв неважко переключити з попси на політдемагогів, що й відбувається на естрадно-політичних майданах. Очевидно, що це не звільнення від тоталітаризму, а окунання в нього, в його трохи розмальований різновид.

Фромм писав про одномірну кібернетичну людину, яка нагадує хронічну пшизофренію в легкій формі. «Ми з повним правом можемо говорити про «душевно хворе суспільство і спеціально ставити питання про те, що відбувається з психічно повноцінною людиною в такому хворому суспільстві» [4, 466]. Шизофренік у легкій формі здатен виконувати певні функції, але у нього атрофована здатність до співпереживання, до особистісного сприйняття світу. Тому в суб'єктів каральних спецслужб не тільки минулих тоталітарних, а й неототалітарних режимів можна допустити наявність і садистських схильностей, і певної форми пшизофренії (проблему тортур у «правоохоронних» органах сучасної України як явища, а не виняткових випадків, піднімала у своїй доповіді в парламенті уповноважена Верховної Ради з прав людини). І не тільки у них, такі риси формуються і в частині осіб сучасного кримінально-мафіозного соціуму, які накопичують своє багатство, свій економічний і політичний капітал через обман і обібрання інших людей, сприймаючи їх як біомасу, як засіб і матеріал для досягнення своїх егоїстичних або кланово-егоїстичних інтересів.

Тоталітаризм – це феномен масового пшикозу. Доречно згадати і роботу Юнга «Психологія нацизму» і його тезу про війни та революції як психічні епідемії: «Політичні масові рухи нашого часу являють собою психічні епідемії або, інакше кажучи, масові пшикози. Наскільки можна судити по супутнім їм проявам нелюдськості, це – породження ненормальної психіки...» [6, 238; 242]. Думка Юнга про революції як психічні епідемії дуже важлива особливо для розуміння сучасних «кольорових революцій», у значній мірі віртуальних, медійних революцій, у яких навіюваність має ключове значення. Звідси виникає проблема індивідуального і колективного (світоглядного) щеплення проти психічних епідемій. Його складові: критичність, скептичне ставлення до різних химер та месій, жага істини, недогматичність, альтернативність мислення, готовність у всеозброєнні зустріти спроби психічних маніпуляцій, які можуть бути як у банальних, так і у вишуканих формах.

Одним з найважливіших засад тоталітаризму на особистісному рівні є відсутність всебічної та альтернативної інформації, зашореність, догматизм, страх, брак сили волі. Результат – маніпулювання індивідуальною та масовою свідомістю, зомбування. Причинами тоталітаризму на екзистенційному рівні є і нерозвиненість особистості всебічної і цілісної, рефлексуючої і самопрограмуючої особистості, що увібрала у себе культуру. Тоталітарна особистість – це однобока, одномірна, духовно рахітична особистість, яка не розвинула всебічно і гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала. Будучи залежною від обставин, влади, від власних вад, не має сили волі з ними боротись.

При всіх потенційних можливостях для сучасної особистості доступу до безмежного масиву інформації, переважна більшість людей отримує майже всю інформацію від телебачення, кількох провідних каналів, що, в свою чергу, беруть матеріал для новин з кількох, одних і тих же, інформагенцій. Людина формується у вузькому діапазоні світоглядних орієнтацій. Це створює основу для неототалітарних тенденцій у соціумі, в індивідуальній та колективній свідомості. Чим міцніше народні маси тримаються за істину, - писав В.Райх, - тим менше прагнення до влади, а чим більше ірраціональних ілюзій, тим більше прагнення до влади [2, 317].

Серед екзистенційних причин тоталітаризму - страх, брак сили волі, втеча від свободи. Як відомо, свобода – це відповідальність і постійна напруженість. Свобода виявляється надто важким тягарем. Тоталітаризм – нездатність до критичної самооцінки, рефлексії, безвідповідальність, ось до нього і тікають, він створює ілюзію звільнення тим, що держава начебто бере відповідальність на себе.

У тоталітарної людини свідомість розірвана, фрагментарна, догматична, «цілісна» у невігластві. Нема інтенсивного розв'язання внутрішніх протиріч, пошуку, духовних метань. Відсутність самореалізації приводить до депресії, агресії, збочених звичок. Вільна самопрограмуюча людина розвивається через розв'язання внутрішніх суперечностей. У вільної людини є постійне розв'язання протиріч, внутрішня боротьба, що дає органічну цілісність, а не застиглість.

Тоталітарна цілісність – це грубо-примітивна цілісність одноклітинної амеби. Органічна і гармонічна цілісність передбачає автономію елементів, внутрішній розвиток, взаємодію і взаємозбагачення елементів.

Патологічний контроль – це спільна риса садизму і тоталітаризму, тоталітарний соціум має садистські схильності. Тоталітаризм сприяє розвитку садомазохістського і бюрократичного характеру, навіть симптомів легкої форми шизофренії, а ці риси індивідуального та масового характеру в свою чергу стають психологічним підґрунтям тоталітаризму. Подолання цих схильностей – і соціальна, і екзистенційно-особистісна проблема, пов'язана зі свободою та відповідальністю, з необхідністю індивідуального і ко-

лективного (світоглядного) щеплення проти психічних епідемій.

Подолання тоталітарних рис індивідуальної свідомості передбачає всебічний і цілісний саморозвиток, самовдосконалення через внутрішню боротьбу, інтенсивне розв'язання протиріч між наявним станом свого «я» та ідеалом. Йдеться про критичне сприйняття інформації з альтернативних джерел, формування характеру і переконань, діяльність, самовдосконалення в процесі практичної дії з удосконалення світу, розвиток імунітету проти тоталітаризму, прагнення до істини та свободи. Складною і малодослідженою проблемою є те, як цього досягти на рівні соціуму в умовах кримінально-олігархічних тіньових та владних структур і ЗМІ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адорно Т.. Исследование авторитарной личности. - М.: Серебряные нити, 2001.
2. Райх В. Психология масс и фашизм. / пер. с англ. / - Университетская книга, СПб, 1997.
3. Франк С. Л. Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии. - В кн.: Франк С. Л. Духовные основы общества. - М.: «Республика», 1992.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. - М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998.
5. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «я». - В кн.: Зигмунд Фрейд. Избранное. - Книга 1. - М.: Издательство «Московский рабочий», 1990.
6. Юнг К.Г. Психология нацизма. - В кн.: О современных мифах. - М.: Практика, 1994.

Л.В.МІХНЕНКО

ПЕНСІЙНА ПОЛІТИКА У ПРОГРАМАХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Міхненко Людмила Валеріївна - викладач кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Дніпропетровського національного університету

В умовах реформування політичної системи в Україні партії стали головним суб'єктом формування державної політики й органів влади, визначення стратегії розвитку країни та її регіонів, відповідальними за стабільність демократичних засад і забезпечення прав і свобод громадян. Основними завданнями політичних партій мають стати зміцнення своїх ідеологічних та організаційних засад, розвиток місцевих партійних осередків, удосконалення механізмів залучення прихильників, комунікації партій з виборцями, оволодіння навичками політичної конкуренції, зокрема конкуренції партійних програм.

Аналіз та оцінка партійних програм громадськістю – важливий напрям підвищення ефективності партійної політики.

Метою даної статті є дослідження основних положень пенсійної політики у програмах парламентських політичних партій у 2006-2007 рр.

Нами було проаналізовано партійні та передвиборні програми парламентських політичних партій щодо пенсійної проблематики та питань пенсійної політики

[5, 6, 7, 8], а також результати дослідження «Подолання бідності, соціальний захист та пенсійна політика», що здійснювалося групою експертів організацій-учасників Громадської компанії «Усвідомлений вибір-2006» [1].

Завдання нашого дослідження:

вивчення позицій учасників виборчих кампаній-2006, 2007 рр. щодо актуальних проблем соціальної політики у сфері соціального захисту, пенсійного забезпечення та подолання бідності;

оцінка компетентності політичних сил, які претендували на роль законодавців у цій сфері державної політики, їх послідовності у реалізації намірів реформувати чи підтримувати подальший розвиток правового забезпечення соціальної політики.

У дослідженні також приділялась увага попередньому досвіду роботи партій та блоків у парламенті.

Для детального аналізу ми охопили дослідженням парламентські блоки і партії Верховної Ради V-VI скликань, а саме: Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко, Блоку «Наша Україна», Комуністичної партії України,

Соціалістичної партії України, Блоку Литвина.

У контексті пенсійної реформи особлива увага звернута на проблему визначення розмірів пенсій та здатності системи пенсійного страхування забезпечити конституційні гарантії щодо соціальних виплат та пенсій.

В Україні протягом значного періоду існувала однорівнева система пенсійного забезпечення. Вона базувалася на принципі солідарності поколінь та узгоджувалася з командно-адміністративною системою. За ринкових умов ця система не забезпечує громадянам адекватного заміщення пенсією заробітку, втраченого ними у зв'язку із старістю, та запобігання бідності серед людей похилого віку.

Головними цілями проведення пенсійної реформи в Україні було визначено:

- удосконалення пенсійного законодавства,
- поступове збільшення розмірів пенсій,
- забезпечення справедливого підходу у визначенні пенсій для всіх категорій громадян залежно від тривалості страхового стажу та розміру одержуваної заробітної плати,
- посилення стимулів до праці та детінізації заробітної плати,
- заохочення заощадження на старість застрахованих осіб,
- диверсифікації джерел фінансування пенсій за рахунок внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та обов'язкових і добровільних накопичень.

Серед переваг реформованої системи пенсійного забезпечення було відзначено переваги як для працівників, так і для нинішніх пенсіонерів.

Виходячи з демографічної, соціально-економічної та політичної ситуації, в Україні передбачено поступове запровадження трирівневої пенсійної системи:

- Рівень 1 – реформована солідарна система;
- Рівень 2 – загальнообов'язкова державна накопичувальна пенсійна система;
- Рівень 3 – добровільна недержавна система пенсійних заощаджень [2; 9; 10].

Згідно із законом «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у солідарній системі призначаються і виплачуються три види пенсій: пенсії за віком, по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника [3].

Пенсійний вік в Україні залишився одним із найнижчих у світі: 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. Право на пенсію за віком на загальних підставах набувають особи зазначеного віку за наявності не менше 5 років страхового стажу.

Розмір пенсії за віком визначається за формулою:

$$П = Зп \times Кс, \text{ де:}$$

П – розмір пенсії, у гривнях;

Зп – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, з якої обчислюється пенсія, у гривнях;

Кс – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи.

Відповідно до змін від 22 березня 2007 р. мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 25, а у жінок – 20 років страхового стажу встановлюється у розмірі 101% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (з 1 квітня 2007 р. 410,06 грн.).

Заробітна плата (дохід) для обчислення пенсії визначається за формулою:

$$Зп = Зс \times (Ск : К), \text{ де:}$$

Зп – заробітна плата (дохід) застрахованої особи для обчислення пенсії, у гривнях;

Зс – середня заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки України, за календарний рік, що передую року звернення за призначенням пенсії;

Ск – сума коефіцієнтів заробітної плати (доходу) за кожний місяць ($Кз1 + Кз2 + Кз3 + \dots + Кзн$);

К – кількість місяців страхового стажу, за які розраховано коефіцієнти заробітної плати (доходу) застрахованої особи.

Коефіцієнт страхового стажу (відсоток від заробітної плати за місяць) визначається з урахуванням кількості місяців страхового стажу та величини оцінки одного року страхового стажу за рік. Величина оцінки страхового стажу означає встановлений законодавством відсоток одержуваної заробітної плати. За цим законом для солідарної системи встановлюється 1% заробітної плати [4]. Таким чином, розмір пенсії залежить не тільки від стажу та зарплати, але й від середньої заробітної плати по економіці та встановленої величини оцінки страхового стажу.

Пенсійна реформа потребує розв'язання низки проблем, і саме від позицій політичних сил залежить характер її подальшого розвитку. Крім того, в контексті пенсійної реформи особлива увага звертається на проблему визначення розмірів пенсій та здатності системи пенсійного страхування забезпечити конституційні гарантії щодо соціальних виплат та пенсій.

Серед основних проблем пенсійного забезпечення у 2007 р. слід відзначити:

1. Високий рівень демографічного навантаження на працездатне населення, наявність у значної частини працюючих пільг із сплати внесків до Пенсійного фонду України та низька заробітна плата спричиняють незбалансованість солідарної системи, стримують запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування та розвиток недержавного пенсійного забезпечення.

2. Підвищення розміру пенсії за віком до рівня прожиткового мінімуму, а з 1 квітня 2007 р. – 101% прожиткового мінімуму не узгоджується із реальними фінансовими можливостями Пенсійного фонду України. З 2005 р. дефіцит коштів Пенсійного фонду України на виплату пенсій покривається за рахунок державного бюджету.

3. Розміри пенсій за окремими пенсійними системами (для народних депутатів, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, журналістів, наукових працівників та інших) значно перевищують розміри пенсій, призначених на загальних підставах.

3. Нова формула обчислення розміру пенсії не забезпечує заміщення втраченого при виході пенсії заробітку на достатньому рівні.

Конвенція МОП № 102 вимагає, щоб за 30 років трудового стажу пенсія в солідарній системі складала не менше 40 відсотків заробітку, що можливе за встановлення коефіцієнта страхового стажу на рівні 1,3-1,4% за кожний рік роботи.

4. З'ясувалося, що пенсії, призначені за Законом «Про

загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у попередніх роках (починаючи з 2004 р.) є значно меншими, ніж пенсії, що призначаються у наступних роках, за умови наявності ідентичного страхового стажу та заробітної плати, тобто механізм індексації раніше призначених пенсій не є досконалим.

4. Постановою Кабінету Міністрів України від 20.11.2003 р. № 1783 було штучно збільшено показники середньої заробітної плати по країні за 1958-1991 рр. та одночасно занижено базову середню заробітну плату за 2002 р. з 376,38 грн. до 306,45 грн., що призвело до зниження розмірів пенсій.

5. Є випадки, коли на підприємствах основна частина заробітної плати виплачується в «конвертах», а тому страхові внески на цю зарплату не нараховуються, що призводить, з одного боку, до зниження розміру пенсії, з іншого – до ненаповнення бюджету Пенсійного фонду.

Зупинимось на характеристиках партійних та передвиборчих програм політичних партій і блоків Верховної Ради V скликання, які були виділені нами під час аналізу:

Партія регіонів:

1) Зміст партійної програми щодо питань пенсійної політики:

Реформа пенсійної системи є стратегічним пріоритетом партії. Зазначено основні напрямки пенсійної реформи: «введення в дію трирівневої пенсійної системи: поєднання солідарної і накопичувальної систем та добровільного пенсійного страхування; людина має право самостійно визначати рівень свого пенсійного доходу; введення кримінальної відповідальності для осіб, які винні у несвочасній виплаті пенсій та відрахувань у пенсійний фонд; створення державних та недержавних пенсійних фондів, забезпечення дієвого контролю за недержавними формами пенсійного обслуговування; створення умов для реалізації страхових принципів у пенсійному забезпеченні, залучення до пенсійного страхування банківських установ та страхових компаній; підтримка ініціатив пенсіонерів, спрямованих на їх самоорганізацію задля взаємодопомоги, створення кредитних спілок; встановлення розміру пенсій залежно від трудового внеску; ініціювання програми мобілізації фінансових резервів під накопичувальну систему пенсійного забезпечення». Окрім цього передбачається, що «держжава не повинна приймати закони та нормативні акти, які ведуть до зменшення доходів та рівня життя пенсіонерів, і таке рішення доцільно оформити відповідним Законом України».

2) Загальна характеристика та зміст передвиборчих програм щодо питань пенсійної політики:

Передвиборна програма партії 2006 р. «Добробут – народу! Владу – регіонам!» була затверджена рішенням VIII позачергового з'їзду Партії регіонів 3 грудня 2005 р.

Зазначається, що пенсіонери повинні мати пенсії, які забезпечують повноцінне життя. Для цього пропонується: «відновити структурні реформи, зокрема пенсійну», «гарантувати самодостатність Пенсійного фонду» і «подолати за 2 роки дефіцит ресурсів для виплати пенсій, створений нинішньою владою, ліквідувати поділ пенсіонерів на людей «різних сортів».

У передвиборній програмі 2007 р. у розділі «Пенсія: рахунок тільки на вашу користь!» підкреслюється:

«Кожному пенсіонерові гарантуємо пенсію, що відповідає стажеві, кваліфікації та умовам праці. Підтримаємо пенсіонерів, що працюють, шляхом виплати пенсії і зарплати. З 2009 р. введемо іменні пенсійні накопичувальні рахунки, на які буде перераховуватися частина пенсійних внесків. Кожен працівник буде мати можливість контролювати стан свого іменного рахунку. Зніmemo перешкоди на шляху розвитку недержавного пенсійного забезпечення».

«Блок Юлії Тимошенко»:

1) Зміст партійної програми щодо питань пенсійної політики:

В програмі йде мова про нову державну пенсійну систему, проте з програми блоку не зрозуміло, мова йде про нову систему пенсійного страхування чи про звичайне нарахування державних пенсій. Жодної згадки про можливість створення недержавних пенсійних фондів. Навіть якщо такі передбачаються, то гарантом повинна виступати держава. Не описано, чи буде створюватися добровільна накопичувальна система на додаток до обов'язкової та солідарної. Не вказано джерел забезпечення гарантованого мінімуму пенсії.

Щодо розмірів пенсій, то зазначається про прирівнювання пенсій за віком до доходу людини в період працездатності, однак механізми досягнення цього не описані.

2) Загальна характеристика та зміст передвиборчих програм щодо питань пенсійної політики:

Передвиборна програма блоку 2006 р. не має назви.

Зазначається, що «ми схвалимо нову державну пенсійну систему – кожному відкладатиметься пенсія на особистий рахунок протягом усього життя, а держава охоронятиме її від знецінення».

У передвиборній програмі 2007 р. «Український про-рив» у розділі «Демографічний прорив» зазначається:

«Введемо нову державну пенсійну систему:

Встановимо рівні права для пенсіонерів – правила призначення пенсій будуть для всіх єдиними.

Ліквідуємо зрівнялівку при начисленні пенсій – пенсія залежатиме від трудового внеску людини.

Підвищимо рівень пенсійного забезпечення інвалідів, дітей-сиріт, інших соціально вразливих категорій непрацездатних громадян.

Гарантуємо розмір мінімальної пенсії не нижче прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб з переглядом його у бік збільшення.

Введемо випереджальне зростання пенсії відносно інфляції».

Блок «НАША УКРАЇНА-НАРОДНА САМООБОРОНА»:

1) Зміст партійної програми щодо питань пенсійної політики:

Питання пенсійної політики відображене не в усіх програмах партій блоку, але протиріч між заявленими позиціями немає.

2) Загальна характеристика та зміст передвиборчих програм щодо питань пенсійної політики:

Передвиборна програма блоку «Наша Україна» у 2006 р. має назву «Україна в нас одна!».

Зазначається, що «кожний отримуватиме справедливу пенсію» і що «мінімальна пенсія буде більшою за прожитковий мінімум».

У передвиборній програмі 2007 р. підкреслюється «ліквідуємо пенсійну «зрівнялівку» – за рахунок вищого трудового коефіцієнта збільшимо пенсії в середньому на 35%. Скасуємо «пільгові» пенсії депутатам і міністрам».

Комуністична партія України:

1) Зміст партійної програми щодо питань пенсійної політики:

У програмі КПУ чітко не ідентифіковані питання пенсійної політики. Варто зважати на те, що програма приймалася понад 10 років тому, і за своїм характером є більше ідеологічним маніфестом.

2) Загальна характеристика та зміст передвиборних програм щодо питань пенсійної політики:

Передвиборна програма Комуністичної партії України 2006 р. має назву «Владу і власність – трудовому народу України!».

Зокрема, зазначається, що «мінімальна пенсія становитиме сімдесят відсотків середньої зарплати».

У передвиборній програмі 2007 р. «За народовладдя! Геть диктатуру!» у розділі «Справедливість у соціальній сфері» зазначається «Заробив – одержуй вчасно зарплату і пенсію не нижчі від прожиткового мінімуму», а в розділі «Реально захищені громадянські права» – «Держава буде гарантувати ... гідну пенсію...».

Соціалістична партія України:

1) Зміст партійної програми щодо питань пенсійної політики:

У програмі зазначається, що пенсії мають бути достатніми для проживання, й пенсійне забезпечення має бути надійним, для чого повинна бути створена програма «ефективного пенсійного забезпечення» й повинні працювати пенсійні фонди, які є учасниками «соціалізаційного розподілу».

2) Загальна характеристика та зміст передвиборних програм щодо питань пенсійної політики:

Передвиборна програма Соціалістичної партії України 2006 р. має назву «Збудуємо Європу в Україні».

Зазначається, що «пенсії будуть зростати та перевищать прожитковий мінімум, вирахований за реальними цінами та потребами» та «старшому поколінню та ветеранам буде гарантовано збереження пільг, безоплатну медичну допомогу, моральний спокій, повагу суспільства».

У передвиборній програмі Соціалістичної партії України 2007 р. підкреслюється, що «партія ... усіма своїми можливостями буде забезпечувати ... захист інтересів ветеранів, чорнобильців, інвалідів, учасників воєн, дітей війни».

Вважаємо за важливе також проаналізувати зміст передвиборної програми з назвою «Від безладдя до справедливості» блоку Литвина 2007 р. Так, у програмі одним із ключових завдань у соціальній сфері зазначається «підвищення пенсій з доведенням впродовж наступних трьох років їхнього розміру до 80 відсотків від середньої заробітної плати в економіці».

Отже, зазначені вище парламентські політичні партії та блоки виділяють пенсіонерів як стратегічний об'єкт політичного впливу, приділяючи велику увагу питанням пенсійного реформування та пенсійного забезпечення.

Недоліками проаналізованих програм є декларативність заявлених позицій та невизначеність шляхів вирішення поставлених завдань, переобтяження текстів програм популістськими гаслами та складними формулюваннями. Таким чином, у сучасних умовах партії мають переходити від декларативних програм до «програм-конкретних дій», у яких би знаходили відображення проблеми і визначалися б способи їх вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

- Дослідження «Подолання бідності, соціальний захист (питання пільг) та пенсійна політика» у програмних та виборчих документах основних політичних сил, які беруть участь у виборах до Верховної Ради України у 2006 році. // www.svidomo2006.org.ua.
- Зайчук Б.О. та ін. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Навчальний курс / Б.О.Зайчук, О.Б.Зарудний, С.Б.Березіна, В.Т.Александров, С.М.Недбаєва. – К.: НВП «АВТ», 2004. – 256 с.
- Методичні матеріали для проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи в регіонах з питань пенсійної реформи – К.: ПАДКО, 2000 – 16 с.
- Міхненко Л.В. Порядок визначення заробітної плати для обчислення пенсії у солідарній системі // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу'2004» (1-15 листопада 2004 р.). – Т.49. Право. – С.17-18
- Передвиборна програма Партії регіонів // Урядовий кур'єр. – 2006. – 18 лют. – С.4.
- Передвиборна програма Виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» // Урядовий кур'єр. – 2006. – 18 бер. – С.4.
- Передвиборна програма Блоку «Наша Україна» // Урядовий кур'єр. – 2006. – 24 лют. – С.4.
- Передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – 9 лют. – С.4.
- Рекомендації парламентських слухань «Соціальне страхування та соціальне забезпечення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку»: схвалено Постановою Верховної Ради України від 21 червня 2005 р. № 2679-IV. // www.rada.kiev.ua.
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку пенсійної системи» від 15 грудня 2005 р. № 525-р. // www.rada.kiev.ua.

О.З.ЯРОШКО

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО УЧАСТІ У ФОРМУВАННІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ДЕРЖАВИ

Ярошко Олеся Зіновіївна – політолог-міжнародник, магістр міжнародних відносин. Аспірант відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Світові процеси, пов'язані із зростанням кількості та ролі недержавних акторів, активізацією на глобальному порядку денному питання забезпечення прав людини та участі все більшої кількості осіб у міждержавних комунікаціях, висувають на чільне місце питання належного управління на основі участі в ньому громадян. Ці процеси розглядаються як у рамках національних держав, так і в межах інтеграційних об'єднань, зокрема ЄС. В Україні ці проблеми актуалізувалися у зв'язку з подіями «помаранчевої революції», подальшим курсом на поглиблення демократичних перетворень всередині країни та пріоритетності європейського вектора зовнішньої політики держави.

У зв'язку з практичною значимістю зазначеної проблематики, остання стала предметом досліджень і творчих пошуків науковців. Зокрема проблеми громадянського суспільства, політичної участі та демократизації розглядають на належному теоретичному рівні О. Дергачов, ЛеДюк Лоуренс, В. Малайчук, Я.Матійчик, О.Чемшит [8, 21-22, 24, 44]. Роль неурядових організацій як інструменту громадянського суспільства, їх місце в процесі європейської інтеграції України досліджують К. Грищенко, С. Костюк, В. Нанівська, В. Новохацький, В. Пащенко, К. Раїк [6, 20, 26, 28, 45]. Питанням співробітництва України з НАТО, демократичному цивільному контролю над Збройними Силами України присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних експертів, результати соціологічних опитувань А. Биченка, Б.Джексона, М. Дюре, А. Карюшки, О. Олійника, В.Педченка, Л. Полякова, О. Парахонської, О. Потехіна, О. Тодорова, Д. Турлайса [1, 11, 13, 19, 27, 29, 34; 38-39]. Проте ці дослідження більшою мірою присвячені «внутрішньому виміру» громадянського суспільства, тобто процесам його формування в Україні, а його потенціал у царині зовнішньої політики розглядається лише в контексті окремих зовнішньополітичних питань – європейської та євроатлантичної інтеграції України, залишаючи поза увагою механізм участі громадян України у формуванні зовнішньополітичного курсу держави в цілому. На цій науково-практичній проблемі ми й зосередимось у нашій роботі, спираючись як на результати досліджень вищезазначених авторів, так і на нормативноправові акти та міжнародні договори України, що регулюють ці правовідносини.

Спершу розглянемо теоретичні аспекти зазначеної проблеми. Так, питання участі громадянського суспільства в управлінні присвячено Національний звіт з людського розвитку Програми розвитку ООН в Україні (2001), де зазначається на основі аналізу

досвіду України та інших країн світу, що участь громадянського суспільства допомагає органам управління зрозуміти потреби і бажання народу, з одного боку, а з іншого – така участь сприяє використанню широкого інтелектуального та фізичного потенціалу суспільства, залученню його до економічного та соціального розвитку. Однак така участь буде більш ефективною за умови, що всі актори суспільства матимуть економічні, соціальні та політичні можливості виступати в ролі рівноправного партнера органів державного управління [24, 42, 11]. Концепція належного управління, її основні цілі та принципи в тій чи іншій мірі містяться в ряді офіційних звітів, міжнародних договорів та актів національного законодавства, виходячи із специфіки законодавчого регулювання тієї чи іншої сфери. Проте слід зазначити, що зовнішньополітичні рішення – це рішення державних органів, хоча із врахуванням думки власного народу. Однак, міжнародні відносини характеризуються більшою динамічністю, а громадська думка порівняно більшою інертністю, тому в зовнішньополітичному контексті часто йдеться про необхідність певного переконання громадськості в доцільності тих чи інших рішень, а отже, й кращої поінформованості про перебіг світових процесів [23].

Основні напрями зовнішньої політики (1993) не містять якихось положень стосовно участі громадян у формуванні та здійсненні зовнішньої політики, оскільки їх метою було розробити певні концептуальні засади, якими б керувалися органи виконавчої влади в процесі здійснення зовнішньої політики. Проте у вищезгаданому документі зазначається, що процес державотворення та побудови громадянського суспільства збігається із виходом України на міжнародну арену й що зовнішня політика України спрямована на захист фундаментальних загальнонаціональних інтересів України, а одним із зовнішньополітичних завдань визначено захист прав та юридичних осіб України за кордоном (виділення наше – Я.О.) [33, 37-38]. По суті, це означає, що входження України в світову спільноту націй і перехід від тоталітаризму відбувається шляхом демократизації всередині держави та адаптацією до світових стандартів у галузі прав людини й зовнішня політика виступає тим комунікаційним каналом, через який ці світові стандарти й впроваджуються в державі, зокрема йдеться про закріплення таких стандартів у міжнародних договорах України, де передбачається зобов'язання країни забезпечити належну участь власних громадян у державному управлінні [8, 14, 32-35]. Важливим є й інше положення, пов'язане із захистом прав громадян

та юридичних осіб за межами держави, що впливає із самої суті зовнішньої політики, але в контексті участі громадян в управлінні. Це, на нашу думку, можна назвати «парадоксом дипломатії», оскільки йдеться про захист прав громадян за кордоном згідно з загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права, необхідність щоденного аналізу подій в країні перебування й послаблення відчуття «внутрішньополітичного пульсу» у власній країні, тому такої значимості набуває питання налагодження комунікаційного каналу між внутрішньополітичними подіями, побажаннями й потребами власних громадян та органами відповідальними за безпосереднє здійснення зовнішньої політики.

Аналіз положень вищезазначеного звіту ПРООН «Сила суспільної взаємодії», Білої книги з питань європейського управління та пропозицій експертів, дає можливість певні принципи ефективної участі громадськості в процесі управління та діалогу з державними органами влади: прозорість обговорення питань державної політики, підзвітність, відкритість інформації, що не становить державної таємниці й безумовно верховенство закону [2, 303; 38].

У контексті безпосередньої участі громадян України в прийнятті архіважливих зовнішньополітичних рішень суттєвого значення, зокрема із врахуванням офіційного курсу України на вступ у НАТО та ЄС, набуває питання проведення всеукраїнського референдуму. Однак, у цьому сенсі необхідна, на нашу думку, правова експертиза Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року на предмет відповідності проведення такого роду загальнонаціонального референдуму щодо підтримки вступу в НАТО та ЄС й статусу такого референдуму, оскільки в разі кваліфікації останнього як консультативний референдум, Верховна Рада кваліфікованою більшістю може скасувати результати такого референдуму, тому важливого значення набуває надання йому імперативного характеру [15]. Слід зазначити, що при такому перебігу подій власне й актуалізуються вищенаведені принципи участі й діалогу, оскільки для всенародної підтримки органи виконавчої влади повинні провести інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо необхідності вступу в НАТО та ЄС, пояснити суть цих організацій, переваги й недоліки членства в них, тобто в такому разі посилюється взаємодія всіх сегментів суспільства й кожен громадянин має можливість відчувати себе джерелом влади, а отже, зростає політична свідомість населення та політична участь [44]. А у випадку ж консультативного референдуму, в разі невідпідтримки офіційного курсу, Верховна Рада може скасувати його рішення, а як відомо, уряд й формується більшістю, тому така ймовірність цілком вірогідна, що є одним з недоліків такого типу референдуму, хоча при недостатній поінформованості це може бути й перевагою [21].

На думку експертів, висловлену під час опитування, проведеного Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України у жовтні-листопаді 2004 року, доцільно зменшити рівень впливу Президента України на розробку та ухвалення рішень у сфері зовнішньої політики (44% проти 40% тих, хто вважає за доцільне зберегти вплив Президента на нинішньому рівні, та 16% тих експертів, хто пропонує підвищити цей вплив).

Водночас переважна більшість експертів висловилися за підвищення рівня впливу громадських організацій, ЗМІ та Верховної Ради України (78%, 75% й 70% відповідно). Щодо Уряду, підприємницьких кіл та регіональних лідерів, то експерти здебільшого погодилися з тим, що їх вплив може залишатися на нинішньому рівні [28, 45]. Тобто йдеться про значний невикористаний потенціал громадянського суспільства в процесі формування зовнішньої політики держави.

Досліджуючи зовнішньополітичні аспекти українського парламенту як вияву представницької демократії, можна висловити ряд тез, зокрема якщо на етапі становлення незалежності та багатопартійності йшлося про наявність «правих», що підтримували проєвропейський курс, «лівих», що виступали за співробітництво з Росією та країнами СНД, а то й відстоювали відновлення Союзу РСР й «центристів», що виступали за поміркований зовнішньополітичний курс, то з часом традиційна дихотомія Захід-Росія втрачає актуальність, поступаючись іншим «вимірам» електоральної партійної конкуренції, притаманних новим європейським демократіям (зокрема таким як «єврооптимізм проти євроскептицизму») [4, 22, 34], що є ще одним каналом залучення громадян України до дискусії щодо перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Однак, крім виборів та референдумів, де народ виступає по суті єдиним суб'єктом політичного процесу, в усіх інших випадках йдеться про права кожного громадянина брати участь у державному управлінні, тобто йдеться про можливість звернень до органів державної влади усно чи письмово у формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги, що передбачено Законом України «Про звернення громадян України» від 2 жовтня 1996 року із змінами станом на 9 лютого 2005 року [17]. Проте для більш повного задоволення власних інтересів доцільним є об'єднання у певні організації, що виступають більш ефективним каналом зв'язку з органами державної влади.

Саме ці вимоги, пов'язані із зміцненням громадянського суспільства, участі громадян в управлінні й фігурують у ряді міжнародних документів України, зокрема Плані дій Україна-ЄС на 2005-2007 роки, Плані дій Україна-НАТО та цільових заходах по реалізації цих Планів й виділяються на це певні кошти, зокрема в рамках програми ТАСІС. В цьому контексті варто зазначити, що вступ у НАТО та ЄС передбачає сповідування певних політичних цінностей, тому іноді рішення щодо вступу називають цивілізаційним, а зв'язки, які створює членство в таких організаціях, міцніші за шлюбні [11-13, 36, 40, 43, 47, 113].

У рамках співробітництва Україна-НАТО перша зобов'язалася та й у Вашингтонському документі про вимоги до Плану дій щодо набуття членства, враховуючи специфіку Альянсу, йдеться ще й про демократичний цивільний контроль над збройними силами (виділення наше - Я.О.) [3, 19, 27, 39]. Враховуючи цю вимогу, Верховна Рада України прийняла Закон «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами України» від 19 червня 2003 року, де на законодавчому рівні закріплено поняття «громадянського контролю» й визначено суб'єкти

такого контролю: громадяни, громадські організації та ЗМІ й суть контролю полягає в можливості своєчасного отримання та поширення об'єктивної та достовірної інформації, що не становить державної таємниці, а органи державної влади зобов'язуються таку інформацію (виділення наше – Я.О.) надавати [16].

Як бачимо, питання участі дуже тісно пов'язане із таким поняттям, як «інформація», тобто йдеться про те, що участь може бути ефективною за наявності своєчасної достовірної об'єктивної та всебічної інформації з певного кола питань, які пов'язані із предметом участі. Зважаючи на це й було прийнято дві Державні програми інформування громадськості з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки, метою яких є підвищення рівня поінформованості громадян України, в тім числі й молоді, про європейські та євроатлантичні інтеграційні процеси, обговорення цих аспектів та забезпечення підтримки державної політики європейської та євроатлантичної інтеграції громадянами України. Аналіз положень цих документів свідчить про намір залучення з метою реалізації цих програм якнайбільшої кількості органів державної влади, пов'язаних із інформаційною, соціально-економічною, освітньою, в тім числі академічною, безпековою, молодіжною та зовнішньою політикою держави як у центрі, так і на місцях [5, 9-10; 37]. Проте важливим є не лише сам факт прийняття такого роду програм й можливості відвідувати про виконання своїх зобов'язань перед західними партнерами, а послідовне й неухильне їх виконання та формування в громадян України об'єктивного уявлення про європейські та євроатлантичні процеси, що особливо важливо на тлі подолання стереотипів минулого, пов'язаних із сприйняттям НАТО як агресивного воєнного блоку й ворога № 1 тощо [13, 29; 41], оскільки із підвищенням рівня обізнаності, як свідчать результати соціологічних опитувань, ставлення громадян є більш схвальним [1]. Саме в такому ракурсі слід розглядати, на нашу думку, весь блок заходів, передбачених двостороннім документом між Україною та НАТО, прийнятому вже новою владною командою, «Поглиблення співпраці Україна-НАТО: короткотермінові заходи», де йдеться, серед іншого, про необхідність посилення та спрямування зусиль у сфері публічної дипломатії та визначено її цілі: доступ до російськомовних публікацій Україна-НАТО; обізнаність щодо співпраці Україна-НАТО та Росія-НАТО; розробка стратегії публічної дипломатії; серія семінарів з питань НАТО; висвітлення візитів до України високопосадовців НАТО [30].

Важливим аспектом в контексті участі є діяльність неурядових організацій, що є свідченням існування громадянського суспільства. Однак, в Україні існує, як зазначають фахівці, ряд проблемних моментів, пов'язаних із діяльністю такого роду організацій: недосконала законодавча база, фінансування, кадровий потенціал, взаємодія із громадянами, обізнаність громадян із їх діяльністю, взаємодія із органами державної влади в процесі прийняття та реалізації державних рішень, висвітлення їх діяльності ЗМІ тощо [26, 28, 45]. Українським центром економічних та соціальних досліджень імені О. Разумкова було проведено опитування експертів (жовтень-листопад 2003 року) та громадськості (жовтень 2003

року) щодо діяльності неурядових аналітичних центрів. Експерти оцінюють динаміку розвитку неурядових аналітичних центрів неоднозначно: 49,1% вважає, що в цій сфері відбувається прогрес й 48,2% – стагнація. Вплив неурядових аналітичних центрів на розробку та реалізацію державних рішень переважне число (78,9%) експертів оцінили як низьку (56,9%) та дуже низьку (22%), сприяння структур виконавчої влади діяльності аналітичних центрів відзначили лише 0,9% опитаних (!), також експерти зазначають, що найбільш помітна діяльність неурядових аналітичних центрів у проведенні виборчих кампаній (72,7%), у сфері внутрішньої (47,3%) та зовнішньої (34,5%) політики, а наявний інтелектуальний потенціал оцінюється як середній (48,2%), високий (39,1%) та дуже високий (4,5%) [25].

Стосовно думки громадян, то понад 40% визнає необхідність існування неурядових аналітичних центрів і 11% дотримується протилежної думки. Однак із дослідницькою діяльністю таких центрів громадяни знайомі мало – майже 37% опитаних не змогли дати оцінку діяльності цих організацій у сфері науково-аналітичних досліджень [7]. Отже, існує ще значна прогалина у взаєминах у тріаді громадяни – неурядові аналітичні центри – органи державної влади. Проте значення діяльності неурядових організацій по мірі розвитку громадянського суспільства зростає і, як відомо, такого роду організації сприяли європейським та євроатлантичним інтеграційним процесам шляхом покращення поінформованості громадян, організації дебатів щодо переваг та недоліків членства в НАТО та ЄС, надавали консультації органам державної влади з цих питань, факт їх політичної незаангажованості сприяє тому, що громадяни більше довіряють такого роду організаціям [20, 35]. Важливою є також діяльність цих центрів із проведення соціологічних опитувань, результати яких можуть послужити для коригування та планування органами державної влади стратегії взаємодії із громадськістю. Важливим аспектом діяльності неурядових організацій може стати міжнародне співробітництво із аналогічними структурами іноземних країн, зокрема країн Балтії та Центральної Європи, що нещодавно стали членами ЄС та НАТО, оскільки вони мають певний досвід у сприянні процесам європейської та євроатлантичної інтеграції й веденні діалогу як із громадськістю, так і з органами влади [2, 35]. Наприклад, неурядові організації Польщі досить активно, зокрема шляхом звернень до Президента, Прем'єр-міністра та Сейму, виступали за підтримку євроінтеграційних намірів України як Польщею, так і ЄС у цілому [46, 48]. А в Естонії вже на етапі переговорів щодо вступу представники неурядових організацій активно залучалися органами державної влади до вироблення переговорних позицій країни [35]. Важливим є також створення постійних механізмів співпраці між неурядовими організаціями та органами державної влади. Тут доречно згадати про діяльність так званих громадських рад з консультативно-дорадчими функціями при органах виконавчої влади, в тому числі при Міністерстві закордонних справ України, до складу якого входять представники громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, ЗМІ. Згідно з Положенням про Громадську раду при МЗС України за

нею закріплюється право: отримувати в установленому порядку від МЗС інформацію, необхідну для своєї роботи; створювати постійні та тимчасові органи (комітети, комісії, експертні групи) відповідно до напрямів роботи Ради; залучати до своєї роботи представників МЗС України, підприємств, установ та організацій, вітчизняних та міжнародних експертних і наукових організацій (за згодою їх керівників), а також окремих фахівців; проводити асамблеї, конференції, збори. Періодичність проведення засідань – не рідше, ніж один раз на квартал [31].

Існує доволі широкий спектр можливостей щодо залучення представників неурядових організацій до співпраці з Міністерством закордонних справ України, зокрема залучення їх до підготовки міжнародних візитів високого рівня, PR-супровід зовнішньополітичних ініціатив та участь в їх опрацюванні, що може послужити важливим чинником посилення аналітичної складової в діяльності міністерства [6]. На нашу думку, можлива також участь окремих фахівців у засіданнях структурних підрозділів Міністерства, зокрема на етапі розробки концептуальних положень зовнішньої політики на тому чи іншому функціональному напрямі, співробітництва з окремими державами, групами держав та міжнародними організаціями.

Ще одним суттєвим аспектом та одним із методів налагодження контакту із реальними прагненнями та потребами громадян України в регіонах та їх врахування в процесі безпосереднього прийняття та реалізації зовнішньополітичних рішень є зростання кількості та розширення сфери компетенції Представництв МЗС на території України, зокрема проведення роз'яснювальних кампаній про зовнішньополітичні пріоритети держави. Таке завдання було сформульоване Міністерством закордонних справ України на період 2005 року. На сьогодні такі Представництва діють у п'яти містах України – Львові, Ужгороді, Сімферополі, Одесі та Донецьку. Однак, на нашу думку,

нові завдання Представництв МЗС, пов'язані із інформаційно-роз'яснювальною роботою, варто внести в чинне Положення про Представництво Міністерства закордонних справ України на території України від 25 липня 2002 року [32].

Таким чином, підвищення ефективності зовнішньої політики України значною мірою залежить від залучення громадян до участі населення в процесі прийняття зовнішньополітичних рішень стратегічного характеру, в тому числі питання щодо вступу в НАТО та ЄС, шляхом участі у виборах, всеукраїнському референдумі, громадських об'єднаннях, можливості доступу, одержання та поширення інформації зовнішньополітичного характеру, що не становить державну таємницю й відкритий, прозорий характер прийняття рішень органами державної влади, їх взаємодія з об'єднаннями громадян, зокрема шляхом створення відповідних постійно діючих механізмів такої співпраці, що слугуватиме каналом зв'язку між зовнішньою політикою та реальними щоденними потребами та інтересами власних громадян, їх розуміння та формування адекватного зовнішньополітичного курсу держави. З іншого боку, це сприятиме кращому розумінню між владою та суспільством, сприйняттям останнім тих чи інших рішень державних органів у сфері зовнішньої політики.

Враховуючи прикладне значення зазначеної проблематики, зокрема в процесі розвитку громадянського суспільства в Україні та його потенціалу впливу на зовнішню політику, в тому числі на рішення стратегічного характеру, із поглибленням участі України в інтеграційних процесах на Європейському континенті, перспективними є дослідження як «зовнішньополітичного виміру» громадянського суспільства в Україні, так і демократичних аспектів механізму втілення зовнішньої політики України, тобто взаємодії органів влади та громадянського суспільства з питань формування зовнішньополітичного курсу держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Биченко А., Поляков Л. Скільки НАТО потрібно українцям? // Центр Разумкова, 2000/ Гол.ред. Л. Шангіна. – К.: Заповіт, 2001. – С. 390-399.
- Біла книга з європейського управління // <http://www.icps.com.ua>
- Вашингтонський документ. Вимоги щодо плану дій по набутті членства // <http://www.mfa.gov.ua>
- Вибори 2002 – зовнішньополітичні пріоритети політичних партій і блоків // <http://www.uceps.com.ua/ukr/all/events/table24/concept.doc>
- Виконання Плану дій Україна–НАТО за період 2003-2004 років // <http://www.mfa.gov.ua>
- Гриценко К. Співпраця з неурядовими аналітичними центрами спонукає до творчого пошуку // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 10. – С. 32-33.
- Громадські організації та неурядові аналітичні центри очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 10. – С. 70.
- Дергачов О. Напрями і перспективи реформування політичної системи на тлі міжнародних зобов'язань України // Концептуальні засади реформування політичної системи України. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали «круглого столу» (Київ, 13 квітня 2001 року) / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Видавництво УАДУ, 2001. – С. 144-150.
- Державна програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки // <http://www.rada.gov.ua>
- Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки // <http://www.rada.gov.ua>
- Джексон Б. Майбутнє України визначать наступні 11 місяців // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 7. – С. 12-15.
- Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року // Сорока С. Світ пізнає Україну. Про зовнішню політику Української держави у

- 90-х роках XX ст. Статті. Документи. Коментарі. – К.: Київська правда, 2001. – С. 430 – 440.
- Дюре М. Відносини України і НАТО: міфи, реалії, перспективи // Економічний часопис – XXI. – 2003. – №4. – С. 22-23.
- Євінтов В.І. До питання про формування міжнародно-правової позиції України. – К.: НІСД, 1993. – 38с. – Вип. 10.
- Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» // <http://www.rada.gov.ua>
- Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами України» від 19 червня 2003 року // <http://www.rada.gov.ua>
- Закон України «Про звернення громадян України» від 2 жовтня 1996 року» // <http://www.rada.gov.ua>
- Зовнішня політика України: опитування експертів // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 9. – С. 48.
- Карюшка А. Оборонні аспекти підготовки до членства в НАТО: досвід Польщі // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 7. – С. 68-73.
- Костюк С. Неурядові аналітичні центри в контексті реалізації євроінтеграційного курсу України // Політологічні та соціологічні студії: Збірник наук. праць. Т. II. – Чернівці: Прут, 2002. – С. 278-287.
- ЛеДюк Лоуренс. Учасницька демократія: референдуми в теорії та на практиці / Наук. ред. З. Гриценко; Пер. З англ. Р. Ткачук. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2002. – 157с.
- Маларчук В. А. Міжнародна діяльність політичних партій України: Дис. на здоб. наук. ступ. докт. пол. наук за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Інститут пол. і етнонац. досл. НАН України. – К., 2005. – Розділ 3.
- Мартиненко П. Механізм формування зовнішньої політики (на досвіді країн Заходу) // Політика і час. – 1993. – № 7. – С. 17-20.
- Матійчик Я. Еволюція міжнародних відносин: український вимір // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Видавництво УАДУ, 2001. – С. 415-417.
- Неурядові аналітичні центри: аналітичні оцінки // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 10. – С. 66.
- Новохацький В. Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадянського суспільства в Україні: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. пол. наук за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005. – 212с.
- Олійник О. М. Проблеми демілітаризації Збройних сил України у контексті їх реформування // Реформування сектора безпеки України: Матеріали міжнарод. конф. (Київ, 27-28 травня 2004 року), За заг. ред. С. Пирожкова, Ф. Флурі. – К.: НІПМБ, DCAF. – С. 73-79.
- Пашченко В. І. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. пол. наук за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Інститут пол. та етнонац. досл. НАН України. – К., 2005. – 3.2.
- Педченко В. Розширення НАТО на Схід: Українська перспектива // Молода нація. Альманах / Гол. ред. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 122-128.
- Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи // <http://www.mfa.gov.ua>
- Положення про Громадську раду при МЗС України // <http://www.mfa.gov.ua>
- Положення про Представництво Міністерства закордонних справ на території України від 25 липня 2002 року // <http://www.rada.gov.ua>
- Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року // Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матер., 1991-1995 роки: У 2-х кн. / [Упор.: Будяков В. В. та ін.; Редкол.: Удовенко Г. Й. (відп. ред.) та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. – С. 37-53.
- Потехін О., Парахонська О. Україна і НАТО (за результатами опитувань експертів) // Зовнішня політика України і НАТО. – К.: Демократичні ініціативи, 1997. – С. 66-77.
- Раїк К. Неурядові організації можуть допомогти європейській інтеграції України: уроки Естонії // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 13 червня 2005 року. – № 21 (280).
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження заходів щодо виконання у 2007 році Плану дій Україна–ЄС» від 26 квітня 2007 року // <http://www.rada.gov.ua>
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2007 році Державної програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки» від 26 квітня 2007 року // <http://www.rada.gov.ua>
- Тодоров І. Громадський контроль зовнішньої політики в контексті євроатлантичного покликання України // <http://novosti.dn.ua/details/2429/>
- Турлайс Д. Цивільний контроль над збройними силами // Реформування сектора безпеки України: Матеріали міжнарод. конф. (Київ, 27-28 травня 2004 року), За заг. ред. С. Пирожкова, Ф. Флурі. – К.: НІПМБ, DCAF. – С. 73-79.
- Указ Президента України «Про Цільовий план Україна–НАТО на 2007 рік у рамках Плану дій Україна–НАТО» від 18 червня 2007 року // <http://www.rada.gov.ua>
- Україна і стратегічні пріоритети (Аналітичні оцінки) / За ред. А. С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2003. – 328с.
- Україна. Національний звіт з людського розвитку 2001. Сила суспільної взаємодії. – К.: ПРООН, 2001. – 113с.
- Цільовий план Україна–НАТО на 2005 рік // <http://www.mfa.gov.ua>
- Чемшит О. О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: Дис. на здоб. наук. ступ. докт. пол. наук за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 447с.
- Navivska V. NGO Development in Ukraine: The Beginnings of Civil Society // The EU and Ukraine:

Neighbours, Friends, Partners? / Ed. by Ann Lewis. – London: The Federal Trust for Education and Research, 2002. – P. 81-89.

Rada przy MSZ. Propozycje tematów do podjęcia podczas zebrania Rady wraz ze stanowiskiem członków Rady reprezentujących Grupę Zagranica (Warszawa, 22 lipca 2004 r.)//<http://www.ngo.pl>

Słowianie wobec integracji Europy / Pod red. M. Bobrownickiej. – Kraków: Universitas, 1998. – 230s
ZARZĄDZENIE Nr 9 MINISTRA SPRAW ZAGRANICZNYCH w sprawie powołania Rady do spraw współpracy z organizacjami pozarządowymi przy Ministrze Spraw Zagranicznych (Dz. Urz. MSZ z dnia 24 grudnia 2002 r.)//<http://www.ngo.pl>

M.S.ZHEREBKIN

THE DISCOURSE OF 'TRANSITOLOGY': ACHIEVEMENTS AND LIMITS FOR A POLITICAL ANALYSIS OF THE POST-SOVIET REGION

Zherebkin M.S. - PhD student at the department of Government of the University of Essex (United Kingdom), PhD student at the Department of Political Science of Kharkiv National University, M.A. in Political Sciences (Central European University, Budapest, Hungary)

The issue raised in the article is the insufficient efficiency of the contemporary Western studies of Postcommunist politics and, in particular, the discourse of transitology for a political analysis of the phenomenon of the 'Colour revolutions' in the countries of the former USSR. The analysis of major achievements and publications, where the solution of the given problem was started and which the author is basing on: In my research I point out the major achievements (introducing agency into the accounts of social change) and limitations (not giving account for the conditions of emergence of new collective political subject as a new actor of socio-political transformations) of both the leading representatives of transition studies (Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Michael McFaul) and their main opponents in the field of Postcommunist studies (Valerie Bunce), and also the critique of the discourse on transitology in relation to analysis of social change in the works of Andreas Schedler and Thomas Carothers. The main aim of this paper is to critically review the grounding postulates of the 'transition paradigm' paying a special attention at how agency is perceived and to show that the political phenomenon of the 'Colour revolutions' poses a question about the necessity to complement the 'transition paradigm' 1) by introducing the categories of political subjectivity, which would enable to account at the ontological level of analysis for a constitution of collective political agency, the 'people'; 2) by providing a non-essentialist understanding of political agency and social structures (via the concepts of social and political logics), which would allow to reinscribe the structure/agency dichotomy, showing a historical interconnection and productive tension between its two poles.

1. Research question: why Western political theories cannot explain the phenomenon of the 'Colour revolutions' in the former USSR?

The 'Colour revolutions' is a new word in the

contemporary political jargon, called to mark the new realities on the example of the events occurred in the Postcommunist region, and, in particular, 1) the emergence of a new collective political actor and 2) a new mechanism of change of political order, when a mass mobilization through mass street protests leads to an overthrow of a government accused of 'authoritarianism', 'corruption' and 'national treason'.

For almost a decade, the countries of the former USSR that form the Commonwealth of Independent States (CIS) were characterized as 'competitive authoritarian regimes' that have formal democratic institutions but 'fail to meet conventional minimum standards for democracy' [10, 51-65]. The unexpected in this political field phenomenon of the 'Colour revolutions' in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan puts on the agenda the question 1) about a need to rethink the received views on 'doing politics' in this region (when decision-making takes place exclusively within bureaucratic-oligarchic 'cabinets') and 2) point out to the newly emerging issue – a direct participation of masses in the political struggles.

In my opinion, the most significant achievement among the majority of existing studies on the 'Colour revolutions' were achieved from a methodological perspective that became known as the 'transition paradigm'. Among the achievements of this approach is that it attaches a special importance to the conceptualization of the role of agency and decision-making in the analysis of the periods of 'transitions'.

At the same time, the main aim of this paper is to critically review the grounding postulates of the 'transition paradigm' paying a special attention at 1) how specifically agency is perceived and 2) why collective human actors, who were the major agents of change during all of the Postcommunists 'revolutions', remain undertheorized by the discourse of 'transitology'.

2. The major achievement of the 'transition paradigm': the renewed focus on agency

Following general trend of the institutionalized paradigms of social change, discourse of the 'transition paradigm' has a long tradition of modeling the 'transitions to democracy' through the game-theoretic lens as interactions between the elites*. In most cases the analysis of 'transitions' remains limited to the investigations of tactical maneuvers of elites. The attempt to associate choices made at the ontic level (e.g. the typical models of 'transitional games' between the hardliners and the soft-liners from the regime plus the moderates and the radicals from the opposition) with far-reaching ontological consequences (e.g. 'transition' from the socio-political orders of 'really-existing socialisms' towards the hegemonic grip of neo-liberal economy in Eastern Europe), has often led scholars of transition to search for some 'middle-level' connective links (e.g. the ways in which elites are able to shape political terrains through institutions).

Unfortunately, even if the theorists of the 'transition paradigm' aimed to investigate and operationalize the factors, which led to the success of the popular protests already in the Postcommunist context, they still determine the conditions for their success as primarily belonging to the sphere of either 'elitist games' or 'top-down' institutions of management over the 'sociological field' (e.g. mass media). For example, Michael McFaul, using the transitological category of 'democratic breakthrough' and situating the events in Serbia, Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan within the conceptual framework of a «second wave of democratization in the post-communist world» [13, 7], still in the traditional terms delineates seven condition of a successful mass mobilization: 1) a semi-autocratic rather than fully autocratic regime; 2) an unpopular incumbent; 3) a united and organized opposition; 4) an ability quickly to drive home the point that voting results were falsified, 5) enough independent media to inform citizens about the falsified vote, 6) a political opposition capable of mobilizing tens of thousands or more demonstrators to protest electoral fraud, and 7) divisions among the regime's coercive forces [14, 7].

As a result, the mechanisms of the formation of collective agency, the 'collective will' around which the enthusiasm, expectations and hopes of the participants were concentrated, remain outside the scope of the existing studies. Many other recent works on the subject adopt a similar methodological position**.

3. Transition studies: contemporary debates inside the discipline.

1) introducing agency into the accounts of social change? 2) the demand for taking into account the 'unique' Postcommunist context? or 3) introducing the notion of «mass mobilization against authoritarian regimes»?

Questions of political subjectivity and agency, perhaps, present the most critical point of division among various theories of social change. Such diverse frameworks as classical Marxism, theories of political culture [1], [7] and modernization [11], all establish rigid structural constraints to the autonomy of agents in historical processes. The role of the terrain here is central to account for decisions taken by political actors, who are little more than historical artifacts,

or for the outcomes of 'objective processes'.

The determinism of these schools is strongly criticized by the contemporary transition paradigm, which restored agency as a key factor both for the dynamics of a transition from one regime type to another. The publication of O'Donnell's and Schmitter's seminal *Transitions from Authoritarian Rule. Some Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (1986) [16] as well as the simultaneous experience of the collapse of authoritarian regimes in Latin America in 1980s shifted the focus of studies of democratization away from the once-dominant search for structural prerequisites for democracy towards an emphasis on contingent choice during the periods of transition.

Since then, the periods of change are conceived as critical phases, when modes of transition (distinguished by the form they take: negotiated or by force, and the agent, who carries out the transition: elite-driven or mass-driven)*** have high degree of uncertainty, unpredictability and 'abnormal politics', where the choices by actors, whose identities are essentially unstable. Although no universally accepted theory of transition has been formulated, the actorcentric approach is now generally taken for granted in the contemporary 'transitions literature'****. The global political changes between 1974 and 1991 that were generalized by Samuel Huntington as 'The Third Wave of Democratization' were primarily conceived by him through the prism of perceptions and actions of elite agents: 'democracies are created not by causes but by causers' [6, 107].

Transition studies theorists constitute their analytical space by focusing on the epochal decisions taken by political actors during 'times of troubles'. In such a way, they attempt to solve the dilemma between 1) deterministic privileging of the structure and 2) voluntaristic privileging of the agency*****.

Since mid-1990s, a major issue that has generated substantial disagreement among the scholars of transition studies has been in many aspects a corollary of the traditional for the social change studies structure/agency dichotomy. A series of debates that split the research area along the 'transitologists'/Postcommunist studies (former 'Sovietologists') academic frontier has been conducted over the role of a regional context in the logic of transformation and, consequently, over the possibility to apply the analytical and methodological apparatus elaborated basing on the results of regime changes in Latin America and Southern Europe cross-regionally to the studies of post-Soviet transformations*****.

The disagreement between the two groups of theorists of regime change is deeply rooted in the contexts that served as experimental bases for the development of their analytical frames. The 'founding fathers' of 'transitology' Philippe Schmitter and Guillermo O'Donnell (who were working together under the aegis Woodrow Wilson Center's Latin American program in the late 1970s) in their theory-building originally grounded themselves on the 'Southern' experience of the 'first chapter' of the 'third wave' of democratization (1974 – before 1989) and subsequently have sought to build a general theory of regime change and consolidation, articulating together the Southern European and Latin American 'South' and the Postcommunist 'East'.

In their turn, the representatives of the post-Soviet studies camp, sometimes referred by their opponents as 'Eastern Exceptionalists', stress the methodological fallacy of this step.

A major adherent of the later paradigm Valerie Bunce, points out at the importance of the socialist past for the studies of democratization in Eastern Europe and the former Soviet Union against what she labels as the transitology's exclusive focus on the decisions and actions during the transitional moments. Adopting a standpoint that privileges the significance of a number of pre-existing social structures ('the importance of the context', 'the role of the authoritarian past', 'a comeback of the socialist past, and even the pre-socialist past', 'the central place of ethnicity, national identity and national movements'[3, 126]), Bunce supports the theses that 'the socialist experience helps account for the emerging structure of property, markets, and economic decision-making processes ... variations in trajectories of economic and political reform ... the strength of the state, its durability, and its capacity to extract compliance, maintain borders, and establish rule of and by law' [2, 192] etc.

As opposed to the research programmes aimed at elaborating context-sensitive patterns of path-dependency with reference to the previous Soviet institutions and identities to make sense of the new Postcommunist situation, the current 'hegemony of transitology', in her words, is a paradigm that unjustly neglects the importance of a previous area-based tradition ('their approach to democratization ... automatically excludes from their purview most of the literature in eastern European studies' [3, 117]). The relative popularity of the 'transitological' epistemological framework, based on the 'foreign' experience of 'democratization in the South', among the community of scholars working on the Eastern European region, for Bunce, is to a significant extent the result of 'the last-minute rush into the field of a number of scholars who were far better equipped in terms of their background and expertise to focus on the transition itself than on the socialist world that had preceded it' [2, 191]. As a consequence, the extensive literature stemming from this intervention that claims to find the basic cross-regional dynamics and patterns of transition from autocracy and democratic consolidation, is, as Bunce argues, limited to the level of general statements and descriptions [3, 123].

In their turn, the 'founding fathers' of the renowned 'transition paradigm' Terry Lynn Karl and Philippe Schmitter, who entered in a heated debate with Bunce on the pages of *Slavic Review*, criticize the detached position that Soviet and post-Soviet 'area studies' scholars occupy in relation to the recent developments in social science concepts, theory and methodology. According to Karl and Schmitter, the excessive insistence on the 'uniqueness' of 'their' region had detrimental effects on the development of communist studies (and 'Sovietology' as its subfield), apparent in the tradition of 'a partially self-imposed isolation from the major social science disciplines'. It is claimed to be a result of this that an accumulated body of knowledge on Soviet societies in their 'frozen' form appeared to be so tremendously insufficient to account for the collapse of the communist regimes in Eastern Europe and Soviet Union and the concurring socio-political transformations [8, 968].

At the same time, unexpectedly in the recent works of Valerie Bunce and Sharon Wolchik dedicated to the 'Colour revolutions' (to which she refers as 'electoral revolutions'), Bunce discussion with Schmitter has had a somewhat unexpected continuation. In her analysis of these events Bunce is basing herself upon the notion of diffusion that she understands as a 'significant shift in mass political behavior – that is, mobilization against authoritarian regimes – in one country that then moves to other countries within the postcommunist region' [4, 6]. By this, in her understanding of the 'Colour revolutions' she demonstrates that for her the main factors of social change become political actors rather than sedimented structures. As Bunce puts it, 'our approach to diffusion ... is actor-rich, rather than structurally-passive' [4, 9].

4. Theories of 'transition to democracy' and 'democratic consolidation': the charges of conceptual closure and teleologism

The notions of 'democratization' and 'democratic consolidation' (in transition studies theories 'consolidation' is a phase of regime stabilization that directly follows the 'transition' itself) are (together with the more economically-oriented term 'sustainable development') the basic categories in which the majority of scholars traditionally describe progressively directed social changes globally and in the Postcommunist region, in particular. The term 'democratic consolidation' together with the aspiring subdiscipline of 'consolidology', as the focal points of these aspirations, soon became the cornerstone of research agendas in contemporary democratization studies. Perhaps unavoidably for a concept that attempts to meet various aspirations related to both immunity against authoritarian regression and improving 'the quality of democracy', the notion of 'consolidation' has become a subject of increasing problematization.

In opposition to the majority of scholars, who work with the topic of 'consolidation' by means of narrowing their thinking down to a singular positive process, Andreas Schedler critically reviews the terms in which 'consolidation of democracy' has been operationalized. Instead of a strategy of seeking conceptual closure, he opts for an opening of a space for discussing the multitude of ways, in which 'moving towards democracy' can be understood. According to him, before even proceeding to select a certain optimal trajectory of 'democratic progress', we, first of all, 'have to acknowledge that the notion of democratic consolidation knows not merely one characteristic telos but many, and that this plurality of teloi accordingly defines a plurality of concepts of democratic consolidation'.

Among these teloi, Schedler distinguishes five different ends that distribute meanings under which the term has been used in the literature. He schematizes them as movements between authoritarianism and three widely recognized subtypes of democracy – 'electoral democracy' (a 'diminished subtype' of democracy), 'liberal democracy' (that meet Robert Dahl's criteria of 'polyarchy' – 'civil and political rights plus fair and competitive elections') and 'advanced democracy' (that goes beyond these minimal criteria): (1) avoiding democratic breakdown (a return from 'electoral democracy' or 'liberal democracy' to 'authoritarian regime'), (2) avoiding democratic erosion (a return from

‘liberal democracy’ to ‘electoral democracy’), (3) completing democracy (a progress from ‘electoral democracy’ to ‘liberal democracy’), (4) deepening democracy (a progress towards ‘advanced democracy’), (5) organizing democracy (the aim is shift from movement between ‘democracy subtypes’ towards the building up of ‘democratic institutions’).

In such a way, as Schedler puts it, ‘the consolidation of democracy represents a cluster concept with an intelligible structure but without a core, without a meaningful common determinant’, while ‘the usage of the same key term maintains the illusion of a common theoretical enterprise, a common purpose, a common language, a common ‘dependent variable’. A methodological solution that is advocated by Schedler is an ‘open recognition of differences’ and avoiding restriction in meaning of the concept to any particular sort of progress or improvement. The goal is, thus, to ‘return to the concept’s original concern with democratic survival’: ‘... we should restrict its use to the two ‘negative’ notions described above: avoiding democratic breakdown and avoiding democratic erosion. The concept of a ‘consolidated democracy’ should describe a democratic regime that relevant observers expect to last well into the future – and nothing else’. As he concludes, ‘... democracy precludes closure regarding its own identity’ [18, 17]. It is a moving target, an open-ended developmental kind of thing – and so is democratic deepening. Any fixed meanings we may attach to the concepts of democratic quality and democratic deepening, and any consensus we may reach about them, can only be ‘temporal equilibria’ open to future revision.

It is through the debates concerning the issue of teleologism that gradually new meanings of democracy are being introduced into the field of democratization studies. Freeing themselves from various projections and aspirations towards an ‘end of history’, theorists working in this area now begin to recognize the ‘open-ended’ character of democracy*****. In his recent article O’Donnell draws an understanding of democracy as an ‘open horizon’ that is ‘constantly redirecting its citizens’ gaze from a more or less unsatisfactory present towards a future of still unfulfilled possibilities’: ‘... democracy always posits an open horizon. It looks toward a better future, expected and demanded by human beings who recognize themselves as carriers of inalienable rights that the political realm should respect and foster. This projection toward an unending and undefined, always risky yet promising future, runs counter to all kinds of authoritarian rule. It also runs counter to conservative or ethnocentric claims that we have reached some ‘end of history’ [14, 5].

Most recently, the generally negative world-wide ‘record experience’ in the majority of the countries of the ‘third wave’ of democratization***** introduced its corrections to the general acceptance of the ‘transitological’ conceptual framework in the academic community. Thomas Carothers identifies and challenges its five core assumptions of the ‘transition paradigm’ for its unjustified teleological optimism and stagist perspective concerning democratization, accompanied by electoral reductionism when thinking about generators and indicators of democracy: (1) any transition away from authoritarianism can be considered a transition towards democracy, (2) democratic transition unfolds through a set sequence of

stages – opening, breakthrough and consolidation, (3) elections in the most important generator of democracy, (4) underlying structural conditions – economy, history, ethnical component etc. – do not present determining factors for un/democratic outcomes, (5) democratic transition and re/building of state institutions go hand-in-hand. Carothers contests ‘the technocratic ideal of rational sequences’, which serves as a strategic terrain for democracy promoters in elaborating their indicator frameworks and strategic objectives (such as ‘political party development, civil society strengthening, judicial reform, and media development’). Rather, as he points out, in the most of the ‘transitional countries’ political transformations ‘are chaotic processes of change that go backwards and sideways as much as forward’. Furthermore, the contemporary prevalence of the regime type of ‘electoral democracy’, in which despite the regular conduct of relatively fair elections ‘political participation beyond voting remains shallow and governmental accountability is weak’, dismisses the usually taken for granted link between electoral participation and democracy as a form of governance ‘government of the people, by the people, for the people’ [5, 5 -21].

Carothers’ address to the community of scholars and promoters of democracy and his urge to ‘discard the transition paradigm’ caused a huge wave of reactions and debates in the subsequent issue of *Journal of Democracy*. Agreement is yet to be found among the multitude of voices that support different ways of how ‘movement to democracy’ is to be theorized, as well as where the endpoint of democratizing enterprise should be posited. Disillusionments tend to bring new discussions, new horizons, hopes and aspirations. It is exactly this point that Carothers is making in his conclusion by calling for the advancement of new understandings and new knowledge about political change coming instead of a refuted one. In his words, ‘... the transition paradigm was a product of a certain time – the heady early days of the third wave – and that time has now passed. It is necessary for democracy activists to move on to new frameworks, new debates, and perhaps eventually a new paradigm of political change – one suited to the landscape of today, not the lingering hopes of an earlier era’ [5, 20].

5. The limits of the ‘transition paradigm’ for the explanation of the ‘Colour revolutions’ in the Postcommunist region

Indeed, we cannot explain within the framework of ‘transitology’ neither 1) contemporary revolutionary situations that seem groundless in terms of economic determinism or theories of elites, nor 2) unexpected socio-political changes vividly showing the general unstable character of constantly ‘vulnerable’ socio-political entities and identities. And, coming closer to the particular Postcommunist context, how could we explain new radical changes in the collective identifications during the intensive mass mobilizations?

Conclusions of the given research and the perspectives of further studies in this direction: To conclude with, I argue that a return to the ontological level of political explanation is important to de-essentialize the status of structure/agency dichotomy in transition studies and to account for a constitution of collective political

agency (in particular in the Postcommunist context). In accomplishing this task, I suggest, an intervention from the side of methodology of post-structuralist discourse theory for the Postcommunist region, which would provide a helpful theoretical framework to supplement the currently dominant approaches to social change in two ways: 1) by introducing the categories of political subjectivity as a constitution of collective political agency, the 'people'; 2) by providing a non-essentialist understanding of political agency and social structures, which would allow to reinscribe the structure/agency dichotomy,

showing a historical interconnection and productive tension between its two poles. Similarly, the categories of collective political subjectivity would allow to transfer the analysis of agency from an exclusively 'game-theoretic' angle to a more fundamental level of collective identity formation: it is exactly the Postcommunist region that now demonstrates the new political phenomenon of the emergence of new collective political subject as a new actor of socio-political transformations and that would need a new theoretical apparatus, more sensitive to the dynamics of social change in the former USSR.

FOOTNOTES:

* See for example Przeworski A. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Central America*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991; Przeworski A. *The Games of Transition* // Mainwaring S., O'Donnell G. and Valenzuela S (eds.), *Issues in Democratic Consolidation*. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992; Colomer J. *Game Theory and the Transition to Democracy: a Spanish Model* // *Public Choice*. – 1997. – № 93(1-2). – pp. 216-219; Marks G. *Rational Sources of Chaos in Democratic Transition* // *American Behavioral Scientist*. – 1992. – № 35. – pp. 397-421; Kugler J. and Feng Y. *Explaining and Modelling Democratic Transitions* // *The Journal of Conflict Resolution*. – 1999. – № 43(2). – pp. 139-146.

** See for example Way L. *Ukraine's Orange Revolution: Kuchma's Failed Authoritarianism* // *Journal of Democracy*. – 2005. – № 16(2). – pp. 131-145; Kuzio T. *The Opposition's Road to Success* // *Journal of Democracy*. – 2005. – № 16(2). – pp. 117-130; Kuzio T. *Democratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on the Fourth Wave*. – Centre for Russian and East European Studies, University of Toronto. – http://www.utoronto.ca/jacyk/Kuzio_ComparativeRevolutions.pdf; Karatnycky A. *Ukraine's Orange Revolution* // *Foreign Affairs*. – 2005. – № 84(2). – pp. 35-52.

*** Four modes are generalized by Karl and Schmitter: pact (elite-driven, by negotiation), imposition (elite-driven, by force), reform (mass-driven, by negotiation) and revolution (mass-driven, by force).

**** See in addition to the already mentioned literature Rustow D. A. *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model* // Lisa Anderson (ed.), *Transition to Democracy* – New York: Columbia University Press, 1999.

***** The need for formulating an 'integrative conceptual base' between the 'first generation' structural and 'second generation' voluntaristic approaches to regime transformation has been raised in the literature (for an extended review see Mahoney J. and Snyder R. *Rethinking Agency and Structure in the Study of Regime Change* // *Studies in Comparative International Development*. – 1999. – 34(2). – pp. 3-32. Karl and Schmitter address this issue under the rubric 'from contingent choice to structured contingency', pointing out the necessity to 'develop an interactive approach that seeks explicitly to relate structural constraints to the shaping of contingent choice' (Karl T. L. *Dilemmas of Democratization in Latin America* // *Comparative Politics*. – 1990. – № 23(1). – pp. 5-8; Karl and Schmitter, 1991, – pp. 270-271).

***** Bunce V. *Regional Differences in Democratization* // *Post-Soviet Affairs*. – 1998. – № 14. – pp. 187-211; Bunce V. *Should Transitologists be Grounded?* // *Slavic Review*. – 1995. – № 54(1). – pp. 112-127; Bunce V. *Paper Curtains and Paper Tigers* // *Slavic Review*. – 1995. – № 54(4). – pp. 980-987; Schmitter P. and Karl T. L. *The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How far to the East Should They Attempt to Go?* // *Slavic Review*. – 1994. – 53(1). – pp. 173-185; Karl T. L. and Schmitter P. *From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism?* // *Slavic Review*. – 1995. – № 54(4). – pp. 965-978; Karl T. L. and Schmitter P. *Concepts, Assumptions & Hypotheses About Democratizations: Reflections on 'Stretching' From South to East*. – Paper prepared for workshop on Regime Transitions: Transitions from Communist Rule in Comparative perspective, Stanford University, November 15-16 2002; McFaul M. *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* // *World Politics*. – 2002. – № 54(1). – pp. 212-244.

***** We have to mention that the democratic research strategy of acknowledgment the 'movement to democracy' as a category that cannot be limited to any 'restricted' meanings without 'privileging one theme to the exclusion of others' is not the leading approach to democratization today. New alternative conceptual maps were developed to account for the global experience of 'failed democratizations and democratic consolidations'. As Wolfgang Merkel and Auriel Croissant put it, 'empirical evidences increasingly suggest that the third wave could become less a triumph of modern, liberal democracy and much more a success story for a 'defective' form of democracy' (Merkel W. and Croissant A. *Formal Institutions and Informal Rules of Defective Democracies* // *Central European Political Science Review*. – 2000. – № 2. – pp. 31-48). In the attempt to avoid the 'democratizing bias' of 'transitology' and 'consolidology', they seek to provide formalized definitions of 'an uneasy, precarious middle ground between full-fledged democracy and outright dictatorship' explaining this 'gray zone' in terms of 'hybrid regimes', 'illiberal democracies' or 'defective democracies' that 'mix elections and authoritarianism' (Diamond L. *Thinking about Hybrid Regimes* // *Journal of Democracy*. – 2002. – № 13(2). – pp. 21 – 35; Zakaria F. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. – New York: W.W. Norton & Company, 2003).

The most notable example of such a displacement of a 'teleological endpoint' is the introduction by Steven Levitsky and Lucan Way of the notion 'competitive authoritarianism'. Rather than thinking in terms of a 'natural' movement from authoritarianism to democracy and positing post-transitional non-democratic regimes as 'undergoing prolonged transitions to democracy', the authors call 'to stop thinking of these cases in terms of transitions to democracy and to begin thinking about the specific types of regimes they actually are' (Levitsky S. and Way L. Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism // Journal of Democracy. – 2002. – № 13(2). – pp. 51-65).

***** Out of almost 100 'transitional countries' not more than 20 show what can be qualified as permanent progress towards democratic consolidation.

BIBLIOGRAPHY:

1. Almond G. A. and Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. - Princeton: Princeton University Press, 1963.
2. Bunce V. Regional Differences in Democratization // Post-Soviet Affairs. – 1998. – № 14. – pp. 187-211.
3. Bunce V. Should Transitologists be Grounded? // Slavic Review. – 1995. – № 54(1). – pp. 112-127.
4. Bunce V. and Wolchik S. A Regional Tradition: Popular Mobilization Against Dictators under Communism and Postcommunism. Paper prepared for the volume on Waves of Democratization in the Postcommunist World, ed. by Bunce V., McFaul M. and Stoner-Weiss. July 12, 2006 <http://sitemaker.umich.edu/comparative.speaker.series/files/valeriebunce.pdf>
5. Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – № 13(1). – pp. 5 – 21.
6. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century – Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
7. Inglehart R. Modernization and Postmodernization Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies – Princeton: Princeton University Press, 1997.
8. Karl T. L. and Schmitter P. Concepts, Assumptions & Hypotheses About Democratizations: Reflections on 'Stretching' From South to East. – Paper prepared for workshop on Regime Transitions: Transitions from Communist Rule in Comparative perspective, Stanford University, November 15-16 2002.
9. Karl T. L. and Schmitter P. From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism? // Slavic Review. – 1995. – № 54(4). – pp. 965-978.
9. Levitsky S. and Way L. The Rise of Competitive Authoritarianism // Journal of Democracy. – 4/2002 – Vol. 13 – pp. 51-65.
10. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics. – New York: Doubleday, 1960.
11. Lipset S. M. The social requisites of democracy revisited // American Sociological Review. – 1993. – № 59(1). – pp. 1-22.
12. McFaul M. The Second Wave of Democratic Breakthroughs in the Post-Communist World: Comparing Serbia 2000, Georgia 2003, Ukraine 2004, and Kyrgyzstan 2005 // Danyliw/Jacyk Working Papers No. 4, Centre for Russian and East European Studies, University of Toronto. <http://www.utoronto.ca/jacyk/files/wp4-mcfaul.pdf>
13. McFaul M. Transitions from Postcommunism // Journal of Democracy. – 2005. – № 16(3).
14. O'Donnell G. The Perpetual Crises of Democracy // Journal of Democracy. – 2007. – № 18(1).
15. O'Donnell G. and Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Some Tentative Conclusions About Uncertain Democracies. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1986.
16. Schmitter P. and Karl T. L. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How far to the East Should They Attempt to Go? // Slavic Review. – 1994. – № 53(1). – pp. 173-185.
17. Whitehead L. The Vexed Issue of the Meaning of 'Democracy' (unpublished manuscript, Oxford University, 1997).

С.С.БОНДАР

СТАТУС ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Бондар Світлана Станіславівна - викладач кафедри філософії та успільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

В Україні з певною періодичністю відновлюються розмови про необхідність правового врегулювання статусу опозиції, визначення її повноважень та прав. Інтенсивність обговорення цієї проблеми та спроб її практичної реалізації зазвичай наростає після

закінчення чергових парламентських виборів. Додатковим стимулом для актуалізації цієї теми стали вибори за пропорційною формулою та позачергові вибори, ініційовані саме опозицією через незадоволення своїм статусом у парламенті та діяльністю коаліції більшості.

Свідченням актуальності цієї теми є також запропоновані Президентом України та депутатами Верховної Ради проекти законів, що постійно подаються на розгляд парламенту та наукові праці, в яких обґрунтовується необхідність визначення правового статусу опозиції та можливості його конкретної реалізації.

Зокрема статті Ф. де Сюремена – «Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності» [21], Д. Дж. Бірса – «Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах» [2] та В.Баубліса – «Опозиція у сеймі Литовської Республіки: права та гарантії діяльності» [1], присвячені аналізу форм та механізмів визначення правового статусу опозиції в інших країнах та визначенню, на базі їх досвіду, рекомендацій для України. В інших роботах розглядаються питання визначення рівня та обсягів оптимальних для забезпечення ефективної діяльності опозиції прав та повноважень [7], питання визначення правового статусу опозиції [6, 20], також розглядається і питання загальної доцільності узаконення діяльності опозиції [8, 9]. Щоправда в більшості з зазначених джерел питання доцільності узаконення діяльності опозиції вирішується позитивно, навіть без визначення достатніх, на наш погляд, підстав. Не є винятком є й, наприклад, одні з останніх і, до того ж, найґрунтовніші, дослідження даної проблематики - монографія «Правовий статус парламентської опозиції» та дисертаційне дослідження «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)», які належать авторству О.В. Совгирі [18, 19]. Проте, на наш погляд, беззаперечне визнання доцільності правової регламентації діяльності опозиції є сумнівним, до того ж потребує визначення форм, механізмів і меж регламентації, а відтак, заслуговує на окреме дослідження. Особливо з урахуванням останніх обставин – впровадженням в Україні виборів за пропорційною формулою та проведенням політичної реформи, яка перерозподіляє повноваження парламенту, уряду та президента. Тому метою даного дослідження є визначення доцільності та форм реалізації правової регламентації статусу опозиції в Україні.

В законодавстві України дійсно й досі немає визначення терміну «опозиція» [6]. Не прописані її права і в Конституції України. Хоча ще 2000 року Конституційний Суд України у Висновку від 27 червня зазначив, що «запровадження в Конституції України поняття «постійно діюча парламентська більшість» логічно зумовлює потребу доповнити її гарантіями (хай навіть у загальній формі) для тієї частини складу Верховної Ради України, яка не входить до «постійно діючої парламентської більшості» і яку умовно можна характеризувати як «парламентську меншість». Невизначеність гарантій функціонування такої меншості може призвести до порушення однієї з основних засад, на яких ґрунтується суспільне життя в Україні – політичної та ідеологічної багатоманітності (Стаття 15 Конституції) і обмеження конституційних прав громадян, передбачених, зокрема, Статтями 34 і 38 Конституції України» [3].

Однак, незважаючи на це, опозиція в Україні існує, і діяльність, яку вона проводить, є помітною, а в деяких випадках навіть ефективною. Опозиція отримала певну можливість висловлювати свої думки з приводу тих чи інших дій влади в реалізації визначеного соціально-

економічного курсу. Хоча її права та обов'язки не є чітко визначеними, проте все ж її діяльність частково регулюється Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата України», Регламентом Верховної Ради України. Безпосередньо можливість функціонування політичної опозиції була надана Законом України «Про політичні партії в Україні». Саме завдяки цьому Закону опозиційні політичні партії отримали можливість: «... 1) викладати і публічно обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; 2) брати участь в обговоренні та оприлюднювати й обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації...; 3) вносити до органів влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку» [4, 12].

Між тим свідченням актуальності питання визначення правового статусу опозиції є не тільки наукові статті, але й реальні проекти законів, що постійно подаються на розгляд парламенту різними політичними силами. Спроби регламентувати законодавчим шляхом діяльність опозиції в Україні робилися вже неодноразово. Законопроекти на розгляд парламенту подавалися представниками різних, інколи діаметрально протилежних за програмними положеннями сил, які проте демонстрували схожість поглядів на розуміння опозиції та на важливість визначення її правового статусу.

Перший з них було внесено на розгляд парламенту 9 лютого 1998 року депутатами Ю. Тимошенко і О.Сльяшкевичем [10, 34]. У цьому проекті головною ознакою опозиційності визначалася публічна незгода з державною політикою, спрямованість на зміну офіційного політичного курсу або на кадрові зміни у складі органів державної влади.

Наступними стали два, майже одночасно зареєстровані, проекти закону – «Про парламентську опозицію» депутата В. Філенка [16] та «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» депутатів В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука [17]. В їх проектах позапарламентські сили практично позбавляються статусу опозиційних, мова йде виключно про партії - власниці депутатських мандатів Верховної Ради. Таким чином політична опозиція фактично виводиться з поля владної взаємодії визначеної даним законом.

У 2001 році були внесені вже три подібні законопроекти: «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстраційний № 6329) від 10 січня 2001 р. - проект Президента України; «Про політичну опозицію» (№ 7469) від 2001 р. - проект депутатів В. Понеділка, С.Гуренка, В. Сіренка, Г. Крючкова; та проект Закону «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (№ 8240) від 8 листопада 2001 р. депутата Р. Зварича.

Після парламентських виборів 2002 року депутатами від фракції КПУ С. Гуренко та Г. Крючковим 16 липня знов був внесений законопроект під № 2007 «Про політичну опозицію». Так само повторив свою спробу і депутат від «Нашої України» Р. Зварич (Законопроект під № 2214). У 2003 році були внесені ще два законопроекти: № 2214-1 від 3 лютого 2003 р. «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді

України» від депутатів С. Гавриша, О. Карпова та К. Ващук; та за № 2214-2 від 20 лютого 2003 р. «Про парламентську опозицію» депутата С. Правденка. 11 лютого 2004 р. депутат В. Філенко вніс черговий законопроект за № 2214-3 від «Про парламентську опозицію».

Доля усіх цих проектів досить невдала. Лише два з них (перший проект В. Філенка та проект під № 5101-1 від групи депутатів) обговорювалися у ВР, проте були відхилені парламентом. Говорячи про їх змістовне наповнення, слід відзначити, що у проектах Президента України Л. Кучми та народних депутатів Р. Зварича, О. Карпова, К. Ващук, С. Гавриша, С. Правденка парламентською опозицією називається фракція або група фракцій, які не увійшли до складу парламентської більшості й уклали угоду про парламентську опозицію, яку підписали не менше двох третин депутатів так званої парламентської меншості. В проекті В. Філенка [15] наголошується також на тому, що рішення фракції про перехід в опозицію має затверджуватися ще й вищим представницьким статутним органом партії (з'їздом, зборами тощо).

В інших проектах визначальною вимогою до парламентської опозиції (яка складається з фракції або групи фракцій) є проголошення власної незгоди з політичним курсом Президента України та (або) Кабінету Міністрів України (у проекті В. Філенка (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р.), критерієм опозиційності виступає систематичний публічний прояв незгоди з «політичним курсом Кабінету Міністрів України») і відсутність представників опозиційних партій у складі Кабінету Міністрів України та на посадах керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади України, у Раді міністрів Автономної Республіки Крим (проекти В.Філенка, В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука, О. Карпова, К. Ващук, С. Гавриша) та Адміністрації Президента (проект В. Філенка (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р.). Причому в проектах В. Філенка не заперечується можливість існування кількох опозиційних формувань (блоків) у Верховній Раді. Втім усі інші проекти допускають участь представників політичної опозиції у вищих виконавчих органах влади.

На формальну, процедурну сторону опозиційності звертають увагу в інших варіантах законів, наприклад у комуністичних проектах (проекти закону «Про політичну опозицію» депутатів від фракції КПУ В.Понеділка, С. Гуценка, В. Сіренка, Г. Крючкова та С.Гуценка і Г. Крючкова). В їх рамках визначається, що фракції (чи групі фракцій) потрібно і достатньо проголосити про свою опозиційність до офіційного політичного курсу, а також (як і в проекті В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука) наголошується на необов'язковості входження до об'єднаної парламентської опозиції всіх депутатів меншості.

Останніми на розгляді парламенту перебували два законопроекти «Про опозиційну політичну діяльність», внесений народними депутатами Р. Богатирьовою, М. Комаром, Т. Чорноволом, В. Бевзенком (від 25.05.2006 р.) та проект Закону «Про парламентську опозицію», внесений народним депутатом Ю. Тимошенко (від 4.09.2006) [20, 22]. В останньому з них парламентська опозиція визначається як об'єднання депутатських фракцій та (або) народних депутатів України, що не

увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, критикують діяльність парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації. Оскільки жоден з цих законопроектів так і не був прийнятий, то, на думку О.В.Совгірі, «і досі в Україні опозиція ще не має всіх ознак політичного інституту з точки зору конституційного права» [18, 10].

Необхідність унормування діяльності опозиції в Україні обґрунтовується, перш за все, необхідністю підвищення її ефективності, невиконанням нею певних функцій, яких від неї очікують, несприятливими умовами її діяльності, позитивним досвідом країн з сталими демократичними традиціями. Наприклад, Д.Ковриженко вважає, що «Конституція України створила умови для існування опозиції як у парламенті, так і за його межами. Водночас гарантій здійснення опозицією своїх функцій та повноважень забезпечено не було. Актуальними залишаються питання свободи слова, доступу громадян до інформації, відкритості влади, здатності опозиції (як і більшості) впливати на формування та діяльність уряду» [5]. З цього він робить висновок, що врегулювання більшості з цих питань потребує внесення системних змін до законодавства. Як-що Д. Ковриженко переймається проблемами діяльності опозиції як суспільного інституту, не наголошуючи на її окремих складових, то І. Павленко робить наголос на діяльності парламентської опозиції. Вона вважає, що необхідність унормування діяльності парламентської опозиції в Україні викликана, перш за все, потребою в організації роботи Верховної Ради України та зміні характеру відносин влади й опозиції, які, внаслідок того, що в країні немає парламентських традицій, а також інших об'єктивних чинників, працюють не на державні інтереси, а перетворились на дестабілізуючий фактор [6, 16]. І. Павленко виділяє два моменти, які з її точки зору обумовлюють необхідність правового унормування статусу опозиції: функції, які покладаються на політичну опозицію в демократичному суспільстві через законодавчу неврегульованість стають не тільки неможливими для реалізації, але й джерелом постійних політичних криз; унормування має бути сприятливим для розбудови партійної системи в Україні.

Говорячи про позитивний досвід інших країн у справі правового закріплення статусу опозиції, слід зауважити, що опозиційна за своєю природою діяльність у переважній більшості країн окремими законами не регулюється. Це твердження в однаковій мірі поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка існує в парламенті, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідних органів (опозиція в суспільстві в цілому, представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу; така опозиція є інституційно неформальною). Наприклад, у Литовській Республіці зміст, що вкладається у термін «опозиція», і права опозиції визначаються у Статуті Сейму. Зокрема, «опозиційними вважаються такі фракції (або коаліції), у політичних деклараціях

яких (оголошених у Сеймі) викладені положення, що відрізняються від прийнятих більшістю Сейму (більшістю Сейму вважаються фракції, загальне число яких перевищує половину загальної чисельності Сейму, і які підписали декларацію про спільну діяльність або договір про коаліційний уряд)». Оголосити себе опозиційними можуть також «фракції або коаліції членів Сейму, які не погоджуються з програмою уряду» [1, 61].

Пояснюється це тим, що діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представництва в парламенті, органах місцевого та регіонального самоврядування, тобто інституційно неформальної опозиції регламентується законами про об'єднання громадян, свободу зібрань, свободу вираження політичних поглядів і переконань, про доступ до інформації тощо. Потреби в дублюванні відповідних прав та механізмів їхньої реалізації в окремому нормативно-правовому акті немає [20, 4].

До того ж, сам термін «опозиція» не є характерним для зарубіжного законодавства – адже провести чітке розмежування між опозицією та всіма іншими суб'єктами державної політики, які повністю або частково не поділяють офіційного курсу глави держави або уряду (залежно від форми державного правління) на практиці неможливо. Тому, за винятком Португалії, Колумбії, Великобританії, Канади та ще декількох країн з англосаксонською правовою системою, у конституційній практиці більш вживаним є поняття політичної меншості, зміст якого поширюється як на сили, які повністю не поділяють офіційний політичний курс, так і тих суб'єктів, які займають більш помірковану позицію щодо нього, наприклад не погоджуються з пріоритетами політики, формами її реалізації і т.ін. В більшості парламентських систем діє принцип, що переможець виборі втримує владу, а переможені, себто опозиція - контроль і повний доступ до інформації. Подібні можливості можуть бути і повинні бути закріплені в законах стосовно функціонування ЗМІ в країні, та в сукупності нормативно – правових актів, що визначають принципи та умови діяльності парламенту.

Саме тому у законодавчих актах, які визначають основні форми роботи парламенту (регламенти, закони про парламентські комітети, слідчі комісії тощо) закріплюється, як правило, не статус опозиції, а статус тих фракцій та членів парламенту, які не входять до парламентської більшості, іншими словами – парламентської меншості. Існує наприклад світова практика, коли опозиції надається право формування порядку денного двох чи більше днів, коли на трибуні виступає виключно опозиція. Важливо також мати детально виписаний механізм формування слідчих та спеціальних комісій парламенту. В Україні це є особливо важливим, оскільки у нас ще немає традицій і культури співіснування влади і опозиції. В демократичних же країнах опозиція сприймається як природне конструктивне явище, що зумовлює повагу до прав опозиції та вибір співпраці як форми взаємодії між парламентськими більшістю та меншістю.

Говорячи про необхідність визначення правового статусу опозиції ми опиняємося перед завданням визначення обширності даного поняття, яке коливається від

опозиції як суспільного, інституційно неформального явища, яке включає діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представницьких мандатів, до парламентської опозиції, і як крайнього її прояву до монополії на звання опозиції зі сторони найбільшої опозиційної фракції парламенту. Визначення Д. Ковриженка та І. Павленко демонструють відмінність у розумінні опозиції як інституційно неформального явища і як парламентської опозиції. Ми можемо знайти пояснення такої увазі саме парламентській опозиції. Сучасна ситуація в Україні характеризується модифікацією політичної системи, пов'язаною з конституційною реформою та перенесенням основного важеля впливу в системі органів державної влади від Президента до Прем'єр-міністра. Це обумовлює переміщення акценту у протистоянні опозиції та влади у площину «парламент – уряд». Визначення статусу парламентської більшості автоматично тягне за собою необхідність регламентації статусу та функціонування опозиційної меншості у парламенті. Саме тому часто і йдеться про потребу визначення статусу саме парламентської опозиції (або меншості). В цьому разі поле, яке потрібно внормувати, дуже вузьке і зводиться до парламентського статусу опозиції і тих механізмів, яких не вистачає меншості. Чи потребує це поле прийняття окремого законопроекту? Головним при цьому є очевидна, виходячи з положень, що містяться в вищезазначених пропонуваніх депутатами законопроектах, загроза монополізації статусу опозиції домінуючою серед опозиційних фракцій, яка зможе шляхом формалізації свого статусу опозиції перебрати на себе ефірний час, керівництво «тіньовим» урядом, участь у розподілі комітетів і т.ін. Це може привести до формування двопартійної системи в Україні. Без жодних для цього соціальних передумов, виключно процедурним шляхом.

Реалізація необхідних для ефективної діяльності опозиції прав може бути забезпечена кількома способами: через включення відповідних норм до конституції і до парламентського регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування - силою політичної традиції. Розраховувати на ефективність регулювання відносин влада – опозиція на сьогоднішній день ще не доводиться. Опозиція ще й досі не сприймається в належній мірі як конструктивне природне явище, її дії критикуються зі сторони влади.

Діяльність депутатських фракцій у Верховній Раді України регламентується Регламентом Верховної Ради. Оскільки зміст переважної більшості законопроектів, спрямованих на врегулювання статусу опозиції, зводиться в основному до визначення прав фракцій та груп, що утворюють більшість та опозицію у Верховній Раді України, а також порядку створення останніх, підстав для врегулювання статусу опозиції шляхом прийняття відповідного окремого Закону, на наш погляд, не існує. Оскільки на сьогоднішній день інституційно оформлена опозиція зосереджена як у парламенті, так і в місцевих радах, то найбільш оптимальними способами та механізмами її захисту слід визнати «дотримання норм регламентів, які закріплюють принцип пропорційного розподілу керівних посад у парламенті (органах

місцевого самоврядування) та посад у складі парламентських комітетів між фракціями (тобто – відповідно до кількості депутатів, які входять до складу фракції), обов'язковість надання урядом інформації на запити та звернення, незалежно від того, хто є ініціатором запиту (звернення)» тощо [20, 8].

Порядок утворення парламентської більшості та опозиції, права і гарантії їх діяльності слід врегулювати Регламентом Верховної Ради України. Доступ опозиції до засобів масової інформації – законами про засоби масової інформації. Це має дати змогу врегу-

лювати права не тільки парламентської опозиції, але й інституційно неформованої також. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо. Порядок утворення більшості та опозиції, права і гарантії їх діяльності в місцевих радах слід врегулювати місцевими регламентами, кожен з яких має враховувати специфіку регіону та систему владних відносин, що в його рамках вже склалися.

ЛІТЕРАТУРА:

- Баубліс В. Опозиція у сеймі Литовської Республіки: права та гарантії діяльності. // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 61-63.
- Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. – <http://www.rdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
- Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» вимогам Статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до Статей 76, 80, 90, 106 Конституції України) від 27.06.2000, розділ 3.3.1. – <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>
- Закон України «Про політичні партії в Україні» // ВВР України. – 2001. – № 23. – С. 11 - 21.
- Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції: доцільність і механізми правового врегулювання // Лабораторія законодавчих ініціатив. Доступно: <http://www.parlament.org.ua/index.php?action>;
- Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. - 2005. - № 5 (14). – С.16-30.
- Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 6-9.
- Підлуська І. Статус і права опозиції: порівняльний аналіз // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2(7). - с. 16-20.
- Понеділко В. Узаконення, конституювання опозиції – суспільна потреба // Віче. – 2002. - № 3. – С. 16-18.
- Правове впровадження статусу опозиції, її прав і гарантії діяльності. // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 32 – 34.
- Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-1 від 30 липня 2003 р., внесений народними депутатами України О.М.Карповим, К.Т.Ващук, С.Б.Гавришем на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>
- Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 6329 від 10 січня 2001 р., внесений Президентом України на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p6329.htm>;
- Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 8240 від 08 лютого 2001 р., внесений народним депутатом України Р.М. Зваричем на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p8240.htm>
- Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-2 від 20 лютого 2003 р., внесений народним депутатом України С.М.Правденком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>
- Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-3 від 11 лютого 2004 р., внесений народним депутатом України В.П.Філенком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>
- Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р., внесений народним депутатом України В.П. Філенком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101.htm>
- Проект Закону України «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» (реєстр. № 5101-1 від 28 лютого 2000 р., внесений народними депутатами України В.С. Ковалем, О.М. Карповим, В.В. Медведчуком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101-1.htm>
- Совгіря О.В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 2005. – 21 с.
- Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 263с.
- Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 34 с.
- Сюремен Ф. Де . Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 65-67

Н.В.ПРОБИЙГОЛОВА

ПОДІЇ МАЙДАНУ ЯК ПРОЯВ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

Пробийголова Наталія Володимирівна – доцент кафедри політології Східно-українського національного університету ім. В.Даля, кандидат політичних наук

Аналізуючи події «помаранчевої революції», необхідно звернути увагу на те, що цей процес для вітчизняної політології багато в чому є дискусійним. Але ті суперечки, які точаться навколо наріжного питання: чи це є приклад суспільного руху, що виник органічно, завдяки політичній соціалізації молодих людей, чи це був продукт маніпулювання за допомогою відповідних технологій, пояснюються дуже обмеженим набором пояснювальних моделей, контекстів, у яких розглядається явище.

Необхідно відзначити, що ця проблема турбує багатьох вітчизняних учених. Серед літератури, яка присвячена «помаранчевій революції», можна відокремити декілька типів видань. По-перше, аналітичні - серед яких є монографія С. Кульчицького «Помаранчева революція» й збірник наукових праць «Оранжевая» революция». По-друге, збірки документів, серед яких найґрунтовнішим є тритомник, підготовлений В. Литвином, так по-третє, видання, які містять мемуари, особистий погляд учасників на події. Поміж цих видань можна назвати збірки, підготовлені Д. Яневським, А. Колесниковим, О. Забужко та ін. Крім того, як окремий тип, можна виділити збірки матеріалів, відібраних з інтернетівських сайтів, що включають як короткі фактологічні свідчення про події, так і окремі спостереження, репліки. Останню групу видань представляють емпіричні матеріали, які представлені матеріалами Інституту соціології НАН України. Все це додає важливі штрихи до характеристики подій на майдані.

Як показало проведене дослідження, політична соціалізація - це складний, суперечливий і динамічний процес. При його розгляді було використано модель політичної соціалізації, яка включає наступні характеристики, що емпірично фіксуються: по-перше, інтерес до політики, по-друге, відношення до влади, по-третє, політичні цінності і ціннісні орієнтації, по-четверте, політичні утворення і інформованість, по-п'яте, політичні відчуття і політична поведінка. Повнота реалізації особою своїх політичних знань, переконань, установок, умінь і навиків, оцінок і норм у політичній діяльності характеризує політичну соціалізацію молодої людини.

В умовах суспільних змін, коли відсутній цілісний механізм політичної соціалізації, коли втрачаються старі цінності і установки, норми і уявлення, а нові або ще не сформувалися, або зазнають істотних змін, важливого значення набувають, на наш погляд, будь-які, навіть невеликі зміни в динаміці домінуючих чинників політичної соціалізації. Емпіричні дані наших досліджень 1996 і 2006 рр. виявили позитивну динаміку з багатьох показників цього процесу. Події майдану

свідчать про те, що на сьогодні молодь у період з 1995 року по 2006 рік зросла кількість тих, хто цікавиться політичними процесами (з 65% до 88%). Майже в чотири рази зменшилася кількість тих молодих респондентів, котрі не підтримують жодного ідейно – політичного напрямку: з 43 до 11 % [9].

Крім того, збільшився рівень політичної активності молоді. Так, 10% молодих людей готові взяти участь у забезпеченні правопорядку міста, села, а 20 % вже брали участь у різних політичних акціях. Знизився рівень анонімної деморалізованості та підвищився рівень соціального оптимізму. Свідченням цього є той факт, що 62% молоді вірять у покращення соціально-політичної ситуації в Україні [9].

Взаємозалежність понять «молодь» і «майбутнє України» загальновідома. Але молодь - не тільки майбутнє, вона - «живий теперішній час». Історичний розвиток суспільства значною мірою залежить від того, наскільки задіяний такий дійовий чинник суспільно-політичного функціонування, як молодь. Це визначається тією значною часткою, яку займають молоді люди в структурі населення. Так, за даними ООН на початку 2000 року населення світу становило 6062 млн. осіб, з них молодих людей віком від 15 до 24 років було 1061 млн. осіб, або 17,5% від загальної кількості, а в 2006 році кількість молоді становила вже 22%. В Україні при загальній чисельності населення 47280,8 тис. осіб (на 01.01.2005 р.) кількість молоді становить 10,9 млн. осіб, що складає 22,9%. За 1991 – 2004 роки її питома вага збільшилась на 2,2 %. Молодь завжди перебуває в авангарді громадських рухів, є своєрідним каталізатором суспільних перетворень у сучасній Україні [9]. І важливо, щоб у розкладі діючих в суспільстві соціально-політичних сил молодь займала місце свідомого прихильника прогресивних перетворень, вносила свій внесок у відродження держави.

Розглядаючи стан і перспективи розвитку молоді як стратегічного ресурсу розвитку України в ХХІ столітті, дослідження показало суттєву зміну моделі політичної соціалізації молоді. Завдяки подіям на майдані, на сьогодні змінився рівень її взаємозв'язку з політичною системою, політичним режимом, тобто мова йде про партнерство, про більшу активність молоді в політичному та громадському житті. Велику роль у даному процесі відіграють засоби масової інформації, державна молодіжна політика, політична освіта і виховання. Вхідження молоді у політичне життя відбувається на двох рівнях: суспільному та індивідуальному. З одного боку держава активізує свою законодавчу та організаційну діяльність щодо політичного розвитку молоді (Концепція громадянського виховання, робота з обдарованою мо-

лоддю, посилення соціальної роботи тощо). З іншого – молодь бере активну участь у молодіжних громадських організаціях, самоврядуванні на всіх рівнях, зокрема й у студентському самоврядуванні.

Також встановлено, що пріоритетними чинниками, які впливають на формування свідомості молоді є власне політичні важелі, а також і неpolітичні. Причому змінилося їх змістове наповнення відповідно до сучасних політичних процесів і явищ (прийняття Конституції України у 1996 році, впровадження пропорційної виборчої системи, «помаранчева» революція тощо).

Але проведений аналіз емпіричних даних за останні 15 років дає можливість констатувати, що, незважаючи на задеклароване зростання інтересу молоді до політики, в цілому на сьогодні спостерігається невисокий рівень обізнаності й компетентності молодих людей у політичній сфері, що не надто змінився з часів проголошення незалежності України до наших днів. Так, протягом наступних років кількість наших співгромадян, які заявляли про свій інтерес до політики, зростала: якщо у 1994 року дуже і певною мірою цікавилися політикою 72,3 % опитаних (не цікавилися - 27,2 %), то 2004 року політикою цікавилися вже 79,0 % опитаних (не цікавилися - 20,8 %). Практично весь період незалежності України громадяни демонстрували низький рівень довіри до політичних інститутів. Лише одного разу, одразу після президентських виборів і «помаранчевої революції» 2004 року, і всього протягом кількох місяців, кількість громадян, які довіряли органам влади, перевищувала кількість тих, хто їм не довіряв. Як позитивну зміну можна відзначити те, що за роки незалежності України кількість громадян, які довіряють політичним інститутам, все ж зросла - за рахунок зменшення кількості тих, хто не міг визначитися. Ще однією позитивною зміною стало зростання довіри до рад різних рівнів після виборів за пропорційною системою 2006 року [13, 118-119]. Крім того, більшість наших громадян бере участь у політичному житті лише у формі голосування під час виборів, ігноруючи такі форми, як участь у діяльності політичних партій і громадських об'єднань. Контраст між низькою залученістю населення до політичних і громадських об'єднань та його активною участю в голосуваннях під час виборів може свідчити про наявність у громадян

бажання брати участь у прийнятті політичних рішень в країні, проте недовіру до політичних партій як до інструменту впливу на такі рішення і недостатню обізнаність щодо можливих методів впливу громадян на політичні процеси в демократичних суспільствах. Так, соціологічні опитування показали, що 1991 року довіра населення України до органів влади була вкрай низькою: уряду повністю і значною мірою довіряли лише 20 % опитаних, парламенту – 19 %. Про рівень довіри до політиків свідчить і те, що 70 % опитаних висловили думку, що «політикам ніколи не можна повністю довіряти» [13, 120].

Можемо констатувати, що політичні й соціально-економічні реформи, які проводилися в нашій країні з часу проголошення незалежності, не мали значного позитивного впливу на підвищення рівня політичної культури населення, без чого, у свою чергу, неможливе становлення України як сучасної демократичної держави, побудова ефективного громадянського суспільства, формування політичної нації.

Характерним для української держави є відсутність єдиної ієрархічної системи агентів політичної соціалізації молоді, що підвищує автономію молодої особи по відношенню до кожного з них, слідством чого є або політична апатія, абсентеїзм, або політичний екстремізм, тобто відчуження молоді. Політичне відчуження висуває на перший план необхідність формування патріотичного, всебічно розвинутого та політично вихованого типу громадянина; ставлення демократичного активістського типу політичної культури; необхідність ефективного, раціонального функціонування політичної системи держави, тобто збільшилась суспільна потреба в активній участі молоді, а також потреба в активізації механізмів її політичної соціалізації.

Одним із аспектів вирішення проблеми політичної соціалізації є створення системи демократичної політичної освіти та виховання молоді з метою закріплення в політичній свідомості і культурі демократичних цінностей, норм політичної поведінки, прозорості діяльності державних інститутів щодо поліпшення стану молоді в Україні.

Авторка констатує, що використання результатів наукового дослідження та задіяння досвіду фахівців – політологів сприятимуть демократичному процесу входження молоді в політичне життя.

ЛІТЕРАТУРА:

- Грицак Я. Репліка До дискусії про «дві України» // Критика. – 2004. – №12. – С. 13.
Буртин А. Впечатления от «помаранчевої революції» [електронний ресурс] режим доступу // <http://www.globalaffairs.ru/articles/3336.html>
Дубинянський М. Тисяча посмішок помаранчевої революції: політичні сатири. - К: Факт, 2005.
Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. - К: Факт, 2005.
Колесников А. Первый украинский. Записки с передовой. - К: Вагриус; Национальный книжный проект, 2005.
Кульчицький С. Помаранчева революція. - К.: Генеза, 2005 «Помаранчева революція». Версії, хроніка, документи. - К.: Оптима, 2005(рос. мовою).
Литвин В. М. Україна - 2004. Події. Документи. Факти.: У 3-х томах. - К.: Видавництво ТЗОВ «Медіа», 2005.
Меритократы. Виктор Небоженко vs Дмитрий Выдрин // Киевский телеграф. - 2004. – 5 – 11 ноября.
Молодь України в алгоритмі суспільного життя [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.ipro.org.ua>

- Новели Помаранчевої Революції. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2005.
 Силіна Т., Рахманін С, Дмитричева О. Анатомія дуті Майдану // Дзеркало тижня. – 2004. – 5 – 11 грудня/
 Суслова О. Люди, які нас здивували в країні, яку ми не знали. - К: інформаційно-консультативний жіночий центр, 2005. – С. 73.
 Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 118-124.
 Щербенко Е. Феномен Майдану і традиція ненасильства // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 118-125.
 Яневський Д. Хроніка «Помаранчевої революції». – Харків: Фоліо 2005.-С. 198.
 Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. – Харків: Фоліо, 2005; Яневський Д. Б. Обличчя «помаранчевої» революції. – Харків: Фоліо, 2005.

О.М.КАРПЯК

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР)

Карп'як Олексій Михайлович – старший викладач кафедри філософії та права
Дніпродзержинського державного технічного університету

Розвиток правової демократичної держави України визначається низкою чинників, які істотно впливають на зміст і характер розвитку політико-адаптивних можливостей особистості. В першу чергу, необхідно виділити регіональний чинник, який не можна не враховувати і від якого залежить ефективність включення особистості в політичні процеси. При цьому слід зазначити, що з розвитком демократичних принципів у нашій державі, з реформуванням системи політичних, економічних, культурних та інших відносин намітилося відносно відособлення регіонів, що спричинило зміну політико-адаптивних орієнтацій і дій особистості стосовно системи політичного управління як на регіональному, міжрегіональному, так і на загальнодержавному рівні. Отже, політико-адаптивне відношення особистості до держави стало визначатися системою регіональних, міжрегіональних, соціально-політичних факторів, що викликало певні труднощі в його регулюванні з боку тієї ж держави. На особистісному рівні процес адаптування також не завжди став мати досить осмислений, раціональний характер. При цьому варто констатувати той факт, як відзначають Фетісов Є.Д., Шапіро В.Д. у роботі «Адаптація населення в трансформованому суспільстві», що «комплексне соціологічне вивчення адаптаційних процесів у регіоні через механізм включеності в ці процеси специфічних соціальних інститутів поки не знайшло широкого відображення в науковій літературі й дисертаційних дослідженнях» [10, 335]. Але водночас є ряд доробок щодо характеристики внутрішньорегіонального розвитку, які дають нам можливість враховувати ці фактори в аналізі адаптаційних процесів як на особистісному, так і на інституціональному рівнях.

Політичне адаптування особистості в умовах регіонального фактора в Україні як ніколи яскраво проглядається в національному вимірі, у виборі внутрішньополітичного курсу розвитку країни.

Політичний електорат розведений по двох основних орієнтирах: соціалістичний і капіталістичний шлях розвитку. У цих непростих політичних умовах особистість змушена адаптуватися, керуючись переважно раціональними установками в прийнятті тих чи інших політичних цінностей, при цьому вона зберігає запасний варіант на випадок конфронтації політичних подій - особистість готова прийняти будь-який напрямок у розвитку політичних подій, аби тільки виключити конфлікт.

Розвиток демократії в Україні показує, що влада ніколи свідомо й добровільно не поступалася нічим, що особистість повинна вести постійну боротьбу за свої права й одночасно орієнтувати свою політичну діяльність відносно відстоювання як особистих, так і суспільних інтересів. Адаптуючись до швидкоплинних політичних процесів у державі, особистість постійно відчуває на собі тиск із боку владних структур, різних партій, політичних об'єднань, блоків й ін. Одночасно над нею тяжіють стереотипи мислення, позначені регіональними особливостями її проживання: перед нею постає питання: яким ідеалам і політичними цінностям віддати перевагу - загальнодержавним чи регіональним, а якщо ні тим ні іншим, то яким чином їх співвіднести, щоб забезпечити своє досить стабільне положення в системі політичних розмежувань. Від того, наскільки будуть здоровими політичні розмежування в суспільстві, будуть залежати і можливості політичного адаптування особистості. Таким чином, перш ніж адаптуватися, особистість повинна оцінити соціально-політичну обстановку, визначитися в політичних силах, на які вона буде робити ставку в політичній діяльності, виразити своє ставлення до державної системи влади і, в першу чергу, до нині діючого уряду, до президента й до парламенту.

Особистість змушена в умовах регіонального розвитку будувати свої адаптивні відносини, виходячи з

діючих у суспільстві політичних концепцій, установок і вимог, висунутих політичними силами суспільства. Від того, який напрямок розвитку політичних процесів вона обере, будуть залежати можливості, особливості й характер її адаптивних відносин. Особистість повинна визначитися в особливостях і напрямках регіоналізації й, в першу чергу: який повинен бути ранг регіону; адміністративний статус; включеність в етнорегіон (або це дорадянське існування як ціле, або мати особливий статус у Російській імперії, у рамках СРСР); який повинен бути розмір регіону; населення й виробництво, периферійність; наближеність до іноземного центру тяжіння, чи в ньому повинна переважати етнокультурна специфіка населення зі збереженням його (регіону) географічної єдності.

Політико-адаптивна дія особистості в таких непростих залученнях вимагатиме від неї активізації енергії, розумових зусиль, щоб результати її діяльності в політиці сприяли створенню громадянського суспільства в Україні. На жаль, доводиться констатувати, що далеко не все так вдало в реалізації адаптивних можливостей тієї чи іншої особистості в політиці як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях. «Показовою ілюстрацією застійного стану й політичної незрілості громадянства є соціальна й політична ситуація в абсолютній більшості регіонів України. Вони залишаються суцільно мертвою зоною національної політики, оскільки перебувають під жорстким контролем місцевих адміністрацій, недосяжних ні для уваги центру, ні для вільного слова представників мас-медіа, ні для будь-якого критичного виступу з боку громадськості», – відзначає А. Лагутін [3, 46].

Але якщо виходити із ситуації, яка сформувалася в регіонах України, то необхідно відзначити, що жителі півдня й сходу країни найчастіше залучені до суспільно-політичних рухів. Це не випадково, бо названі регіони є переважно індустріальними регіонами з підвищеною активністю мас у відстоюванні своїх соціально-політичних прав і свобод, необхідних умов для свого існування. Якщо ж говорити про західні регіони, то тут у значній мірі за останні роки зросла політична активність мас поряд з неослабною релігійною діяльністю. Для північного регіону країни політична активність, на наш погляд, визначається переважно проблемами аграрної політики і, так само як і для центрального регіону, завданнями загальнодержавного будівництва, політичного керування. Тому перевага в політичній адаптації віддається певним шарам суспільства: у центрі – традиційно робітникам, селянам й інтелігенції; на заході – переважно керівникам державних підприємств і місцевих громад, пенсіонерам; у південних регіонах – підприємцям, бізнесменам, чиновникам, працівникам державного апарату, політикам усіх напрямків і працівникам міліції; на сході – бізнесменам, керівникам державних підприємств, державним службовцям, політикам-демократам і політикам-комуністам, працівникам міліції й служби безпеки, військовим і традиційно пенсіонерам.

Отже, очевидним є той факт, що центральний регіон із столицею Києвом має певні переваги в наданні можливостей вдалого політичного адаптування своїм громадянам, у їхньому безпосередньому зіткненні із централь-

ними вертикалями й горизонталями влади. Однак при цьому, як для центру, так і для інших регіонів питання про владу залишається для більшості громадян України невирішеним, що послаблює адаптивні дії кожної конкретної особистості стосовно політичної адаптації. Найчастіше особистість не може визначитися, яким цінностям у політиці необхідно віддавати перевагу і який повинен бути характер її діяльності в умовах політичної нестабільності. «В Україні питання про владу в регіонах, незважаючи на унітаристську політику центру, – відзначає Р. Туровський, – залишається невирішеним: з центром, який контролюють губернатори, успішно конкурують обласні ради з їхніми амбіційними головами та вибірні міські голови, ... формується жорстка вертикаль виконавчої влади, губернатори є підконтрольними, але єдиної «партії влади» в окремо взятому регіоні не існує» [9, 61-62].

Виходячи з вищезазначених факторів щодо можливості успішного адаптування особистості до умов регіонального й загальнодержавного політичного розвитку України, істотну роль повинні відігравати як держава, так і різні політичні й соціальні організації, установи. До того ж, не слід забувати й про суспільні вимоги при розгляданні особистості чи то в сфері політики, чи в будь-якій іншій сфері її життєдіяльності. «Індивід творить себе, власну історію одночасно, – відзначає Т.М. Титаренко, – при цьому він усвідомлює себе скоріше як людину в повсякденності, ніж як людину для історії. Досвід дає можливість адаптуватися до умов життя, взаємодіяти зі світом, інтерпретувати події у світі й себе в цих подіях» [8, 229]. Від налагодженого зв'язку між усіма суб'єктами політики, від вироблення ними концептуальних основ політичного розвитку суспільства буде залежати ефективне адаптування особистості, від якого виграє як демократична правова держава, політична система й суспільство в цілому, так і конкретна особистість. Тільки в цьому випадку ми зможемо говорити про політичний консенсус у відносинах між громадянами України.

Шлях особистості до просторово-територіального співтовариства, у тому числі й до соціально-політичних угруповань, повинен визначатися впевненістю в тому, що вони відстоюють і захищають її інтерес; усвідомленням себе як частки цього суспільства, тієї або іншої організації; інтеріоризацією групових (у тому числі й політичних) ідеалів, цінностей, потреб, цілей, соціально-політичних, правових, моральних й інших норм; формуванням почуття відповідальності особистості перед співтовариством за вибір певних політичних й інших цінностей, за методи й засоби їхньої реалізації в практиці соціально-політичного розвитку. «Аналіз просторово-територіальної ідентифікації, – пише Стегній А., – допомагає виявити рівень ідентифікації індивіда з певного масштабу просторово-територіальним співтовариством; визначити самоідентифікацію індивіда як соціального фактору в рамках того або іншого просторово-територіального співтовариства» [6, 103].

У принципі нас мало цікавить питання щодо внутрішньорегіонального адаптування особистості до політики й інших соціальних явищ, здебільшого нас цікавить другий рівень адаптації – міжрегіональне адаптування. У цьому випадку можна говорити про

особистість з урахуванням всіх її громадянських якостей, коли її адаптивні дії виходять за межі індивідуального, групового інтересу й трансформуються до рівня загальнодержавного. Можливості міжрегіонального адаптування особистості завжди будуть визначатися як її власними установками, потребами й інтересами, так і готовністю регіонів встановлювати ефективну систему відносин, а держави - сприяти їх розвитку. Попередня модель відносин, за твердженням В.В. Лапкіна і В.І. Пантіна, «покладена в основу української національної держави, вступала в суперечність з фактичним станом українського суспільства, не забезпечуючи останньому елементарних умов функціонування й відтворення.

Якийсь час неефективність подібної інституціональної структури почасті компенсувалася її здатністю сприяти досягненню компромісу й узгодженню інтересів між різними соціальними групами, конфліктуючими кланами правлячої еліти, а також політичними представниками західних і східних областей країни» [4, 51].

Особистість у системі політичних й інших рухів змушена пристосовуватися, втрачати орієнтаційну спрямованість дій, лавірувати в системі міжрегіональних політичних інтересів, що, в свою чергу, негативно позначається на її самоідентифікації в політиці й на політичному менталітеті.

Правомірними є твердження Стояно О.А., що «самоідентифікація відіграє найважливішу роль, виконує численні функції у формуванні особистості, у тому числі дає підставу для самооцінки, коректування власної поведінки, оцінки інших, забезпечує груповий захист і залучення індивіда в систему групових взаємин, групову інтеграцію» [7, 259].

Оскільки цінності становлять ядро менталітету, то засвоєння цінностей - це складний процес у соціально-політичних умовах сучасної України. Він вимагає переоцінки цінностей і переорієнтації особистості в адаптивних діях на нові тенденції, що виникають в політичному розвитку. Зокрема, цьому процесу буде сприяти регіоналізація, як фактор, що спричиняє виборчу ефективність розвитку політичної активності й зацікавленості особистості в налагодженні конструктивних політичних відносин з державними й регіональними інститутами.

Налагодження такого роду відносин не може здійснюватися без достатніх свобод особистості у виборі тих чи інших політичних цінностей, ідеалів, платформ й інших супутніх факторів, що забезпечують її успішне адаптування. Для цього необхідно, щоб запрацювали належним чином усі демократичні механізми, і демократія стала необхідністю для функціонування й розвитку суспільства. Демократія, правова держава й громадянське суспільство є основними складовими життєдіяльності особистості й суспільства, без яких гармонізація суспільних відносин і подальший прогрес суспільства, на наш погляд, стають неможливими. Значну роль у здійсненні й розвитку демократії в Україні повинна відігравати правова держава, принципи діяльності якої повинні визначатися як досконалим демократичним нормативно-правовим регулюванням, так і існуючою та наново сформованою системою моральних оцінок і цінностей.

Демократична правова держава як соціально-

політичний інститут, що володіє монополією правами у функціональній структурі суспільства, повинна орієнтувати й направляти політико-адаптивні дії особистості стосовно удосконалювання її відносин із суспільством. Адаптація в системі суспільних відносин, зокрема і в системі політичних відносин, повинна бути, у першу чергу, визначена ставленням особистості до законів, до наявних норм поведінки й взаємодії в різних сферах життєдіяльності. При цьому безперечним залишається той факт, що адаптивні відносини особистості в політиці повинні мати динамічний характер; влада, держава й громадяни повинні перебувати в постійній взаємодії один з одним. Держава повинна демонструвати особистості свої цінності, визначати шляхи й способи їх освоєння й, тим самим, формувати певний тип свідомості, домагатися того, щоб особистість довіряла державі, відчувала себе комфортно й природно в умовах розгортання тих чи інших політичних явищ і процесів.

Стосовно особистості, то вона, для здійснення ефективних адаптивних дій у політичному й іншому процесах, повинна використати весь наявний у її розпорядженні потенціал знань і практичних навичок. Крім усього, вона повинна мати досить високий рівень як політичної культури, так і загальної культури в цілому, тільки в такому випадку адаптивний характер відносин «особистість - демократична правова держава» - стане реальністю, буде стійким і досить тривалим у часі. На жаль, доводиться констатувати той факт, що в сучасних демократичних перетвореннях нашого суспільства адаптивні відносини особистості в політиці мають ще слабо виражений характер. Це обумовлено рядом негативних факторів й, зокрема, - низьким рівнем політичної освіченості й політичної поінформованості особистості щодо розвитку тих або інших політичних процесів; відсутністю в неї політичного й практичного досвіду; низьким рівнем подання її політичної й загальної культури; слабко вираженими моральними установками й характеристиками особистості в політиці та інш. «Особистість в умовах соціально-перехідного суспільства багато в чому повторює духовні якості людини технократичного західного суспільства «другої хвилі»: одномірність, індивідуалізм, егоїзм, низький рівень культури, «монолітність» свідомості, ціннісних орієнтацій і т. ін.» [2, 25].

Деструктивний розвиток окремих сторін суспільного життя, політичної системи держави, негативно позначається на політико-адаптивних можливостях особистості. Невизначеність у суспільно-політичному устрої суспільства призводить до того, що відбувається розхитування раніше сформованих адаптивних установок у політиці, особистість змушена (не завжди правильно для себе) визначатися в системі знову виникаючих політичних цінностей. Але попри все те, що в сучасному українському суспільстві спостерігається ряд негативних тенденцій у розвитку, що спричиняють суперечливий характер адаптивних відносин особистості з політичною системою й з державою, демократичні перетворення набули незворотного характеру. Демократія, як жодна інша політична система, надає громадянам і кожній конкретній особистості широкий діапазон свобод і прав. Вона дозволяє особистостям здійснити волю само-

визначення, сприяє встановленню відносно високого рівня політичної рівноправності між усіма політичними суб'єктами, що є необхідною умовою для успішного соціально-політичного адаптування.

Діяльність правової демократичної держави, як і всієї демократичної системи в цілому, вимагає від особистості в процесі адаптації дотримуватися цивілізованих норм у стосунках. Особистість зобов'язується будувати відносини з державою й політичною системою, спираючись на гуманістичні принципи, при цьому успішно розв'язує існуючі й знову виникаючі суперечності. Демократія характеризується гармонізацією взаємин особистості - громадянського суспільства - правової держави. У даній системі взаємин «правова держава є головним суб'єктом процесу становлення інститутів демократії та громадянського суспільства...» [5, 13].

Правова демократична держава, на наш погляд, повинна визначати адаптивні відносини особистості в політиці стосовно пояснення й побудови громадянського суспільства. Так, наприклад, якщо особистість адаптується до конкретної системи владних відносин в межах правової держави, то в основі її діяльності має міститися широкий спектр потреб, інтересів й ідеалів у політиці, що виходять за межі змістовного зображення державних потреб й інтересів. Становлення громадянського суспільства в Україні є фактично ідеалом розвитку демократичної правової держави. Побудова громадянського суспільства вимагає від держави не тільки достатніх зусиль в удосконалюванні системи керування, але й широкої всебічної участі громадян, кожної конкретної особистості в якісному перетворенні політичної й інших систем відносин. Адаптуючись у політиці, особистість повинна спрямовувати свою діяльність на засвоєння цінностей більш високого порядку. Цілі і завдання політико-адаптивної діяльності особистості будуть визначатися як ідеалами правової демократичної держави, так і ідеалами громадянського суспільства як суспільства майбутнього. Саме адаптуючись до політичних явищ і процесів у межах правової держави, особистість під впливом тієї ж дер-

жави й інших суспільних факторів не втрачає своїх якісних особливостей через необхідність постійного вдосконалювання власної системи відносин з різними суб'єктами політичної життєдіяльності. Демократичний характер спрямованості політичної й іншої діяльності особистості буде визначати її як громадянина, як особистість, що творчо пізнає й реформує громадське життя. Свобода адаптації особистості в умовах політичної життєдіяльності визначатиметься ступенем усвідомлення й прийняттям існуючих суспільно-необхідних вимог, критичним переосмислюванням їх, а також здатністю практично їх реалізовувати.

Однак доводиться констатувати той факт, що хоча правова держава й цивільне суспільство є полюсами, які не можуть існувати один без одного, все-таки домінуючим поняттям буде «громадянське суспільство». «Усі розмови про правову державу в Україні, - як відзначає М.Банчук, - залишаються лише розмовами доти, доки не сформується громадянське суспільство. Але ми поки що маємо в Україні лише деякі елементи такого суспільства. Щоб іти шляхом розвитку останнього, потрібно мати багатовимірні програми, зорієнтовані на просування українського суспільства в напрямку формування в ньому громадянського суспільства, у напрямку формування відкритого суспільного устрою» [1, 45].

Таким чином, ефективність політичного адаптування особистості буде залежати від всебічного усвідомлення особистістю свого місця й значимості в системі політичних й інших відносин, чи то на регіональному, міжрегіональному чи державному рівнях, а також від того, наскільки вона здатна впливати на підвищення якості політичних процесів правової держави, на підтримку демократичних перетворень громадського життя в цілому відносно становлення громадянського суспільства як такого. Для того, щоб правова держава стала дійсністю, а громадянське суспільство отримало вевдовзі право на існування, будуть необхідні спільні зусилля держави і кожної конкретної особистості стосовно вдосконалення демократії, в тому числі і в питаннях політичного управління.

ЛІТЕРАТУРА:

- Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність // Людина і політика. - 2003. - № 1 (25). - с. 42-49.
- Баранівський В.Ф. Соціальний механізм розвитку духовності особистості: Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. - К., 1996. - 36 с.
- Лагутін А. Концептуальні засади політичного реформування в Україні: постановка проблеми // Політична думка. - 2002. - № 1. - С. 42-52.
- Лапкин В.В., Пантин В.И. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием. Предварительные итоги // Полис. Политические исследования. - 2005. - № 1. - с. 50- 63.
- Співак В.М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. - К., 2001. - 24 с.
- Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2005, № 3, С. 94-122.
- Стояно О.А. Актуализация проблемы самоидентификации личности в трансформирующемся обществе // Наука. Релігія. Суспільство - 2003, № 4, с. 258-264.
- Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. - К.: «Либідь», 2003. - 375 с.
- Туровський Р. Тенденції регіонального розвитку Росії та України: порівняльний аналіз // Політична думка.-1999. -№ 4. - С. 58-75.
- Фетисов Э.Н., Шапиро В.Д. Адаптация населения в трансформируемом обществе // Социально-гуманитарные знания. - 2003. - № 5. - с. 334-336.

А.Є.ЛЯСОТА

ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ - МЕТА ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ (У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ЧЕХІЇ, ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ)

Лясота Аліна Євгеніївна - старший викладач кафедри політології
Дніпропетровського національного університету, кандидат політичних наук

Питання політичної стабільності є універсальним питанням політичної думки взагалі. Воно з особливою актуальністю постає в умовах кризи, про що свідчить практика сучасного політичного режиму в країнах, що проходять період трансформаційних процесів як Україна. І тому не дивно, що сучасне українське суспільство як ніколи заангажоване новими політичними категоріями - стабільність і конфлікт, консенсус і компроміс, які займають провідне місце у політичному, економічному і соціальному житті.

В даній статті автор ставить за мету розглянути поняття політичної стабільності як мети, до якої прагнуть більшість перехідних суспільств в умовах загального трансформаційного процесу, що відбувається в світі та окреслити основні шляхи її (політичної стабільності) забезпечення. Автором планується використання структурно-функціонального та порівняльного аналізу, що дозволить, у свою чергу, дослідити досвід різних країн Східної Європи, зокрема Чехії, Польщі і Угорщини, та ймовірність його запровадження на теренах України.

У межах окресленої проблематики автор статті спирається на роботи таких відомих дослідників, як З. Бжезінський [5], Ф. Фукуяма [3], А. Тойнбі [9], А. Лейпхарт [8], та ін., де були висвітлені загальні питання політичної стабільності в умовах трансформації. Процесам, які відбуваються в країнах Східної Європи, присвячені роботи П. Селігея [6], А. Макарова [4], А. Кирчіва [1] та іноземних авторів - Т. Карла [1] та Дж. Кіса [7].

З того часу, як українське суспільство проголосило про новий шлях розвитку політичних відносин і заявило на міжнародній арені про початок формування партнерства між державами геополітичного простору, що й дало можливість молодій державі репрезентувати себе як гідного і перспективного співробітника. Країна з потужним інтелектуальним потенціалом, природними і трудовими ресурсами, вигідним геополітичним розташуванням активно шукає важелі для ефективного розвитку суспільства. Але спадщина минулого режиму дається ще й досі взнаки: бюрократичний склад адміністрації, повільний хід політико-економічних реформ, низька політична культура, що й дестабілізує ситуацію розвитку українського суспільства.

Оскільки в радянські часи стабільність розглядалася лише в межах офіційної ідеології, тому

реальні механізми її дослідження та динамічні характеристики не набули необхідного розвитку. Важливим моментом у дослідженні даної проблеми є й те, що стабільність довгий час ще вважалася еталоном економічного процвітання в країнах колишнього Союзу. А щодо політичного життя всередині держави і на орбіті міжнародних відносин така категорія базувалася на стратегії, яку можна назвати «діяльність без загострення кутів».

Дану тактику ми бачимо в історичних документах як нашого минулого, так і країн постсоціалістичного табору, які будували політику на платформі стабільності, що носила загальний або частковий характер. Таким чином, впровадження стабільності в політичне русло державного життя набула ідеалізованого характеру і як виявилось згодом, що це явище було спрямоване на крах самої ж системи.

Зуваги на те, що пріоритетами розвитку відносин з іншими країнами визначаються переважно за наступними критеріями: геополітичне положення, регіональна та міжнародна впливовість, ресурсний потенціал і обсяг внутрішніх ринків. Зокрема політична стабільність, її позитивний досвід взаємин у минулому, принцип групування за спільною метою та формування контрсило-вих кіл у геополітичному оточенні. Останній із перелічених має особливе значення в контексті взаємодії із центрами сили та конфліктними сферами сучасного світу [1, 2].

Головні небезпеки і дестабілізуючі чинники для країн Центрально-Східної Європи, що продовжують трансформуватися, закорінені, як це не парадоксально, в самі історичні події, що уможливили появу системи періодів холодної війни. Вони виявляються у зруйнуванні біполярної структури світу, в утворенні нового порядку з різними рівнями стабільності, а також у наслідках та пережитках попередньої тоталітарної доби.

Події, які відбувалися протягом 1989 року в країнах радянського блоку, докорінно змінили розвиток політичного процесу в світовому просторі. Швидкість, з якою відбувалися ці події, а також їхній неочікуваний характер спочатку аж ніяк не сприяли розумінню світовою громадськістю даного явища.

Згодом такі пертурбації були названі різними категоріями (крах політичного режиму, внутрішній вибух всередині системи, перелом політичної

системи, трансформаційний процес, транзит, навіть революція), що мало на меті передовсім підкреслити різкий, остаточний характер подій з наголосом саме на завершеності чогось старого. Проте, на наш розсуд, доцільніше буде називати цей період - перехідним. Адже ціла низка причин дає пояснення, що країни Центрально-Східної Європи набрали нового світобачення після 1989 року і шлях їхній тісно пов'язаний з співпрацею країн Західної Європи, структурами ЄС та НАТО.

Події, які відбулись протягом 1989 року в країнах радянського блоку, докорінно змінили розвиток політичного процесу в світовому просторі. Швидкість, з якою відбувалися ці події, а також їхній неочікуваний характер спочатку аж ніяк не сприяли розумінню світовою громадськістю даного явища. Відбувалися насамперед крах політичної монополії комуністичних партій та деідеологізація інститутів влади в країнах Центрально-Східної Європи, формування нового устрою як в політичному так і в економічному секторах на засадах ринкової економіки, правової держави та елементах політичної культури західного типу, відродження та формування демократичних партій та контроліти в Чехії, Польщі та ін. Усі ці та інші явища сприяли демократичному розвитку суспільних відносин даних країн.

Як зауважив американський політолог С.Хантінгтон, демократія досягла, можливо, вершин свого розвитку в усьому світі [2, 34], а Ф.Фукуяма довів, що ми є не просто свідками кінця холодної війни чи чергового періоду післявоєнної історії, а кінця історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізації західної ліберальної демократії як кінцевої форми правління [3, 67].

Проте польський дослідник А.Антошевський продовжує розвивати дану теорію демократії, яка набрала найбільшої популярності саме в період перехідних суспільств - країн Центрально-Східної Європи, виділяючи такі риси, що притаманні ліберальній демократії:

по-перше, формально та фактично влада належить виборним представникам та керівникам, що ними призначаються. Вони не несуть відповідальності ні перед внутрішніми політичними акторами (наприклад, армією чи церквою), ні перед зовнішніми політичними акторами і не можуть бути ними обмежені в правах чи усунені від влади;

по-друге, виконавча влада конституційно обмежена певними політичними інститутами, таким, як парламент, суди, міжнародні інстанції;

по-третє, жодна група, що проголошує визнання правил гри, не може бути з неї виключена, а цей означає, що вона має право на створення політичної партії та участі у виборах;

по-четверте, існує рівність перед законом, гарантована фактичною незалежністю судів, вирокі котрих поважаються іншими інституціями, що приймають рішення. Верховенство ж закону в свою чергу, захищає громадян від безпідставного

порушення їх особистої свободи та приватної сфери державою або організованими «антидержавними силами» [4, 57].

Звідси випливає, що перехідний період надає нового сприйняття ліберальній демократії, яка має певні видозміни в країнах Центрально-Східної Європи. Навіть якщо проводити порівняльний аналіз у демократичних реформах - Польщі, Угорщині, Чехії чи в Україні, ми можемо побачити різні результати за якісними і хронологічними показниками. Якщо взяти до уваги теорію політичної модернізації З.Бжезінського, який подає чомусь тільки три загальні фази так званої «посткомуністичної трансформації» за допомогою чотирьох основних чинників: політичні, правові, економічні та допомога Заходу. Знову ж таки відомий політолог прагне розмежувати різні стадії переходу та групи країн. До першої групи, де звичайно переважають демократичні елементи, входять ключові країни Центрально-Східної Європи. Авангардом демократизації вважаються Чехія, Польща, Словаччина зі стійкими історичними традиціями державності та втіленням політичної стабільності у внутрішньому житті суспільства. Натомість друга група країн (куди входять Україна, Росія, Молдова, Білорусь) тільки наближається до групи країн, передетермінованих до демократії. Проте автор зауважує, що в цих країнах ще зберігся менталітет «радянської людини» і авторитарні способи влаштування адміністративного життя таких країн [5, 114]. Спільним для другої групи країн є брак історичного досвіду побудови та існування національної держави. Хоча можна й не погоджуватись з такою класифікацією, тому кожна країна колишнього радянського блоку має своє історичне коріння і вже вироблену практику досягнення певних результатів у політичному житті суспільства. Перехідний період, який ще можна назвати тою з'єднувальною ланкою між минулим і сьогоденням, не може відразу зачепити якісні зміни в усіх сферах суспільного життя, оскільки ми можемо по-різному спостерігати формування стабільності в таких ділянках як економіка, правовий захист, соціальна сфера.

І тому цілком виправданим буде той факт, коли ми стверджуємо, що трансформація політичних структур у Польщі, Чехії та Угорщині впродовж 1990-х років практично завершена. В економічній сфері створені структуротворчі засади ринкової економіки, що також важливо з погляду збільшення прошарку власників у контексті розвитку середнього класу в кожній країні даного регіону. У перспективі політика країн Центрально-Східної Європи визначатиметься і як європейський процес економічної інтеграції і як євроатлантична інтеграція цього ж регіону.

Важливе - чи не найголовніше - місце займала така категорія, як політична стабілізація, яка власне, і вважалась головною метою демократизації посткомуністичного суспільства. Ціла низка заходів була спрямована на те, щоб ситуація у внутрішньому полі політики не набрала

мілітарного або стагнаційного характеру. Але, мабуть, слід детальніше розглянути на практиці основні моделі досягнення політичної стабільності. Першим прикладом нашого дослідження виступає Чехія.

ЧССР із найбільш ортодоксальним режимом зробила голосне повідомлення про те, що демократія є головною умовою для всіх громадян. Таку ідею було втілено в політичній програмі майже всіх політичних партій, а згодом такий маніфест переріс у політичне інтегроване гасло, що повністю відкидало догму про керівну позицію комуністичної партії і висувало в якості базового політичного принципу демократичний плюралізм. Після листопада 1989 року, коли комуністична еліта на чолі з Густавом Гусаком оголосила про свою відставку, події почали розвиватись надто швидкими темпами, і вже 10 грудня було сформовано новий уряд, куди й увійшли представники опозиції. Згодом президентом було обрано Вацлава Гавела — найвідомішого чеського дисидента-інтелектуала, який неодноразово був ув'язнений, а згодом став лідером чеського демократичного руху і авторитетом нації [6, 65].

Таким чином, Чехія продемонструвала проміжний шлях між прискореним реформуванням згори та польським шляхом масової політичної активності. Хоча остаточно формуванню незалежної політичної системи перешкоджав процес поділу Чехословаччини на початку 1990-х років. Внаслідок цього нову демократичну конституцію було прийнято порівняно пізно - у грудні 1992 р. Але це не завадило країні стати загально визнаним лідером серед країн Центрально-Східної Європи у проведенні широкомасштабних комплексних політико-економічних реформ. В результаті чого Чехія є членом НАТО і просувається до вступу в ЄС.

Польщі судилося стати першою країною, що спрямовувала свої зусилля на ліквідацію старої комуністичної еліти і створила всі умови, які були необхідні для утримання політичної стабільності. Зміна існуючого ладу відбулась мирним шляхом за участі католицької церкви - традиційно впливового інституту суспільства. Стратегічний курс переходу від старої системи до демократії було накреслено під час проведення «круглого столу», що об'єднав усі впливові політичні сили навколо ідеї побудови правової держави, ринкової економіки та інтеграції в європейські структури. Згідно з позицією щодо питання політичних реформ, прийнятої «круглим столом» 1989 року, політична система Польщі повинна була ґрунтуватись на наступних принципах: політичний плюралізм, свобода слова, демократичний порядок, незалежність судів, добре розвинуте територіальне самоврядування. Найближчими реформами було оголошено реалізацію принципу профспілкового і громадського плюралізму, зокрема, була легалізована профспілка «Солідарність», що означало визнання права політичної опозиції на легальну діяльність, передбачалось введення нової палати в парламенті

- сейму і встановлення посту президента з великими повноваженнями.

Оцінюючи діяльність Леха Валенси за 1990-1995 роки на президентському посту, слід підкреслити й те, що він був суперечливим і непередбачуваним президентом. Час від часу виникали його конфлікти з урядом та сеймом. Але, як виявилось, політична стабілізація тісно перепліталась із стабілізацією матеріальної сфери, що сприяло підвищенню рівня життєздатності населення. Згодом реформування зазнала і Конституція, яку було замінене новою 1998 року, що визначала республіку Польща як «демократичну і правову державу, що реалізує принципи соціальної справедливості» [7, Ст.7]. Основні пропозиції подальшого реформування були викладені в «Фінансовій стратегії держави 1999-2001 років», що отримала назву «Другий план Бальцеровича». Якщо перший план Л.Бальцеровича вивів Польщу із замкненого кола дефіцитів і високої інфляції, то другий був покликаний зупинити нову фінансово-економічну кризу, що й похитнуло політичну стабільність у державі. Такі швидкі і динамічні зміни дали можливість польському суспільству досягти якісних економічних реформ, які тісно переплітались із реформуванням державного управління.

Інший зразок переходу з комуністичного режиму до демократії можна продемонструвати на прикладі Угорщини. Внаслідок радикальних змін у 1989-1990 роках в Угорщині виникла необхідність узгодження суспільних інтересів між політичними опонентами. Політична безпорадність керівної партійно-державної еліти у 1989 році призвела до розпаду системи офіційних інститутів політичного режиму та втрати контролю УСРП (Угорської соціал - робітничої партії) над ситуацією в країні на тлі різкого загострення соціально-економічної кризи. Але окремо слід відзначити, що швидка політична структуризація угорського суспільства наприкінці 80-х років дала поштовх до самовизначеності та пошуку альтернативних суспільно-політичних формацій. Проте в стратифікації угорського суспільства вже тоді були присутні елементи правової та політичної культури, традиції демократизації. Адже пам'ятним залишився 1956 рік, коли відбулося Угорське повстання. Такий історичний досвід сприяв консолідації суспільства і політичної системи зокрема. Втім, загальнодемократичний розвиток багатопартійної політичної системи був би неможливим без розвитку громадянського суспільства - у часовому вимірі дуже тривалого, складного процесу створення комплексу інститутів, норм, цінностей, які повною мірою забезпечували б соціальну злагоду й стабільність.

Зупевненістю можна твердити, що політичні зміни угорського суспільства в цілому перебувають у межах європейської традиції розвитку громадянського суспільства і парламентської системи. Європейськість як сукупність соціокультурного, політичного та економічного процесів позначились

саме на філософії, методах і засобах радикальних політичних змін, що й обумовило унікальність перехідного періоду в Угорщині.

Порівняльний аналіз перехідного періоду в країнах Централно-Східної Європи дає можливість виявити паралелі і розбіжності в оновленні політичних структур у таких країнах, як Польща, Чехія, Угорщина. Системні трансформації політичного й економічного характеру сприяли реформуванню політичної системи.

Цілком протилежну ситуацію ми спостерігали в зміні політичної системи українського суспільства. Хоча події 1989-1991 років відображують таку ж саму картину протестів і соціального напруження, що мали місце і в сусідніх державах. Наявними прикладами аналогії були: тиха революція на граніті біля будівлі Верховної Ради 1990 року, «живий ланцюг» 1991 року, Акт проголошення незалежності 24 серпня 1991 року, референдум 1 грудня 1991 року, де майже 90% жителів України висловились за незалежність своєї

держави. Але, як згодом виявилось, політична система українського суспільства в цей період зазнала лише часткових змін і не було проведено деструктуризації української політичної еліти. І тому цілком очевидним є той факт, що політичні трансформації політичної системи України мають незавершений і тимчасовий характер, що й позначається на нинішньому стані державного життя.

Політична стабілізація в українській політиці вважалась другорядною ознакою інституалізації політичного поля діяльності, оскільки на першому місці стояли такі проблеми, як прийняття Конституції, боротьба з лівими силами, затвердження національної символіки тощо. Проблеми ж стабілізації залишались на останньому місці, що згодом позначилось на міжнародному становищі України, яка обрала політику багатовекторності розвитку, внаслідок чого опинилась за межами європейської інтеграції та на межі виживання і боротьби з бідністю.

ЛІТЕРАТУРА:

- Кирчів А. Питання національної безпеки Республіки Польща на сучасному етапі. // Людина і політика - 1998. - № 14.
- Karl T.L., Schmitter P.C. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe // International Social Science Journal. - 1991. - May.
- Фукуяма Ф. Конец истории. // Вопросы философии. -1990.- №3.
- Макаров А.М. Трансформація парламентаризму в Україні і державах Центральної та Східної Європи / Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: [Кол. моногр.]: За ред. Ф.М. Рудича. - К. 2002.
- Бжезінський З. Велика шахівниця. - Львів- Івано-Франківськ. 2000.
- Селігей П. Визначні президенти ХХ століття.// Президент. 2000. - Січень-березень.
- Kis J. Poland and Hungary in Transition // Journal of Democracy. - 1990. Vol.1.
- Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование.
- Тойнби А. Постигание истории. - М., 1991.

М.О.ЛЕНДЬЕЛ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ЧЕСЬКІЙ ТА СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІКАХ

Лендьял Мирослава Олександрівна – доцент кафедри політології Ужгородського національного університету, докторант Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат історичних наук

На зламі 1980-1990-х років політична та інтелектуальна еліта країн Центральної Європи почала розглядати децентралізацію як важливу інтегральну складову процесу трансформації авторитарної держави і постсоціалістичних суспільств. Деволюція влади кардинально змінила конструкцію політичних систем сусідніх держав, оскільки їх складовою частиною стало місцеве самоврядування, яке, крім повноважень, отримало значну автономію від держави; склад місцевих органів влади формувалася як результат демократичної процедури виборів; їх діяльність, принаймні *de jure*, контролювалася місцевими громадами, що склало основу для виникнення місцевої демократії [13, 13].

Місцеве самоврядування сприймалося новою елітою, насамперед, як «антидот» щодо можливості реставрації централізованої держави, механізм, за допомогою якого громадяни зможуть самостійно керувати своїм публічним життям, відродити і розвивати локальні громади. Ця форма управління повинна була забезпечити близькість влади до громадян, гарантувати існування необхідних ресурсів у розпорядженні місцевої влади, її незалежність від центрального уряду та ефективне надання громадських послуг.

Водночас дотепер у більшості «нових демократій» Європи місцеве самоврядування все ще сприймається, в першу чергу, як функціонування формалізованого політико-правового інституту, а не як площина для функціонування місцевої демократії та публічного діалогу між громадянами та владою. Це можна пояснити, насамперед, умовами навздогінної модернізації, коли багато апробованих взірців західного суспільства переймаються без усвідомлення їх сутнісного духу та контексту розвитку. Однак, як вказують західні політологи, принаймні в трьох центральноєвропейських державах – Польщі, Чеській Республіці (ЧР) та Словаччині – питання законодавчого оформлення місцевого самоврядування вже вирішено, тому є підстави стверджувати, що локальне врядування наблизилось за суттю до подібного процесу в інших європейських країнах і має на меті, насамперед, вирішення проблем щоденної життєдіяльності громадян [14, 543-546].

З теоретичної точки зору, як і з прикладного погляду, є корисним порівняти соціально-політичне середовище, в якому відбувалося здійснення децентралізації та формування інститутів

місцевого самоврядування в Чехії та Словаччині – суспільствах, які значний період були складовими єдиного державного організму, мають багато схожих етнічних та культурно-історичних характеристик і, що найцікавіше, мали шанс зберегти єдину «чехословацьку» державність і з початком політичних трансформацій у 1989-1992 роках.

Зауважимо, що в середовищі українських суспільствознавців аналіз змісту децентралізаційних реформ та формування системи місцевого самоврядування у сусідніх державах не є поки, що предметом деталізованого вивчення. Упродовж 1990-2000-х років трансформаційні процеси в Чехословаччині, а з 1993 року – у суверенних Чеській та Словачьких республіках (СР) – були об'єктом аналізу лише декількох дослідників. Зокрема, прискіпливий аналіз реформування державно-правового механізму в Чехословаччині (Чехії та Словаччині) здійснив вчений-юрист В. Лемак [4, 5], світовий – включно центральноєвропейського – досвід місцевого самоврядування був вивчений політологом О.Яцунською [12], роль національного фактора у суспільно-політичному житті Чехії та Словаччині була оцінена істориком Ю. Юрійчуком [11], ця ж проблематика досліджується політологами Н.Лазар [3] та А.Клайзнер [2], а моделі трансформації були узагальнені у колективній монографії вчених Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України [9], статтях Т.Сергієнко [7].

Однак, як уже наголошувала автор, комплексних досліджень одного з елементів трансформації постсоціалістичних суспільств і неодмінного атрибута консолідації демократичних режимів – децентралізації – у вітчизняній науці бракує, що не сприяє виробленню обґрунтованих висновків про необхідні умови для реформування системи публічного управління в Україні.

Саме тому метою даної статті є здійснення порівняльного аналізу соціально-політичного середовища, в якому впродовж 1990-на початку 2000-х років відбувалося правове та інституційне оформлення місцевого самоврядування як необхідної передумови для розвитку місцевої демократії.

Відразу ж зауважимо, що особливий характер здійсненню реформ публічного управління, включно децентралізації, у Словачькій і Чеській республіках надавала та обставина, що упродовж 1990-1992 років трансформації відбувалися в рамках єдиної чехословацької держави, а з 1 січня 1993 року – ви-

користовуючи важелі національного суверенітету.

Відомо, що до подій «оксамитової революції» у Чехословаччині діяла традиційна для соціалістичних країн система управління за посередництва народних комітетів, які існували на рівні муніципалітету, району та регіону і мали ієрархічне підпорядкування. Реальне самоврядування почало формуватися на теренах обох національних частин Чехословацької Соціалістичної Республіки з початком демократичних трансформацій у 1990 році. Саме тоді було схвалено Конституційний закон 294/1990, відповідно до якого вносилися зміни в Конституцію ЧССР 1960 року. Цей правовий акт в частині нової редакції глави «Місцеве самоврядування» гарантував територіальне самоврядування на рівні громад та ліквідував систему народних комітетів як органів державної влади, і таким чином здійснив перший крок щодо децентралізації публічної влади та її одночасної лімітації [40].

Основу правового поля для функціонування місцевого самоврядування, а отже, відповідно і місцевої демократії, склали три закони: про організацію муніципалітетів, про муніципальну власність і про місцеві вибори, схвалені упродовж 1990-1991 років парламентами обох частин Чехословаччини [20]. Зауважимо, що у Словаччині базовий закон про місцеве самоврядування є чинним до цього часу; у Чеській республіці – новий варіант був схвалений у 2000 році, тобто з початком реформування всієї системи публічного управління на субнаціональному рівні [41].

Упродовж 1990-х років особливістю публічного управління в обох державах було існування самоврядування лише на низовому рівні – рівні муніципалітетів, що, врешті-решт, під впливом додаткових факторів привело до початку реалізації у 2000-х роках адміністративно-територіальної реформи, основним результатом якої стало формування самоврядних регіонів (kraj) як субнаціонального рівня управління. Як це було притаманно й іншим центрально- і східноєвропейським країнам, у Чехії та Словаччині прийняттю остаточного варіанта проведення регіоналізації передувала тривала і гостра громадсько-політична та експертна дискусія, розробка та обговорення декількох версій реформування територіального устрою держави [23, 262].

Однією з найбільших проблем, яку все ще доводиться розв'язувати політикам, зокрема законодавцям обох країн, є явище гіперфрагментації муніципалітетів. К. Дейві, П. Свянцевич вказують, що завершення епохи соціалізму привело до формування феномена супралокалізму, коли громадяни почали використовувати демократичні конституційні положення для створення нових муніципалітетів [15, 35; 36, 23]. Як наслідок, така фрагментація, в умовах нестачі ресурсів, привела до зниження якості надання публічних послуг, незважаючи на позірне наближення влади до громадян, і об'єктивно гальмувала подальший процес децентралізації [27, 305].

Станом на 2006 рік у Словаччині 40,9 % громад мали менше 500 жителів, 67,8 % - менш ніж 1

тис. резидентів [34, 357]. У Чехії наприкінці 1990-х років майже 60 % від загальної кількості муніципалітетів мали чисельність населення меншу, аніж 500 жителів, а 28 % - менше, ніж 200 осіб. Чеський соціальний географ Р. Перлін пояснює, що однією з причин «хвилі муніципалізації» на початку 1990-х років, крім піднесення локальних почуттів, демократичної ейфорії, яка панувала в суспільстві після подій «оксамитової революції», був також раціональний розрахунок отримати від держави бюджетні дотації на розбудову інфраструктури нових громад, що було поширеною практикою у період соціалізму. Однак, зміна бюджетної системи в 1992-1993 роках залишила ці надії нездійсненими [30].

Розпорошеність громад, що не сприяла їх поступальному розвитку в умовах обмеженості місцевих ресурсів, привела до гострих соціально-політичних дискусій про шляхи об'єднання чи співробітництва муніципалітетів – добровільного або обов'язкового. У Чеській республіці вдалося досягти громадського консенсусу: у 2005 році оптимальним розглядався варіант формування на добровільних засадах «співтовариства муніципалітетів» – юридичної особи, що виникає на основі угоди між окремими муніципалітетами, з метою захисту їх спільних інтересів. На даний час триває робота щодо нормативного впорядкування цього процесу [26].

У Словаччині на початку 2000-х років на замовлення уряду науковці розробили критерії та карту-схему природних мікрорегіонів країни, з огляду на розгляд політичної можливості укрупнення муніципалітетів та визначення оптимальних центрів надання державних і громадських послуг [33]. Однак ці напрацювання не були прийняті до уваги владою Словацької республіки, зокрема через опір деяких партій правлячої коаліції (2002-2006 роки) [3, 121].

Як зауважують словацькі автори, комунальна реформа не була сприйнята у суспільстві як завдання національної значущості, і тому децентралізаційні реформи мали половинчатий успіх. Передача нових компетенцій муніципалітетам не сприяло, на думку словацьких фахівців, розвитку місцевої демократії, в умовах низького рівня кваліфікації та недемократичної політичної культури місцевих політиків та урядовців, і, зокрема, в середовищі фрагментованих, а отже, обмежених у ресурсах муніципалітетів [28, 4; 19, 264].

Впадає у вічі визначальна відмінність у процесах інституалізації місцевого самоврядування у двох споріднених країнах: на противагу близькій Словаччині, у Чеській республіці політичні сили, громадянське суспільство дійшли до консенсусу у питанні розподілу компетенцій та ресурсів місцевого самоврядування, адміністративно-територіального поділу країни [23, 262].

Причина таких різних траєкторій процесу формалізації місцевого самоврядування та місцевої демократії в Чеській та Словацькій республіках, на нашу думку, полягає в існуванні суттєвих відмінностей в історичному і, насамперед, сучас-

ному соціально-політичному середовищі, в якому відбувалися реформи.

Якщо ми визначимо своїм завданням простежити специфіку трансформаційного фону у Словацькій республіці, то цілком влучним буде використати твердження М. Бутори, Г. Месежнікова та М. Колара: «Досвід демократичних перетворень Словаччини є унікальним. Як в ніякій іншій країні Центральної Європи, що є на шляху глибоких суспільних змін, він відзначений зигзагоподібним розвитком і чергуванням періодів успіхів і невдач» [6, 4].

У контексті нашого дослідження, наголосимо, що в Словаччині політики не мали стратегічного бачення щодо оптимального розподілу політичної влади на муніципальному, повітовому та регіональному рівнях. Більше того, і стара комуністична, і нова еліта сприймали, як більш ефективну для нової державності, її унітарну централізовану побудову. Така позиція пояснювалась пріоритетністю завдання розбудови загальнодержавних інститутів, які б стали опорою для захисту національної незалежності та суверенітету. Водночас, як зауважують деякі словацькі автори, у середовищі словаків сформувався комплекс нездатності приймати самостійні – від іноземних впливів – рішення, що мало наслідком неквапливість країни у проведенні трансформаційних перетворень [37]. Російські політологи характеризують словацьке суспільство початку 1990-х років як «політично незаймане», що, врешті-решт, привело до зигзагоподібної траєкторії соціально-політичної трансформації [10, 245]. Як приклад: упродовж 1990-2001 років було здійснено сім спроб реформувати адміністративно-територіальний устрій країни на цілком відмінних засадах, що вже гіпотетично вказує на складність здійснення децентралізації [29, 217].

У перші роки після набуття суверенітету Словаччини основні реформи у сфері публічного управління були сконцентровані на формуванні центральних органів державної влади. З одного боку, ця обставина, як уже вказано, була об'єктивною, беручи до уваги потреби новоствореної державності, з іншого, значну роль відіграв стиль правління прем'єр-міністра В. Мечіара або навіть специфічного політичного режиму, який склався при ньому.

Ряд науковців, використовуючи теоретичні напрацювання Л. Даймонда [16, 21-35], називають політичний режим, який склався в ці роки в Словаччині, гібридним або ж електоральною демократією, маючи на увазі поширеність практики порушення прав і свобод громадян, а також вказують на об'єктивний характер формування авторитаризму так званого «батька-засновника словацької державності» В. Мечіара [6, 4; 1, 33]. До словацького випадку можна також застосувати теорію неліберальної демократії Ф. Захарії [39, 22-43], характерною рисою якої є незахищеність і вразливість громадянина перед свавіллям влади, яка позірно обирається у демократичний спосіб за допомогою конкурентних виборів [18]. Як зазначає відомий словацький політолог Г. Месежніков, для політикуму країни у період «мечіаризму» або ж

«боротьби за демократію» (1993-1998 роки) були притаманними ряд специфічних характеристик, а саме: протистояння між вищими посадовими особами держави; конфронтація між правлячою партією – Рух за демократичну Словаччину – і опозиційними силами; прагнення схвалити законодавство, яке сприяло б концентрації влади в руках домінуючої політичної сили; формування системи політичного клієнтелізму; надмірна поляризація суспільства; штучне посилення конфліктів між державною владою та громадянським суспільством, зокрема етнічними меншинами; використання важелів держави для задоволення корпоративних інтересів правлячої партії [25, 1078-1079]. Тож цілком обґрунтованим є висновок відомої вченої С. Сомолані, що в період 1993-1998 років словацький досвід трансформації був радше прикладом «девіації» (відхилення) від стандартного, у розумінні теоретиків-транзитологів, руху до консолідованої демократії [8, 66]. Українські словакісти – Т. Сергієнко, І. Вовканич – називають період правління В. Мечіара «псевдодемократією», а правлячу коаліцію того періоду – «національно-популістською» [7, 396].

Можна стверджувати, що у період 1993-1998 років у Словаччині діяв «новий клієнтський режим», особливість функціонування якого на місцевому рівні полягала в тому, що допомога держави муніципалітетам (у формі бюджетних трансфертів) надавалася за ознакою політичної прихильності до правлячої партії – Руху за демократичну Словаччину – старост (мерів) та депутатів місцевих рад. А причиною «довголіття» В. Мечіара на найбільш впливовій посаді у політичній системі Словаччині, значної електоральної підтримки його партії слід вважати насаджено у суспільстві на початку 1990-х років віру у можливість створення патерналістської держави, яка унеможливить виникнення значних конфліктів у суспільстві, що не відчувало власної спроможності їх самостійно вирішити.

Така ж наївна віра у «всесилля та доброту» національного центру на ментальному рівні не сприяла проведенню децентралізаційної реформи у Словаччині, оскільки більшість політиків вважали, що розподіл влади по горизонталі спричинить зростання конфліктів у середовищі структур публічного управління [37]. Словацький автор В. Кривий стверджує, що гальмування децентралізації, зокрема створення регіонального самоврядування, було свідомою стратегією В. Мечіара щодо збереження та консолідації особистої влади та впливу очолюваної ним політичної сили, яка після парламентських виборів 1994 року контролювала разом з «меншими» партнерами по коаліції усі органи державної адміністрації [22].

Подальша підготовка реформ державного управління, включаючи передачі компетенцій місцевим громадам на самоврядних началах, була відновлена лише у 1998 році з формуванням нової парламентської коаліції та уряду М. Дзурінди. Вже згадуваний Г. Месежніков оцінює прихід до влади опозиційних до В. Мечіара політичних сил

як результат мобілізації усіх демократично налаштованих громадян, досягнення єдності серед партій та інших інститутів громадянського суспільства з метою попередження зміцнення авторитарного режиму однієї партії, більше того – «рятування» словацької демократії взагалі [25, 1080].

Вже у програмовій заяві нового уряду Словацької республіки восени 1998 року була декларована потреба зміцнення засад демократії і правової держави, зокрема шляхом розвитку прямої демократії та подальшої децентралізації повноважень від держави до місцевого самоврядування. Новою «родзинкою» словацького варіанта правового оформлення місцевої демократії було широке громадське обговорення концептуальних документів здійснення децентралізації [35, 35-80; 21, 81-176; 32, 177-238] у середовищі місцевих органів влади, асоціацій місцевого самоврядування, неурядових організацій, і, зокрема, незалежних мозкових центрів, що здійснювалося за координації спеціального уповноваженого уряду з питань реформи публічного управління [24].

Взагалі зауважимо, що неординарною рисою інституалізації системи місцевого самоврядування в Словаччині була змагальність законопроектів та концептуальних документів щодо його оформлення: «автором» одного варіанта, як правило, було Міністерство внутрішніх справ Словаччини, яке від імені держави займається координацією місцевого управління, з іншого – асоціації місцевого самоврядування, зокрема Асоціація міст і сіл Словаччини, незалежні дослідницькі організації [34, 355].

На відміну від Словаччини, для якої очевидно є відсутність усталених традицій самоврядності в «недержавного» народу, в середовищі якого традиційно домінувала угорська політична еліта, чеські науковці, навпаки, наголошують на існуванні значного історичного досвіду самостійного муніципального врядування в Чехії - у складі Австрійського королівства, Австро-Угорщини, у період першої Чехословацької республіки, - що й було використано у постсоціалістичну добу [23, 258]. Навіть Конституція Чеської республіки, що була схвалена 16 грудня 1992 року, за підрахунками В.Лемака, є сьомою за рахунком (після дії трьох австрійських (1849, 1861 і 1867 років) та трьох чехословацьких (1920, 1948 і 1960 років). Водночас це був перший основний закон, який діяв лише на території чеських земель, тим більше Чеської республіки як незалежної держави (з 1 січня 1993 року) [4, 193].

На противагу сусідній Словаччині, у Чеській республіці упродовж 1990-х років не сформувався казус гібридного режиму і, за оцінкою політологів, країна вже на початок 2000-х років могла бути віднесена до числа консолідованих демократій. Упродовж останнього десятиліття ХХ сторіччя були проведені «без насильства згори чи знизу» чотири вибори Палати депутатів парламенту ЧР, конкуруючі політичні табори взаємно визнавали перехід влади, не існувало ознак маніпуляції виборцями під час національних кампаній, відсутніми були

позасистемні впливові політичні партії. Чеський політолог П. Фіала використовує для оцінки стану демократії у своїй країні методологію німецького політолога К. фон Бейме, який у 1999 року визначив засадничі площини (сфери) консолідації для постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи, які є, водночас, її етапами: 1) формування демократичного конституційного ладу; 2) консолідацію системи груп інтересу та політичних партій; 3) консолідацію «правил гри» у середовищі неформалізованих акторів політики; 4) консолідацію громадянського суспільства.

У контексті предмета аналізу цієї статті зауважимо, що специфікою конституційної консолідації ЧР було те, що деякі інститути, які були, з правової точки, оформлені Конституцією ще у 1992 році, були створені і стали функціональними пізніше: наприклад, лише у 1996 році почала діяти верхня палата парламенту – Сенат; лише у 2000 році були сформовані регіони (краї) як субнаціональний рівень управління у формі самоврядування, хоча *de jure* вони були зафіксовані саме у конституційному законодавстві [16].

У Чехії та Словаччині є також відмінним правовий статус муніципалітетів як базових одиниць самоврядування. Конституція Словацької республіки (від 1 вересня 1992 року) у статтях 64а, 71 закріпила визначення «муніципалітету» (*obec*) як самостійної самоврядної та адміністративної територіальної одиниці, в межах якої об'єднані громадяни, що тривало живуть на її території [38].

У Чеській республіці на початку 1990-х років водночас сформувався специфічний для центральноєвропейського контексту юридичний статус муніципалітетів. Це є корпорація тобто спільнота громадян, які проживають на спільній території і реалізують право на самоврядування. Муніципалітет визнається незалежним суб'єктом економічної діяльності, який має гарантовану власність. Таким чином, чеські муніципалітети як одиниці самоврядування мають високий рівень незалежності від держави, хоча є, водночас, ланками загальної системи публічного управління [23, 260].

Базові закони про самоврядування у цільових країнах визначають перелік та функції органів самоврядування, і вони є достатньо відмінними. У Чеській республіці публічними органами влади на муніципальному рівні є «рада муніципалітету» як представницький орган; «президія ради» як виконавчий орган, підконтрольний раді; «мер (староста)» муніципалітету, який обирається радою і очолює «муніципальний уряд» («адміністрацію»). Відповідно до законодавства, демократичною легітимністю володіють лише муніципальні ради, оскільки вони є єдиними органами управління, що обираються громадянами, що проживають на території громади [41]. Водночас закон про організацію муніципалітетів Словацької республіки визначає як обрані виборцями органи самоврядування і раду, і мера (старосту) [42]. Припустимо, що кардинально відмінний статус «мерів» пояснюється

парламентською формою правління в Чеській республіці, яка має глибокі історичні коріння, на відміну від Словаччини, що не володіє суттєвими традиціями державотворення, і де форма правління поступово еволюціонувала до змішаної.

У Чеській республіці, на відміну від Словацької, частково було вирішено проблему надання державних послуг фрагментованими муніципалітетами без створення додаткової мережі деконцентрованих органів державної влади. Законом про муніципалітети було визначено, що державні повноваження можуть делегуватися так званим «уповноваженим муніципальним урядам», які, в свою чергу, надають послуги від імені держави декільком сусіднім муніципалітетам [31]. Таким чином, в країні була сформована так звана «змішана» модель місцевого самоврядування. У Словаччині питання про оптимізацію системи надання громадських послуг все ще триває, що пояснюється незавершеною дискусією про розподіл повноважень між самоврядними та державними органами влади на місцевому рівні, та опозицією впливових політичних сил щодо здійснення комунальної реформи.

Вищенаведені факти і авторський аналіз дають підставу зробити висновок, що форми інституалізації

місцевого самоврядування у Чеській та Словацькій республіках слід розглядати у специфічному соціально-політичному контексті 1990-х початку 2000-х років. Зокрема, оформлення основних інститутів публічної влади в сусідніх країнах відбувалося під впливом таких чинників, як їх спільне перебування у складі єдиної державності; прагнення муніципалітетів до гіперавтономії від держави і, як результат, їх надмірна фрагментація; форми правління, яка склалася упродовж першого трансформаційного десятиліття. Процес формування та зміст системи місцевого самоврядування, багато в чому визначався історичними традиціями врядування на місцевому рівні та державності взагалі; підготовленістю політичних еліт та суспільств до здійснення децентралізації, пошуку громадсько-політичного компромісу про шляхи її здійснення. Як результат, Чехія продемонструвала вищий потенціал реформування публічного управління на засадах субсидіарності та партнерства, аніж Словаччина, в якій упродовж минулих півтора десятиліть співіснували тенденції надмірної політичної поляризації суспільства з авторитарно-патерналістськими ознаками політичного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Земко М. Традиции словацкой политики: демократия, авторитаризм, тоталитаризм. // Опыт демократических преобразований Словакии. /Сост. и общая ред. Бутора М., Месежников Г., Коллар М. – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – С. 24-33.
- Клайзнер А. Проблема асиміляції українських меншин в країнах Центрально-Східної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина). //Науковий вісник Ужгородського університету Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 5-6: Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989-1991 рр.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2007. – С. 366-371.
- Лазар Н. Участь угорської політичної репрезентації у політичному процесі Словаччини. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 5-6. – С. 119-122.
- Лемак В.В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації: Монографія /Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет. – Ужгород: «Ліра», 2002. – 248 с.
- Лемак В.В. Правова реформа в Чехії та Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.01 - Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. /Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 38 с.
- Предисловие. //Опыт демократических преобразований Словакии. /Сост. и общая ред. Бутора М., Месежников Г., Коллар М. – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – С. 4-7.
- Сергієнко Т. Словаччина – етапи становлення та розвитку демократичних процесів. //Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 5-6. – С. 395-399.
- Сомолани С. Словацкий путь к демократии: от отклонения («девиации») к стандартной «новой демократии». //Опыт демократических преобразований Словакии. – С. 66-75.
- Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /За ред. Ф.М. Рудича. – Київ: МАУП, 2002. – 488 с.
- Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века /Под ред. Некипелова А.Д. - Т.3. Трансформации 90-х годов. - Ч. II. – М. «Наука», 2002. – 464 с.
- Юрійчук Ю.А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 - середина 1990-х рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 – всесвітня історія /Чернівецький національний університет. – Чернівці, 2000. – 12 с.
- Япунська О.М. Світовий досвід місцевого самоврядування та перспективи його інституціонально-системного втілення в Україні: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02 – політичні інститути і процеси /Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2001. – 19 с.
- Bennett R.J. Local Government in Post Socialist Cities. – Discussion Papers. - № 2. - OSI - LGPSRI, 1997. – 42 p.

- Campbell A., Coulson A. Into the Mainstream: Local Democracy in Central and Eastern Europe. // *Local Government Studies*. - November 2006. - Vol. 32. - No. 5. - pp. 543 - 561.
- Davey K. Decentralization in CEE Countries: Obstacles and Opportunities. // *Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe* /Ed. Peteri G. - OSI/LGI, 2002. - pp. 31-42.
- Diamond L. Elections without Democracy. Thinking about Hybrid Regimes. // *Journal of Democracy*. - Vol. 13 (2002). - No. 2. - pp. 21 - 35.
- Fiala P. esk republika: transformuj c se nebo konsolidovan politick syst m? Pokus o aplikaci obecn ch krit ri a indik tor konsolidace na esk p pad. // *Stredoevropske politicke studie*. - Vol. 1. - № 3. - Zima 2001. // <http://www.cepsr.com>
- Hlousek V., Kopecek L. Konsolidace demokracie a hybridn re imy - slovensk a chorvatsk p pad.// *Stredoevropske politicke studie*. - Vol. 5. - № 4. - Podzim 2003. // <http://www.cepsr.com>
- Kalinak M. Samosprava v Kontexte Samostatnej Slovenskej Republiku. // *Formovanie Eurupskej Obcianskej Spolocnosti* /Ed. Gburova M. - Presov: Presovska univerzita, 2005. - pp. 261-265.
- Kling J., Pilat J. Decentralization of Public Property in Slovakia. // *From Usage To Ownership Transfer of Public Property to Local Governments in Central Europe* /Ed. Peteri G. - OSI, 2003. - pp. 111-126.
- Koncepcia decentralizacie a modernizacie verejnej spravy. // *Decentralizacia na Slovensku: Bilancia Nekonecneho Pribehu 1995-2005* /Ed. Nizhnyansky V. - Bratislava: Urad vladyslovenskej republiky Kancelaria splnomocnenca vladys SR pre decentralizaciu verejnej spravy, 2006- pp. 81-176.
- Krivy V. Slovakia's Regions and the Struggle for Power. // *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation and the Struggle for the Rules of the Game* /Ed. S. Szomolanyi, J. Gould. - N.Y.: Columbia International Affairs Online, 1997.
- Lacina K., Vajdova Z. Local Government in the Czech Republic. // *Decentralization: Experiments and Reforms* /Ed. by T. M. Horvath. - OSI-LGPSRI, 2000. - pp. 255-296.
- M.E.S.A. 10 Consulting Group, s.r.o.: Vybrane projekty, 1999-2005. // <http://www.mesa10.sk>
- Meseznikov G. Slovakia: Consolidation of Democracy With Sate Sovereignty. // *Review of International Affairs (Medunarodna Politika)*. - Vol. L-LII. - Januar 2003. - pp. 1078-1104.
- Navrh nove formy mezibecni spoluprace (pracovni verze). // <http://www.mvcr.cz/sprava/reforma/vecnyzamer.pdf>
- Nemec J., Bercik P., Kuklis P. Local Government in Slovakia. // *Decentralization: Experiments and Reforms*. - pp. 297-342.
- Nemec J. Decentralization - the Main Tool of the Public Administration Reform in Slovakia ? // *News of NISPAcee*. - Vol. IX. - № 1. - Winter 2002. - pp. 1-5.
- Niznansky V., Pilat J. Public Administration Reform in the Slovak Republic - Management of the Process. // *Mastering Decentralization and Public Administration Reforms...* - pp. 215-232.
- Perlin R. enkov, typologie venkovského prostoru. // <http://www.mvcr.cz/odbor/reforma/perlin.pdf>
- Právní postavení a finanční situace obcí v České republice. // <http://www.mvcr.cz/odbor/reforma/priloha1.pdf>
- Projekt decentralizacie verejnej spravy 2003 - 2006. // *Decentralizacia na Slovensku: Bilancia Nekonecneho Pribehu 1995-2005*. - pp. 177-238.
- Slavik V., Kozuch M., Bacik V. Analýza mikroregiónov SR: 2005 // www.government.gov.sk
- Sopoci J., Hrabovska A., Buncak J. The State of Local Democracy in Slovakia. // *The State of Local Democracy in Central Europe Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia*. /Ed. Sos G. - OSI/LGI, 2006. - pp. 351-472.
- Strategia reformy verejnej spravy. // *Decentralizacia na Slovensku: Bilancia Nekonecneho Pribehu 1995-2005*. - pp. 35-80.
- Swianiewicz P. Between Active Appreciation, Passive Approval and Distrustful Withdrawal. // *Public Perceptions of Local Governments* /Ed. Swianiewicz P. - Budapest: OSI, 2001. - pp. 19-40.
- Toth R. Central, Regional, and Local Government Powers in Strengthening the Slovak State <http://www1.worldbank.org/.../Experiences%20with%20Self-Governments%and%20their%20Financing%20in%20Slovakia.pdf>
- Ustava Slovenskej Republiky č. 460/1992 Zb.
- Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy. // *Foreign Affairs*. - Vol. 76 (1997). - No. 6. - pp. 22-43.
- Zákon č. 294/1990 Sb., kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava ČSSR.
- Zákon o obc ch (obecní zřízení) (Zákon č. 2/2003 Sb. - úplné znění zákona č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení). 369/1990 Zb. Zákon Slovenskej naodnej rady zo 6. septembra 1990 o obecnom zriadení.

ABSTRACTS

HISTORY

Baraev V.M., Krivchick G.G. Ukrainian Tradition of Forming of the Institute of the Head of State and Contemporary

Mosukova N.G. Features of Ukrainian Ethnogenes

In given article the analysis of a Ukrainian ethnogenes on L.Gumilev's method contains. During research stages of development of the Ukrainian ethnos are designated. It were proved, that the stay of the Ukrainian grounds in structure of Lithuania, Poland and Russia has changed a curve of a Ukrainian ethnogenes. There is a great value has a phase, in which were this or that state in period influence on Ukraine. The changes of a curve of a Ukrainian ethnogenes depend on it.

Donchenko S.P. Something from the Liberalism's History

The 19th century is the period of reconciliation two ideologies – liberalism and social-democratic. E. Bernshtein accorded socialism to liberalism. Ideologists of liberalism called self socialists. Modern democracy without liberalism is a way to dictatorship.

Morozov O.V. The Customs Part in the Structure of the State Incomes of the Russian Empire in the First Half of the 18th Century

In this article there is considered evolution of the share of customs duties in the state budget and influence of the social and economic factors on its characteristic.

Kondratyuck Yu.S. The Main Functions of the Volyn Diocese Management Bodies Concerning of the Church Parish Office-work at the End of the 18th – at the Beginning of the 20th Centuries

The scientific article is devoted to the investigation of the activity of diocesan management bodies in the sphere of the Volyn church office-work at the end of the 18th – at the beginning of the 20th centuries. It was ascertained that that the activity of all church organizations was correlated and they functioned as a united adjusted system. On the basis of church accounts and its departmental in stances each of them made a part of information stream that had flowed to Synod. In such a way this higher body of the ecclesiastical management in the Russian Empire was aware of a state of affairs in the dioceses and realized a strict control for their activity by issuing various normative and legislative deeds.

Portnova T.V. Economic Conditions and Social Structure of the Post-Emancipation Peasantry in the Descriptions of Ukrainian Intellectuals (the Second Half of the 19th Century)

The article is devoted to the peculiarities of perception and evaluation of social and economic changes in the village life, represented in the texts of Ukrainian intellectuals at the second half of the 19th century.

Dvorkin I.V. The Naddniprianska Ukraine Museum Affairs in the 19th and early of the 20th Centuries

The article presents the main characteristics of Naddniprianska Ukraine museum affairs in the 19th and early of the 20th centuries. The problems of museums origin and their classification are expanded. The main stages of museums work and the home scientists and men of culture conclusion to the museum affairs are presented.

Yatsenko E.I. Ethnic Germans of Ukraine and Russia are in Conflicts and Compromises of Large Policy: the Brest-Litovsk's Peaceful Negotiations

In this article on the concrete example of Brest-Litovsk's peaceful negotiations are examined the influence of documents of large policy on socio-political position of ethnic Germans of Ukraine and Russia.

Kichera V.V. Removal by Soviet Authority of Basilian Monasteries and Destiny of the Monks

in Trans-Carpathian Region

In this article we are speaking about closing by Soviet state of Basilian monasteries in Trans-Carpathian area. To compare this period with all history of monasteries destiny of the monks in their condition significant changes are getting off. Having in view all this we can assert about power methods of the Soviet management directed on closing cultural and education of establishment of region. At last history shown an inconsistency and existence of the Soviet Union, which by acknowledgement could not be created on foundation of destruction of religion anything positive.

Dutchack V.V. Ukrainian Revolution in Katerinoslav and Kherson Regions (Review of Actions of the 1919 Year)

Krasnosilets'ky D.P. Anti-Bil'shovic Rebel Movement of the Ivanov's Group at the Beginning of 1920s

This article has analyzed the problem of quantity membership of political parties, the object and methods of struggle the insurgents detachments of the Ivanov in the first part the 1920s.

Trepkachyova O.D. Ruin of the Jews in Dnepropetrovsk Oblast During the German Occupation (1941-1943)

The article analyzes the policy of Nazi genocide of Dnepropetrovsk Jews under occupation.

Marchenko R.V. Projects of the New Main Law of the Independent Ukraine: 90s of the 20th Century

PHILOSOPHY

Aitov S.Sh. Historical Anthropology in the Space of Social-Humanities Sciences

This article is devoted to study of historical anthropology importance for social-humanities sciences system. Cognitive interaction historical anthropology with philology, ethnic psychology, theory of civilization, globalistics, geopolitics- as representatives of social-humanities space is analyzed. Historical anthropology cognitive potential and intellectual approaches create conditions for it understanding as one of considerable element of social-humanities sciences universe.

Musaeva N.M. Essence and Structure of Sufism

Halapsis A.V. Spiritual Life and the 'Resource' of Civilization

Vlasova T.I. Socio-Cultural Analysis of Work in the Context of Philosophical Theory

Tarasova N.U. Socio-Cultural Identification of Society: Problems of Technocratic Model

The process of organization of socio-cultural unity in postmodern societies of the technocratic type is analyzed from the system and dynamic approach.

Vlasova O.P. Gender Researches and the Problem of Equality of Sexes

Kuptsova T.A. Nature of Masculinity in Contemporary Gender Researches

Zhytariuck I.V. Formed in the System of Values of Culture of Modern Man

Questions, which touch the problem of well-educated in the context of the system of values of culture of modern man, are reflected in work. It is marked in particular, that the system of higher trade education in Ukraine in the strategic development must be based on the model of well-educated young man of the III millennium.

Goncharenko P.V. Melos of Postmodernism as the Connection of Traditions of Different Cultures

Kuz'menko V.V. About Boundaries of Rights of Formal Thinking in Hegel's Philosophy in Connection Mathematical Reasoning

By an author exposed, that in the philosophical system of In. The G. Hegel ground of aims and tasks of mathematical knowledge is taken to the ground of functions of formal thought. Such ground a side at a side goes with limitation and criticism of formal thought, effluent from the dialectical understanding of actions of thought.

Grounded, that than higher valued In. G. Hegel dialectics, research seemed the more so important him exactly forms of thought. Logic at G. Hegel determines not only a form but also maintenance of thought. Characteristic feature for In. G. Hegel understandings of form consists exactly of that a form is examined to them not as contrasting to maintenance and not as cut off from maintenance, but it appears by maintenance.

Bojko M.P. Social-Cultural Becoming of Ukrainian People in Positions of M.Kostomarov and P.Kulish

SOCIOLOGY

Zhila O.A. Institutionalization of Official Language of Ukraine: Tendencies and Problems

In the article theoretical positions of process of institutionalization of Ukrainian are considered as state, tendencies and problems of this phenomenon. This question is actual enough, taking

into account permanent problems round development of Ukrainian as an unique official language. For the change of nowadays linguistic situation necessary leadthrough of scale public policy in relation to the actual grant to Ukrainian of status of state.

Proshin. D.V. 'As a dresser made London's dandy...': Fashion, Dandyism and Public Opinion in 'Eugene Onegin'

The author «introduces» Alexander Pushkin as a «researcher» of complexities of the social life including institutions of fashion and public opinion. For that reason the author, firstly, asserts the possibility of addressing Pushkin's legacy (namely his novel «Eugene Onegin») in such way. Secondly, the author analyzes the novel itself pointing out its «sociological» depth, up-to-date character and its consonance to the ideas of acclaimed sociologists. To Pushkin, fashion is the constant social factor (not a sign of cultural decline as some Pushkin's predecessors and contemporaries believed); fashion and dandyism as its radical form are dual in their nature giving one the possibility to stand out from the «crowd» and to conform to the requirements of public opinion at the same time.

POLITICAL SCIENCES

Tupyt'sya O.L. Trade-Unions in Conditions of Democratic Political Regime

In the article the features of co-operation of trade unions and political institutes are examined in the conditions of democratic political regime functioning.

Gadyats'ky V.I. Existential Reasons of Totalitarianism and Its Overcoming

Mihnenko L.V. Pension Policy in the Programs of Parliamentary Political Parties

This article is devoted to research of a condition of pension policy and the contents of the party and pre-election programs of parliamentary political parties. It found out, that the political parties pay special attention in the programs to questions of pension reforming and pension maintenance, but these programs carry declarative character.

Yaroshko O.Z. The Inclusion of the Citizens of Ukraine to Participation in the Foreign Policy Formation Process

The article deals with the mechanism of the Ukrainian citizens' participation at the foreign-policy formation process. The interaction between civil society and state bodies in the process of the realization of the European vector of Ukrainian foreign policy is also reviewed.

Zherebkin M.S. The Discourse of 'Transitology' and Its Meaning for a Political Analysis of the Countries under Transition: Achievements and Limits (on the Example of the 'Colour Revolutions' in the Countries of the Former USSR)

Bondar S.S. Status of the Opposition in Ukraine: Appropriateness Juridical Regulation

The article is devoted to definition possibility and appropriateness juridical regulation status of the opposition. Different variants juridical regulation proposed national politicians and scientist are researched. Main attention is focused on the legislative draft about juridical regulation opposition.

Probijglova N.V. The Maidan's Actions as Appearance of Political Socialization of Youth

Karpyack O.M. Personality Political Adaptation Features in Conditions of Transforming of Society (Regional Outline)

The article deals with personality significance in a system of political adaptive relationships with regional and state authorities in conditions of building a legal democratic power and making a civil society.

Lyasota A.E. Political Stability as the Aim of Transforming Societies (in the Context of Democratization on examples Czech Republic, Poland, Hungary and Ukraine)

Lend'el M.O. Influence of the Social and Political Environment on the Formation of Local Government Institutions in Czech and Slovak Republics

Author underwent the comparative analysis of the social and political environment of Czech and Slovak republics where legal and institutional formalization of local governments system and of local democracy was accomplished.

The conclusion is made that the development of main public power institutions in those countries was influenced by the several factors. Between them: the common historical development as the part of common Czechoslovak state, autonomization and fragmentation of municipalities, the form of state. Process of formation and the sense of the local government system were also dependent from the historical traditions of self-government and the stateness in general, the potential of political elites and of the relevant societies towards decentralization accomplishment.

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

РУКОПИСИ ПРИЙМАЮТЬ ЗА АДРЕСОЮ:

Україна, 49000,
м. Дніпропетровськ,
вул. Леніна, 14, к.5
(з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з
13⁰⁰ до 18⁰⁰) або
надсилають
електронною поштою
(e-mail) за адресами:
grani@miac.dp.ua
almagrani@list.ru

Тел. (056) 744-01-90
Факс (056) 744-38-41

УМОВИ ПРИЙМАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймають в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг - до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертають.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210х297 мм), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2 см, лівє – 3 см, правє – 1 см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати непотрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом – інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймають українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література**; якщо автор використовує поряд з науковою літературою також історичні джерела – **Джерела та література**. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місце видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого чи безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць – MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається в чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензують і не повертають. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

Редакція альманаху «ГРАНІ» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, в яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку, повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.